

ऋणानुबंध

ऋणानुबंध

यशवंतराव चव्हाण

यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई

जन. जगन्नाथ भोसले मार्ग, मुंबई ४०० ०२१.

अध्यक्ष

शरद पवार

उपाध्यक्ष

हुसेन दलवाई

कार्याध्यक्ष

अरुण गुजराथी

सरचिटणीस

श.गं. काळे

खजिनदार

डॉ. रविंद्र बापट

विश्वस्त

मोहन धारिया

शिवाजीराव पाटील निलंगेकर

डॉ. निळकंठराव कल्याणी

प्रि.पी.बी.पाटील

राम प्रधान

गुलाम गौस

लक्ष्मण माने

वसंतराव कार्लेकर

ज्ञानेश्वर खैरे

सौ. सुप्रिया सुळे

शासन प्रतिनिधी

शासन प्रतिनिधी

ऋणानुबंध

लेखक

यशवंतराव चव्हाण

प्रकाशक / सर्वाधिकार

© यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान मुंबई

जन. जगन्नाथ भोसले मार्ग,

मुंबई - ४०० ०२१

ई बुक प्रथमावृत्ती

२००६

ई बुक निर्मिती

संगणक प्रकाशन, मुंबई

५/६, शांती निवास , संत रामदास रोड,

मुलुंड (पूर्व), मुंबई - ४०००८१

विशेष आभार :

सौ.वेणूताई चव्हाण प्रतिष्ठान, कराड

कृष्णा व कोयना या दोन नद्यांच्या काठांवर नांदणारे माझे गाव

क-हाड यास :

तुझ्यापासून वर्षानुवर्षे दूर राहिलो; पण तुझी ओढ नित्य वाढतच राहिली.

कोयनेच्या काठी राहिलो, खेळलो; तर कृष्णेच्या काठी शिकलो, वाढलो.

दोन्ही नद्यांच्या पाण्यात डुंबलो.

याच पाण्याने काही छंद लावले व काही श्रद्धा दिल्या.

अनुक्रम

नियतीचा हात..... १३

आशा-निराशेचे क्षण..... २६

सोनहिरा.....	३२
कुलसुम दादी	४२
काही छंद : काही श्रद्धा.....	४७
स्वातंत्र्य-आंदोलन	५६
पहिली निवडणूक.....	६२
स्वातंत्र्याचा पहिला दिवस	६७
संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीचे काही पूर्वक्षण.....	७३
केल्याने देशाटन	८३
शांति-चितेचे भस्म	९८
महात्माजी व महाराष्ट्र	१०५
बुद्धिवंत मुत्सद्दी	११२
अलौकिक नेता	११७
लालबहादूर शास्त्रींच्या सहवासात.....	१२४
पुण्यवंत नीतिवंत । जाणता राजा	१२९
लोकमान्य राजर्षी	१३५
सेवाव्रती महर्षी.....	१४०
लोकशिक्षक काकासाहेब.....	१४७
तत्त्वचिंतक रचनाकार	१५३
मराठीचे सर्वसंग्राहक स्वरूप.....	१५७
साहित्य आणि प्रबोधन.....	१६२
चरित्रे आणि आत्मचरित्रे	१७१
आवडनिवड	१७५
नाट्याचार्य खाडिलकर.....	१८१
उदारमतवादी केळकर	१८५
प्रकाशाचा लेखक.....	१९०
ग. त्र्यं. माडखोलकर	१९८

अनुबंध

'ऋणानुबंध' १९७९ साली प्रसिद्ध झालं. त्याची पहिली आवृत्ती '८२ साली संपली, तेव्हा 'दुसरी आवृत्ती काढू या', असं मी यशवंतरावांना म्हटलं, त्यांनी लगेच मान्यता दिली. परंतु, 'पहिल्या आवृत्तीत काही मुद्रणदोष, तर काही फॅक्च्युअल अपुरेपणा राहिला आहे, तो दुरुस्त करून छापू या', असं त्यांनी सुचवलं.

यशवंतरावांनी आत्मचरित्र लिहावं, अशी अनेकांप्रमाणे माझीही फार वर्षांची इच्छा होती. पण त्या वेळी मला यश आलं नाही. 'ऋणानुबंध'च्या वेळी त्यांच्याशी जुळलेले स्नेहाचे धागे 'भूमिका' पुस्तकाच्या वेळी दृढ झाले. संधी मिळेल तेव्हा आत्मचरित्राबाबत मी आग्रह करित असे. अखेर त्यांनी माझ्या विनंतीला मान देऊन 'कृष्णाकांठ' हा आत्मचरित्राचा पहिला भाग एप्रिल '८३ मध्ये माझ्या हाती सुपूर्त केला. साहजिकच आत्मचरित्रास प्राधान्य द्यावं लागल्यानं 'ऋणानुबंध'ची नवी आवृत्ती काढण्याचं मागं पडलं.

मार्च '८४ मध्ये त्यांनी 'ऋणानुबंध'ची दुसरी आवृत्ती काढण्याबद्दल मला सांगितलं आणि छापील प्रतीवरच आवश्यक त्या दुरुस्त्याही लिहून दिल्या. या नव्या आवृत्तीत त्या सर्व केल्या आहेत.

दरम्यान यशवंतरावांच्या जीवनात दोन दुःखद घटना घडल्या. त्यांचा पुतण्या डॉ. विक्रम चव्हाण यांचं अपघाती निधन आणि पत्नी सौ. वेणूताईंचा अंत. या दोन प्रिय व्यक्तींच्या निधनामुळं यशवंतराव व्यथित असत. अशा विमनस्क परिस्थितीतही त्यांनी आत्मचरित्राचा दुसरा खंड 'सागरतीर' पुरा करावा, असे मी अधूनमधून सुचवीत असे. तेही हो म्हणत.

आत्मचरित्राच्या दुस-या संकल्पित खंडाबद्दल त्यांनी मला दिलेलं ठोस आश्वासन न पाळताच ते निघून गेले, हे दुःख तर आहेच; पण आमच्या जुळलेल्या स्नेहसंबंधांच्या ब-याच सुखद आठवणीही त्यांनी मागे ठेवल्या आहेत, त्याही जन्मभर पुरणा-या आहेत.

१० एप्रिल, १९८६

सर्जेराव घोरपडे

ऋणानुबंधाचे धागे

गतवर्षी थोडा मोकळा वेळ मिळाला, तेव्हा जुन्या कागदपत्रांचे संकलन करावे, असा विचार करून, काही वर्षात साठलेला पत्रव्यवहार धुंडाळू लागलो. गेल्या सोळा वर्षात दरसाल मी अधूनमधून काही ना काही लिहीत, बोलत आलो आहे आणि हे सर्व कुठे ना कुठे तरी वृत्तपत्रात वा मासिकात प्रसिद्ध झाले आहे. त्या सर्वाबाबत परिचित आणि अपरिचित मित्रांकडून नेहमीच पत्रांद्वारे प्रतिक्रिया येत होत्या. या वेळी पत्रव्यवहार पाहत असताना त्यातील लेखन वा भाषण आवडल्याच्या प्रतिक्रिया कळविणाऱ्या काही पत्रांनी माझे विशेष लक्ष वेधून घेतले. त्यांतल्या काही लेखनाबाबत माझ्याही आठवणी बुजत चालल्या होत्या. तेव्हा मनाशी विचार आला, की हे सर्व लेखन विस्मृतीत विस्कटून टाकण्यापेक्षा एकत्र ग्रंथबद्ध करून पुन्हा वाचकांना सादर करणे हे उचित होईल.

माझ्या चिंतनाचा प्रमुख विषय राजकारण आहे. त्यामुळे स्वाभाविकच मुलाखती, भाषणे व लेखन प्रमुखतः त्या विषयाच्या पार्श्वभूमीवर होणे अपरिहार्य आहे. असे असले, तरीही त्यातील काही लेखनाचा उद्देश राजकीय नव्हता. वैयक्तिक जीवनातील काही आठवणी, व्यक्ती व प्रसंग उबदार घर करून मनात राहतात, तशा त्या होत्या. त्यासंबंधीचे शब्दबद्ध झालेले काही लेखन ललित स्वरूपाचे झाले आहे. हे लेखन केवळ राजकीय स्वरूपाच्या इतर लेखांपासून अलग करून पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करावे, असा मी निर्णय केला.

'ऋणानुबंध'चा प्रपंच सुरू झाला, तो असा.

राजकीय लेखन ललित लेखनापासून अलग करणे तसे सोपे गेले; परंतु विचारप्रधान लेखांची ललित लेखांपासून संपूर्ण फारकत करणे शक्य नव्हते आणि आवश्यकही नव्हते. साहित्यविषयक विचार अशा ग्रंथात चपखलपणे बसतील, म्हणून साहित्य संमेलनातील दोन भाषणे, वाचनविषयक एक लेख व चरित्रे आणि आत्मचरित्रे यासंबंधीची चर्चा या संग्रहात समाविष्ट केली आहे.

ललित लेखनाचा आत्मा केवळ शब्दलालित्यात नाही. विचारांच्या पार्श्वभूमीवर भावविश्वात न्हाऊन निघालेली जिवंत अनुभूती व्यक्त होताना ललित रूपच घेते. मग ही अनुभूती कोणत्याही

क्षेत्रातील का असेना ! या माझ्या विचाराच्या आधारावर काही राष्ट्रपुरुष, सामाजिक व राजकीय क्षेत्रांतील मोठी माणसे, त्याचप्रमाणे साहित्य क्षेत्रातील प्रथितयश साहित्यिकांसंबंधीच्या माझ्या भावना आणि विचार ज्या लेखांत किंवा भाषणांत व्यक्त झालेले आहेत, ते सर्व लेख मी या पुस्तकात सामावले आहेत.

श्री. तात्यासाहेब केळकरांच्या जन्मशताब्दीनिमित्त झालेल्या समारंभात मी भाषण करण्यासाठी गेलो, ते लिखित भाषण घेऊन. परंतु प्रत्यक्ष बोलण्याची वेळ आली तेव्हा भाषण वाचून दाखविणे माझ्या जिवावर आले. मी लिखित भाषणातील महत्त्वाचे मुद्दे उत्स्फूर्त भाषण करून स्पष्ट केले; परंतु या पुस्तकात दिलेला केळकरांवरचा लेख म्हणजे ते लिखित भाषण आहे. उत्स्फूर्त भाषणाची टाचणे वा इतर नोंद मजजवळ नाही.

कोल्हापूर येथे झालेल्या श्री. भाऊसाहेब खांडेकरांच्या अपूर्व सत्कारप्रसंगी मात्र मी लिखित भाषण बरोबर नेले नव्हते. सत्कार-समारंभात उत्स्फूर्त भाषण करण्याच्या तयारीनेच मी गेलो होतो. फडके-खांडेकर युगामध्ये माझी पिढी वाढली होती. त्यामुळे खांडेकरांच्या लेखनाचा भावनांवर व विचारांवर झालेला संस्कार माझ्या मनामध्ये अगदी ताजा ताजा असल्यासारखा ओसंडत होता. खासबाग मैदानावरच्या त्या विराट सभेत केलेले हे भाषण टेपरेकॉर्डरवर मुद्रित करण्याची व्यवस्था नसती, तर माझे मलाच परत सापडले नसते. परंतु योगायोगाने तशी व्यवस्था होती. या पुस्तकामध्ये 'प्रकाशाचा लेखक' या शीर्षकाखाली समाविष्ट केलेला लेख या भाषणाची संपादित नोंद आहे.

कै. अण्णा माडगूळकरांचा आणि माझा जिव्हाळ्याचा स्नेह होता. त्यांच्या मृत्यूने मी अतिशय कष्टी झालो. ते थोर कवी तर होतेच, परंतु माणुसकीत भिजून निघालेले एक अभिजात व्यक्तित्व होते. त्यांच्यासंबंधी त्यांच्या मृत्यूनंतर लिहिलेल्या लेखाचे शीर्षक प्रथम प्रसिद्धीला देताना, जे त्यांच्याच शब्दांत दिले होते, तेच आग्रहाने या पुस्तकातही कायम ठेवले आहे.

पहिल्या क्रमांकाचा लेख 'नियतीचा हात' हा सोळा वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झाला व दुसऱ्या क्रमांकाचा लेख 'आशा-निराशेचे क्षण' अगदी अलीकडे - म्हणजे गेल्या दिवाळीच्या दिवसांत प्रसिद्ध झाला. इतर सर्व लेख या दोन लेखांच्या मध्यांतराच्या काळात प्रसिद्ध झाले आहेत.

वर उल्लेखिलेले दोन्ही लेख अगदी एकमेकांच्या शेजारी पाटाला पाट लावून बसले, तरी जसा त्यांच्यात काळाचा फरक आहे, तसा त्यांतील अनुभवनिर्णय व मनःस्थितीचे व्यक्तीकरण यांतही

बराच फरक झालेला आहे, हे मी जेव्हा दोन्ही लेख एकत्र वाचले, तेव्हा माझ्या लक्षात आले; आणि हे स्वाभाविक आहे. जसा काळ बदलतो तशी परिस्थिती बदलते आणि अनुभवही. मनःस्थितीच्या मांडणीत फरक पडला नाही, तरच आश्चर्य म्हणावे लागेल !

१९६५ चे भारत-पाकिस्तान युद्ध सुरु असलेल्या दिवसांत मी स्वाभाविकच दिल्लीत होतो. एके दिवशी दुपारनंतर मी पंजाबच्या एका विमानतळावर परिस्थितीची पाहणी करण्यासाठी गेलो होतो. रात्री परत आलो आणि मुंबईहून निरोप आला, की आईची अंतिम अवस्था नजीक आली आहे. माझ्या मनात दिल्लीत आल्यापासून जी एक धास्ती नित्य वावरत होती, ती खरी ठरू पाहत होती; आईच्या शेवटच्या क्षणी मी तिच्याजवळ असेन का? मध्यरात्रीनंतर टेलिफोनची घंटा वाजली नि निरोप आला, की आई आम्हाला सोडून गेली ! युद्धाचे दिवस संपले; पण माझी यातना संपली नव्हती. आईचे सगळे जीवन मूर्तिमंत डोळ्यांपुढे उभे राही; आणि या मनःस्थितीतच 'सोनहिरा' लिहिला गेला.

या पुस्तकाची जवळजवळ निम्मी पृष्ठे माझ्या आठवणी, अनुभव, प्रवास आणि वेगवेगळ्या प्रसंगीचे माझे चिंतन यांनी भरली आहेत, तरी याला मी माझे आत्मचरित्र म्हणू शकणार नाही. या वर्षातील माझे दोन लेख 'आशा-निराशेचे क्षण' व 'मंगल कलश' (ज्याचे शीर्षक या पुस्तकात बदलले आहे) वाचून काही वाचकांनी मला चौकशीची पत्रे लिहिली, की ही आत्मचरित्राची प्रकरणे आहेत काय? आत्मचरित्र लिहीन, तेव्हा हे विषय त्यात स्वतंत्रपणे हाताळावे लागतील, हे खरे असले, तरी हे लेख म्हणजे आत्मचरित्राची प्रकरणे नव्हेत, हे स्पष्ट केले पाहिजे. आत्मचरित्र काही वेगळ्या पद्धतीने लिहावे लागेल. त्यामध्ये यांतल्या काही गोष्टींना स्पर्श तर होईलच; परंतु त्या लेखनाची बैठक मूलतः वेगळी ठेवावी लागणार, अशी माझी समजूत आहे. 'नियतीचा हात' लिहिले गेले, त्या वेळी मी कसा घडलो - त्यात योगायोगाचा हात किती, यासंबंधीच्या माझ्या आठवणी मी बोलत गेलो व त्यांचे शब्दांकन झाले. आत्मचरित्रातही मी घडलो कसा, हे सांगावे लागणार आहे; परंतु त्या प्रश्नाची उकल करताना सामाजिक पृष्ठभूमीचा फलक अधिक विशाल घेऊन त्याची उत्तरे शोधावी लागणार आहेत.

'काही छंद : काही श्रद्धा' हा लेख माझ्या जीवनाच्या तत्त्वज्ञानावर काहीसा दृष्टिक्षेप टाकणारा आहे.

'कुलसुमदादी' हा मी लहान मुलांच्या मासिकासाठी लेख लिहिला; परंतु तो लिहून पुरा झाल्यानंतर माझ्या लक्षात आले, की या कक्षेपुरताच तो मर्यादित नाही. सर्वांच्याच जीवनात अशा अनेक

व्यक्ती येऊन जातात, की ज्या फक्त येतात नि जातात; एवढेच नव्हे, तर काही सांगून व काही देऊन जातात. माझ्या जीवनात अशा अनेक अविस्मरणीय व्यक्ती आल्या आणि गेल्या. त्यांची स्मृतिचित्रे रेखाटावी असे मनात होते आणि आहे. 'कुलसुमदादी' हा त्यांतील प्रथम प्रयत्न आहे.

या निमित्ताने मला एक दुसरा विचारही सूचित करायचा होता - आजच्या आपल्या सामाजिक जीवनात, शहरात काय किंवा ग्रामीण भागात काय, जाती आणि धर्म यांची तटबंदी सर्व बाजूला उभी असल्याचे दृश्य दिसते. पण वस्तुतः पन्नास वर्षापूर्वीच्या महाराष्ट्रातील एका खेड्यात सामान्य जीवन जगणाऱ्या माणसाच्या दैनंदिन आयुष्यात ही तटबंदी कुठेही दिसत नव्हती. भासत नव्हती. माणुसकीची नाती रक्ताच्या नात्याइतकीच मजबूत आणि खरीखुरी जिवंत नाती होती, हा मी जगलेला अनुभव मला सांगायचा होता.

'शांति-चितेचे भस्म' हा लेख माझ्या सोव्हिएट रशियाच्या १९६४ सालच्या भेटीनंतर प्रसिद्ध झाला. त्यानंतरही मी रशियाच्या दौऱ्यासाठी चार-सहा वेळा गेलो आहे. परंतु पहिल्या भेटीच्या वेळची मनःस्थिती काही विशेष होती. समाजवादी नवरचनेचा प्रयत्न करणारा पहिला देश म्हणून रशियाविषयी विशेष जिज्ञासा व काहीसे विशेष आकर्षणही होते. त्या देशाचे दोन प्रख्यात सुपुत्र लेनिन आणि टॉलस्टॉय यांच्यासंबंधी मुळातच असीम आदर, त्यांचे व त्यांच्यासंबंधीचे लेखन वाचून निर्माण झाला होता. संरक्षणमंत्री म्हणून दोन आठवड्यांच्या भेटीत युद्धसाधनांची माहिती घ्यावी व रशियाशी त्याबाबतीत करारमदार करावा, हा या भेटीचा उद्देश होता आणि तो बऱ्याच प्रमाणात यशस्वीही झाला. पण माझे मन लेनिन आणि टॉलस्टॉय या दोन व्यक्तींभोवती केंद्रित झाले होते. दुसऱ्या महायुद्धात प्रत्यक्ष रणभूमी झालेल्या रशियाने लक्षावधी माणसांचे बलिदान केले होते. शत्रूशी लढताना आवश्यक असलेल्या पराकोटीच्या शौर्याचे जसे तेथे दर्शन होत होते, त्याचप्रमाणे युद्धाग्नीमुळे होणाऱ्या संहाराची प्रतिक्रिया म्हणून उचंबळून येणारा माणुसकीचा गहिवरही क्षणाक्षणाला जाणवत होता. त्या भारावलेल्या मनःस्थितीत तो लेख तयार झाला. कामामध्ये युद्धसाधनांच्या तयारीची पूर्तता; पण मनामध्ये शांततेचा संदेश अशा काहीशा विरोधाभासात्मक विकल मनःस्थितीचे हे चित्रण आहे.

'ऋणानुबंधा'त समाविष्ट केलेल्या काही लेखांची ही अशी पार्श्वभूमी आहे. यांत उल्लेखिलेली माणसे, स्थळे, भावना व विचार यांच्याशी माझा एक प्रकारचा ऋणानुबंध निर्माण झाला आहे. या लेखनात शब्दांकन आहे, तसे लेखनिकाला सांगून वा एकटाकी लिहिलेले लेखन असे सर्व प्रकार आहेत. एक प्रकारे संमिश्र शैलीची लेखनपद्धती यात आहे.

साहित्य क्षेत्रात कसल्याही नव्या अधिकाराचा दावा करण्यासाठी या पुस्तकाचे प्रकाशन होत नाही. साहित्य क्षेत्रात माझी मूळ आणि आवडती भूमिका ही रसिक वाचकाची आहे; आणि मला वाटते, की ही वाचकाची भूमिका खऱ्या अर्थाने स्पर्धातीत व टिकून राहणारी भूमिका आहे. शब्दांच्या सामर्थ्यावर व सौंदर्यावर माझा नितांत विश्वास आहे. नवनिर्मितीचे सर्जनशाली कार्य जसे शब्द करतात, तसेच साम्राज्यशक्ती धुळीला मिळविण्याचे संहारक सामर्थ्यही शब्दांत आहे. कल्पना, विचार आणि शब्द यांचा त्रिवेणी संगम ही मानवी इतिहासातील एक जबरदस्त शक्ती आहे. शब्द हे साहित्यिकांचे प्रमुख शस्त्र आहे. तर मी ज्या कार्यक्षेत्रात गेली जवळजवळ पन्नास वर्षे क्रियाशील आहे, त्या राजकारणाचेही प्रमुख माध्यम शब्दच आहेत. या अर्थाने साहित्यिक व राजकारणी शब्दबंधू आहेत. शब्दांचे आणि आमचे हे साहचर्य व सौहार्द पुराणे आहे. साहित्याच्या क्षेत्राशी काही नाते सांगावयाचे असेल, तर एवढेच आहे.

ऋणनिर्देश करावयाचा म्हटले, तर महाराष्ट्र टाइम्स, केसरी, सह्याद्री, सकाळ, राजस, आदी नियतकालिकांचा आभारपूर्वक उल्लेख करणे मी माझे कर्तव्य मानतो. या नियतकालिकांमध्ये हे लेख प्रथम प्रसिद्ध झाले होते.

काही लेखांच्या शब्दांकनाचे सहकार्य दिल्याबद्दल माझे मित्र 'केसरी'चे श्री. रामभाऊ जोशी व पूर्वीचे 'महाराष्ट्र टाइम्स'चे श्री. वि. ना. देवधर यांचे मी आवर्जून आभार मानतो.

पुस्तकासाठी लेखांचे संकलन करण्याच्या कामी माझे मित्र श्री. गोविंदराव तळवलकर यांचे मला फार साहाय्य झाले आहे.

शेवटी श्री. सर्जेराव घोरपडे यांनी पुस्तक-प्रकाशनाच्या सर्व बाबींमध्ये जे आपुलकीने लक्ष घातले, त्याबद्दल मी त्यांचाही ऋणी आहे.

२६ जानेवारी, १९७९

यशवंतराव चव्हाण

नियतीचा हात

सिंहावलोकन करीत कर्तृत्वाची वाटचाल करणारा मी एक संस्कारक्षम माणूस आहे. सभोवतालच्या परिस्थितीशी मिळतेजुळते घेत मी आलो आणि पुढे चाललो आहे. काही करावयाचे, असे ठरवून, एखाद्या मुशीत बांधून घेण्याचा 'जाणता' प्रयत्न मी कधी केलेला नाही. तशी माझी प्रवृत्तीही नाही. माझ्यात काही वेगळीक आहे असे मला विद्यार्थिदशेत असतानाही कधी वाटले नाही. एवढे मात्र खरे, की मी वयाने वाढत असताना, आपण एका सामान्य कुटुंबातील आहोत, नाव-गाव माहीत नसलेले एक अनोळखी आहोत, याची जाणीव व्हावी, असे काही माझ्या अवतीभवती सतत घडत होते. जाणिवेने मी ते न्याहाळित होतो, पण त्याची मला कधी खंत वाटली नाही. खंत वाटावी, असे वातावरणच माझ्याभवती नव्हते.

कारण असे, की मी माझ्या आईच्या अवतीभवती वाढलो. 'साक्षात प्रेम' असे जिच्याकडे पाहून म्हणावे, अशी माझी आई आहे. तिची अन् शाळेची ओळख नसेलही, पण तिचे कर्तृत्व दांडगे आहे. ख-या अर्थाने ती सु-माता आहे. आईच्या प्रेमाने वाढविलेली, फार मोठी झालेली माणसे मी आजही जेव्हा पाहतो, तेव्हा मला माझी आई अधिक समजते. माझ्या कुटुंबात हीच खरी श्रीमंती आहे. या श्रीमंतीने मला मनाचा राजा बनायला शिकविले. 'मन थोडे मोठे कर' असे कुंतीने धर्मराजाला एका प्रश्नाला, म्हणणे, उत्तर दिले आहे. आईने आम्हा भावंडांची मने अशीच मोठी बनविली. मनाचा कोतेपणा हा अनेक दुःखांचे मूळ असू शकतो, याचे धडे आईने मला प्रत्यक्ष दिले नसतीलही, परंतु तिच्या कृतीतून मी ते सतत टिपले आहेत. 'परिस्थितीने गांगरून जायचे नाही,' हा पहिला धडा आईने माझ्याकडून गिरवविला, तो अगदी लहानपणी!

त्या वेळी आम्ही कराडला होतो. घरची अतिशय गरिबी. वडील लहानपणीच वारलेले. घरात मिळवते कोणी नाही. हाता-तोंडाची गाठ पडावी एवढे साधन जवळ नाही; आणि त्यातूनच आई आम्हाला वाढवीत होती. नकळतच माझ्यात एक जिद्द निर्माण करीत होती. शाळेतील शिक्षण याच अवस्थेत संपले. मुले दुबळी आहेत, याची आईला नेहमी खंत वाटत असे. मुलांना कोणी पाठीराखा नाही, म्हणून तिचे मन तुटत होते. पण तिने तसे कधी भासू दिले नाही. तथापि, आम्ही मुले परावलंबी होणार नाही, याचीही तिला काळजी होती. त्या लहान वयात मला ते थोडेफार समजत होते, पण त्यावरचा उपाय मात्र उमजत नव्हता; आणि तेही खरेच आहे. थोरांचे उलगडे लहानांना होऊ लागले, तर जगातले बाल्यच नाहीसे होईल. नियतीची तशी योजना नाही. नियतीला हे जग केवळ सुखीही ठेवायचे नाही आणि दुःखीही बनवायचे नाही. श्रीखंडाच्या जेवणातही हिरव्या मिरचीची चटणी लागतेच, तरच त्या जेवणाला रुची येते आणि सुखाचे श्रीखंड पोटभर खाता येते ! पण त्या वेळी माझ्या पानात काहीच नव्हते. मोकळ्या ताटावर बसून भूक भागविण्याची आईची कला मला अवगत नव्हती.

मनाच्या कोंडवाड्यातून बाहेर पडावे, धडपड करावी, शिकावे, आईचे ओझे हलके करावे, असे नेहमी वाटे; परंतु जागच्या जागी पंख फडफडविण्याव्यतिरिक्त मी काही करू शकत नव्हतो. परिस्थितीचे कुंपण चारी बाजूंनी उभे होते. एरवी, कुंपणात शिरणा-यांना काटे बोचतात. ते बोचावेत, अशीच ती व्यवस्था असते. कुंपणाच्या आत जे असेल ते स्थिर राहावे, अशासाठी ती योजना असते. परंतु मला कुंपणात स्थिर व्हायचे नव्हते, तशी स्थितीच नव्हती, हीच खरी अडचण होती. परिस्थितीच्या कुंपणातून बाहेर पडताना अंगाला काटे बोचतात, अंग फाटून निघते, याचाही अनुभव माझ्या गाठी नव्हता. आहे त्या कोंडीतून बाहेर निसटायचे, एवढेच माझ्या समोर होते.

- आणि मी जेव्हा प्रत्यक्षात बाहेरच्या जगात पाय ठेवला, त्या वेळी मी अधिक दुबळा बनतो की काय, असे मला वाटू लागले. बाहेर समाजातल्या ज्या वातावरणाकडे मी पाहत होतो, ते मला शुद्ध, स्वच्छ वाटत नव्हते. हिमालयाच्या अंगावरून स्फटिकशुभ्र पाण्याचे झरे स्वच्छंद धावत असतात. श्रमिक पथिकांचे लक्ष ते झरे तेव्हाच वेधून घेतात. तहानलेला पथिक त्याचा मनमुराद आस्वादही घेतो; परंतु नंतर मात्र त्याच्या अंगाचा दाह होऊ लागतो. असे सांगतात, की तेथील अनेक झरे जे वाहत येतात त्यांच्या मार्गात विषारी वृक्ष असतात. त्या वृक्षांच्या मुळांतील विष त्या पाण्याबरोबर नेहमीच वाहत असते आणि ते शुभ्र 'जीवन' अनेक पथिकांचा जीवनप्रवाह गोठविण्यास कारणीभूत ठरते. त्या स्वच्छंदी झऱ्यासही त्याची कल्पना नसते - तो आपला वाहतच असतो.

आमच्याकडील समाजपुरुषांच्या मनातही त्या वेळी विचारांचे जे झरे पाझरत होते, ते मला काहीसे असेच वाटत होते. परिस्थितीची कोंडी फोडण्यासाठी मी बाहेर पडत होतो खरा; परंतु दुसरी एक वैचारिक कोंडी माझ्याभोवती तयार होऊ पाहत होती. आमच्या भागात त्या वेळी ब्राह्मणेतर चळवळीची एक वावटळ उठली होती. घरात आणि घराबाहेरचे वातावरण या चळवळीने वेढलेले होते. आजूबाजूला मी जे पाहत होतो, ऐकत होतो, अनुभवीत होतो, ते काही प्रसन्न नव्हते. सत्यशोधकांचे मी जे वाचीत होतो, तेही एकांगी वाटत होते. किंबहुना, जे वाचत होतो, त्यापेक्षा अधिक महत्त्वाचे असे दुसरे मोठे पवित्र काही आहे आणि ते समाजासमोर हिरिरीने का ठेवले जात नाही, असेही वाटत होते. त्या वेळचा काळ मोठा वैचारिक गोंधळाचा होता; आणि त्या सर्वांतून मी वेगळा कसा राहिलो, याचे मला कधी कधी आश्चर्य वाटते. ब्राह्मणेतर चळवळीचे विशेष असे आकर्षण माझ्यावर फार काळ टिकले नाही. ते का टिकले नाही, याचे उत्तर देणे हे

मला आजही बुचकळ्यात टाकते; परंतु माझ्या मताने त्याचे एक कारण असू शकेल, ते म्हणजे अवतीभवती विचारांची वेढी पडलेली असतानाही मी त्याशिवाय वेगळे असे काही वाचीत होतो.

मी शाळेत असताना उपरिनिर्दिष्ट चळवळ जोराला लागलेली होती. लोकमान्य टिळकांच्या विरोधी लिहिणे, बोलणे ही एक चळवळ त्या वेळी सुरू होती. जाणती माणसे हिरिरीने ती चळवळ करीत होती. तेही मी सारे वाचीत असे, पण हे सारे काय चालले आहे, कशासाठी चालले आहे, हे समजून घेण्याचा प्रयत्न करूनही मला समजत नव्हते. जे चालले होते, त्यापेक्षा अनेक महत्त्वाचे प्रश्न देशात आहेत, त्यांच्याकडे ही जाणती माणसे लक्ष देत नाहीत, अशी एक हुरहुर मनाला चिकटलेली असे; आणि या हुरहुरीतूनच आपण काही केले पाहिजे, या विचाराचा जन्म झाला. पण करायचे म्हणजे तरी काय; आणि ते कसे, हा प्रश्न होताच. तथापि, या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यास मला फार काळ काढावा लागला नाही. कारण या गंभीर विचारातूनच माझे गंभीर वाचन सुरू झाले होते.

त्या वेळी मी जे वाचले, त्यात राष्ट्र-पुरुषांची चरित्रे होती, टिळकांचे राजकारण होते, स्वातंत्र्ययुद्धातील क्रांतिकारकांचे ज्वलंत विचार होते, काँग्रेसच्या नेत्यांची शिकवण होती, समाज-नेत्यांचा आदर्श होता... आणखी पुष्कळ होते. मी विचार करून वाचीत होतो आणि या दोन्हीची सांगड अनुभवाशी लावीत होतो. पुढे पुढे तो एक माझा स्वभावच झाला. विचार करून, अनुभवातून प्रतिक्रिया व्यक्त करावयाची हा माझ्या स्वभावाचा स्थायिभाव त्या वेळपासूनच आहे. गेल्या अनेक वर्षांच्या माझ्या राजकीय जीवनात त्या वेळच्या त्या संयमी विचारांची सोबत मला अनेकदा उपयोगी पडत आली आहे.

वाचनाला आणि विचाराला अनुभवाचे कोंदण लाभावे, अशी त्या वेळी कराडची स्थिती होती. आमचा कराड भाग नेहमीच जागृत ! सत्यशोधकांच्या चळवळीमुळे समाजाचे मन बदलत चालले होते, बदललेही होते. मी अनुभवीत होतो. माझे अंतःकरण मात्र दुसरेच काही तरी धुंडाळत होते. मोठीमोठी माणसे तुरुंगात जातात, हालअपेष्टा भोगतात, देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी बलाढ्य इंग्रजांना तरुण मने आव्हाने देतात, जिवाची कुर्बानी करतात, हसत हसत फासाची दोरी स्वतःच स्वतःच्या गळ्याभोवती आवळून घेतात आणि 'जय भारत' म्हणून पंचत्वात विलीन होतात, हेही माझ्या वाचनात होते. सत्यशोधक मंडळी यासंबंधी का बोलत नाहीत, असे मला नेहमी वाटे. स्वातंत्र्याचा शोध हाच खरा सत्याचा शोध असू शकतो, याविषयी माझ्या मनात तिळमात्र शंका नव्हती. समाजात वावरताना मला मात्र जो अनुभव मिळत होता, तो खटकणारा होता. तथापि, अनुभव

कोणता का असेना, तो कधी व्यर्थ जात नाही, अशी माझी धारणा असल्याने तसलाही अनुभव गाठी बांधून मी पुढे चाललो होतो.

माझे वय सोळा-सतरा वर्षांचे असेल. कराडला त्या वेळी प्लेग सुरू होता. अर्धेअधिक गाव फुटले होते. लांब कुठे तरी दोन-तीन मैलांवर मोकळ्या रानात वस्त्या उभ्या होत्या. प्लेगच्या भीतीने माणसे रानावनांत पसरली होती. अगोदरच विस्कळीत झालेल्या समाजातील ही फुटाफूट अधिकच भयाण वाटावी अशी स्थिती होती. शाळा बंद होत्या, म्हणून अभ्यासही बंद होता. पण तेही एका दृष्टीने ठीकच होते. अभ्यासाकडे लक्ष देण्यास माझे मन तरी कुठे स्थिर होते ! त्या वेळच्या त्या घटना माझ्या मनात आजही ताज्या आहेत. क्रांतिकारकांच्या उठावणीचा तो काळ होता. लाहोर कटाच्या खटल्याने सा-या भारताचे चित्त खेचून घेतले होते. अनेक क्रांतिकारकांना त्या वेळच्या नोकरशाहीने तुरुंगात डांबून त्यांचे अनन्वित हाल मांडले होते. नोकरशाहीने ज्यांच्यावर दात धरला होता, अशा अनेकांना लाहोर कटाच्या जाळ्यात गोवले होते आणि त्यांतच बंगालचे प्रसिद्ध क्रांतिकारक श्री. जर्तींद्रनाथ दास हे एक होते. वस्तुतः लाहोरच्या कटाशी त्यांचा दूरान्वयानेही संबंध असल्याचे सिद्ध न करताच इंग्रजांनी त्यांना पकडले होते. १९२० सालच्या असहकाराच्या चळवळीत सामील झाल्यापासूनच नोकरशाहीचा त्यांच्यावर दात होता. पाच वर्षांत त्यांना चार वेळा तुरुंगात अडकविण्यात आले. चौथ्यांदा ते जेव्हा मैमनसिंगच्या तुरुंगात गेले, तेव्हा त्यांचा इतका छळ झाला, की वैतागून त्यांनी जेल सुपरिंटेंडेंटशी मारामारी केली. परंतु या गुन्ह्यामुळे त्यांना अंधारकोठडीची शिक्षा भोगावी लागली. तेथे जर्तींद्रनाथांनी उपवास आरंभिला. २३ दिवस त्यांनी उपाशीपोटी काढले, तेव्हा त्यांच्या तक्रारीची थोडीशी कुठे दाद लागली !

लाहोर कटात अडकवून त्यांना बंदिखान्यात टाकल्यानंतरही पुन्हा तसलाच प्रसंग उद्भवला होता. राजकीय कैद्यांना निर्ढावलेल्या बदमाश गुन्हेगारांप्रमाणे वागविले जात आहे, असे पाहून सात्त्विक संतापाने जर्तींद्रांनी तुरुंगात उपोषण आरंभिले होते. वृत्तपत्रांतून त्यांच्या उपोषणाच्या बातम्या नित्य येत असत. जर्तींद्रनाथांच्या अगोदरपासूनच सरदार भगतसिंग आणि बटुकेश्वर दत्त यांनी राजकीय कैद्यांना विशिष्ट सवलती मिळाव्यात म्हणून उपोषण आरंभिले होते. क्रांतिकारकांच्या या अन्नत्यागाच्या सत्याग्रहाने सा-या देशात चिंता पसरली होती. उपोषणाचा एकेक दिवस वाढत होता आणि नोकरशाही अधिकाधिक निगरगट्ट बनत चालली होती. या दोघां क्रांतिवीरांनी उपोषण सुरू करून एक महिना उलटला तरी इंग्रज राज्यकर्त्यांना घाम फुटेना, तेव्हा तुरुंगातील इतर कैद्यांनीही अन्नसत्याग्रह सुरू केला. त्यात जर्तींद्रही सामील झाले. त्यामुळे भगतसिंग आणि बटुकेश्वर दत्त यांच्या उपोषणास गंभीर व उग्र स्वरूप प्राप्त झाले आणि त्यापुढच्या प्रत्येक दिवशी भयाणपणा वाढतच गेला.

कराडला त्या वेळी 'केसरी,' 'ज्ञानप्रकाश' व 'नवा काळ' एवढीच वर्तमानपत्रे वाचावयास मिळत असत. अन्नसत्याग्रहाचे काय झाले, हे समजण्यासाठी मी रानातल्या वस्तीवरून रोज दोन-तीन मैल गावात येत असे. कंबरेइतक्या पाण्यातून नदी ओलांडून मी येत असे. त्या वेळी वृत्तपत्र वाचावयास मिळणे हे सहजसुलभ नव्हते. ज्या कोणाकडे वृत्तपत्र येत असेल, त्याच्याकडे जाऊन ते वाचावे लागे. मी रोज तसे करीत असे. क्रांतिकारकांच्या उपोषणाने मी अस्वस्थ झालो होतो. भगतसिंग आणि बटुकेश्वर दत्त यांची सर्व शक्ती उपासमारीने संपत आली होती. परंतु त्याहीपेक्षा त्यांच्या नंतर एक महिन्याने उपवास सुरू केलेले जर्तींद्रनाथ यांस उपवासाने प्रेतकळा आल्याची वर्णने येत होती. एक तर सरकारने शुद्धीवर आले पाहिजे किंवा प्राणाने देह सोडून गेले पाहिजे, अशा अटीतटीने क्रांतिकारकांचा उपवास सुरू झाला होता. वर्तमानपत्रांत त्या वेळी येणारी वर्णने चित्तथरारक होती. का कोणास ठाऊक, परंतु जर्तींद्रनाथांच्या उपोषणाने मला घायाळ केले होते. शेवटचे वीस दिवस तर जर्तींद्रनाथांची प्रकृती क्षणाक्षणाला घसरत असल्याचे वृत्त येऊ लागले. धडधडत्या अंतःकरणाने मी ते वाचीत होतो. जर्तींद्रनाथांच्या सुटकेच्या बाबतीत सरकारने धरलेला निष्ठुरपणा यमासही लाजविणारा होता, असे मला वाटे. जर्तींद्रनाथ हे काही थोड्या घटकांचे सोबती असताना व पंजाब सरकार त्यांना सोडून भावाच्या ताब्यात देण्यास तयार असतानाही त्यांजपासून जामीन घेतल्यावाचून त्यांस सोडू नये, अशी सरकारने अपमानास्पद अट घातली. परंतु या अटीपुढे मान वाकविण्यास जर्तींद्रांचा भाऊ कबूल नव्हता, दुसरे काही जण जामीन भरण्याच्या तयारीने पुढे आलेही; परंतु स्वतः जर्तींद्रनाथांचीच जामिनावर सुटका करून घेण्याची तयारी नव्हती. जणू काही इहलोकीच्या बंदिवासातून कायमची सुटका करून घेण्याच्या क्षणाचीच वाट ते पाहत होते !

माझ्या बालमनावर या घटनांचा चिरकालचा परिणाम झाला. देशासाठी देह सोडणारे जर्तींद्र माझे कोणी जवळचे आप्त आहेत, असे माझ्या मनाने ठामपणे घेतले. बासष्ट दिवस जर्तींद्रनाथांनी देशासाठी तीळ तीळ आहुती दिली आणि बासष्टाव्या दिवशी लाहोरच्या तुरुंगात भर दुपारी एक वाजता सूर्याला साक्ष ठेवून त्यांनी स्वदेहाची पूर्णाहुती दिली. मातृदेशासाठी झिजून झिजून त्यांनी आत्मार्पण केले.

जर्तींद्रांचा आत्मयज्ञ ही एकच एक घटना त्या दिवशी सर्वामुखी होती. वृत्तपत्रांत मी त्या आत्मयज्ञाचे वृत्त वाचले आणि ...

या प्रसंगाने मी भांबावून गेलो. जर्तींद्रांनी देशासाठी प्राण दिला या घटनेने मला बेचैन केले. काय

होते आहे, ते समजेनासे झाले. देहाचे व्यापार सुरु होते; परंतु मनाचे व्यवहार उधळले होते. परमदुःखाच्या खोल गर्तेत मी कुठे तरी पडलो आहे, असे स्पंदन मनात कुठे तरी चालू होते. परंतु कुठे जावे, काय करावे, कोणाला सांगावे, हे काही सुचत नव्हते. बधिर झालेल्या मनाने मी तसाच चालायला लागलो आणि चालता चालता रडायलाही लागलो. मी केव्हा रडायला लागलो हेही मला समजले नाही. गावातली घरे ओलांडून मी पुढे चाललो होतो. ती निर्मनुष्य घरे मला भयाण वाटली. सायंकाळी नदी ओलांडून जाताना नेहमी घरट्याकडे परतताना भेटणारे पक्ष्यांचे थवे मला त्या दिवशी आढळले नाहीत. रानात भिरभिरणारा वारा सुस्तावला होता. झाडेझुडपे स्तब्ध झाली होती. सारे वातावरण कुंद बनले होते. माझ्या मनाचे प्रतिबिंब मला जणू चराचरांत दिसत होते. त्यामुळे तर मी अधिकच व्याकूळ झालो. दिवस संपून गेला होता.

मी वस्तीवर पोहोचलो तेव्हा कडुसे पडले होते. वाढत्या अंधकारात झोपड्यांतील मिणमिणते दिवे वातावरणाला उजाळा देण्यास असमर्थ होते. काळ्या रानातील त्या काळ्या अंधारात नेहमी तासून तास तारकांशी खेळ खेळणारा मी त्या रात्री तारकापुंजात जर्तीद्रनाथ मला कुठे दिसतात का, हे शून्य दृष्टीने पाहत होतो. पोटात भूक असूनही अन्नावरची वासना उडाली होती. तहान-भूक हरपलेल्या स्थितीत मी एकच एक करीत होतो ... एकसारखा रडत होतो. आई समजावीत होती; आणि मी रडत होतो.

अशा स्थितीत रात्र सरली, पण माझे रडणे सरले नाही. मातेचे मऊ मन माझ्यामुळे मुरगळून गेले होते. कलकत्त्याचे कोणी तरी निधन पावले, म्हणून मी दुःख मानावे, हे आईला समजत नव्हते. माझ्या केविलवाण्या मनःस्थितीचा तिच्यावर वेगळाच परिणाम झाला. 'मुलाला काय झाले आहे पाहा हो, याला कोणाला तरी दाखवा हो.' असे ती शेजा-यांना म्हणत होती. मी सारे समजत होतो, पण माझे मन आईला कसे खुले करून दाखवावे, हे मला उलगडत नव्हते.

जर्तीद्रांच्या देहातील राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचे प्रखर तेजोवलय माझे अंतःकरण छेदून गेले आहे, हे मी त्या माऊलीला कसे समजावून सांगणार होतो !

एवढे मात्र खरे, की त्या घटनेने माझ्या चित्तवृत्तीत बदल झाला. देशात घडणा-या घटनांचे अर्थ मला अधिक जवळचे वाटू लागले. मी त्यांचे अर्थ समजावून घेण्याच्या मनःस्थितीपर्यंत पोहोचलो. कराडचे आमचे त्या वेळचे नेते श्री. बाबूराव गोखले, सदाशिवराव आळतेकर, त्यांचे चिरंजीव गणपतराव आळतेकर, माझ्या शाळेतील राष्ट्रीय वृत्तीचे शिक्षक या सर्वांचे व्यक्तिमत्त्व माझ्या मनावर काही एक वेगळा संस्कार घडवीत होते. ते बोलत असत, ते मी मनाने टिपत होतो. त्या

दृष्टीने १९२७ ते १९४० हा बारा-पंधरा वर्षांचा काळ शिक्षणाबरोबरच माझी राजकीय मनोभूमी तयार होण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा ठरला. या काळात चळवळ, तुरुंगवास, वैचारिक खळबळ अशा किती तरी घटना घडल्या. मनाला हेलकावे देणारे, मनात विचारांचे द्वंद्व निर्माण करणारे असे अनेक प्रसंग या काळात उद्भवले. अचूक निर्णय घेणे हे शक्तीबाहेरचे ठरत होते. पण अशा प्रत्येक वेळी मला मित्रांची बहुमोल मदत मिळाली आहे.

१९३०च्या चळवळीत मी जेव्हा सहभागी होतो, त्या वेळी चर्चेच्या आमच्या मैफली रंगत असत. मी माझ्या बरोबरच्या मित्रांशी वाद घालीत असे. मित्रांच्या बाबतीत मी मोठाच नशीबवान ठरलो आहे. आजसुद्धा आहे. मला असे मित्र लाभले, की माझ्यासाठी ते वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षा विसरले, त्यांनी आपली मते बाजूला ठेवली, माझ्यासाठी त्यांनी परमावधीचा त्याग केला. किंबहुना, माझे व्यक्तिमत्त्व हे माझ्या सर्व मित्रांच्या आशीर्वादाचे आणि प्रयत्नांचे दृश्यरूप आहे, असेच मी मानतो. मी शिकत होतो, तेव्हापासून मित्र माझे पाठीराखे आहेत. पैशाच्या दृष्टीने माझ्याजवळ तसे पैसे कधीच नव्हते, परंतु मला ते कमी पडले, असे कधी घडले नाही; आणि इतके असूनही माझा सल्ला ऐकण्यात मित्रांनी आजवर कधी कसूर केलेली नाही.

१९३० साली राष्ट्रीय चळवळीत उतरलो, त्या वेळी माझ्या मनात काहीशी खळबळ निर्माण झाली होती. एक द्वंद्व उभे राहिले होते. माझ्यासमोर दोन विचारप्रवाह उभे राहिले. त्या वेळी सत्यशोधकांची चळवळही फोफावली होती आणि राष्ट्रीय चळवळीचा फुलोराही फुलला होता. दोन्हींचे आकर्षण निर्माण व्हावे अशी स्थिती होती. तथापि स्वातंत्र्य-चळवळीचा स्फुलिंग प्रखरतेने मनात होता; त्याविषयी अंतःकरणात स्थिरता होती; परंतु चळवळीचे स्वरूप कोणते, आपल्या कल्पनेला मूर्त स्वरूप कसे द्यावयाचे, यासंबंधी अनिश्चितता होती. सत्यशोधक चळवळीच्या पाठीमागे असलेली सामाजिक न्यायाची भूमिका योग्य वाटत होती; पण स्वातंत्र्यवादी राजकीय विचार तेथे कसे कोणी बोलत नाही, याची खंत असे - तर इकडे स्वातंत्र्य-चळवळीला सामाजिक, आर्थिक स्वरूपाची अशी एक बाजू असावी, असे मला नेहमी वाटे. केवळ असहकार पुरा पडेल का, असेही मनात येई. आम्ही कराडचे काँग्रेस कार्यकर्ते यासंबंधी विविध प्रकारे चर्चा करीत असू.

१९३० ते ३४ असा तो काळ - आमच्यासमोर त्याच सुमारास समाजवादी वाङ्मय येऊ लागले होते. समाजवादाचा विचार त्या वेळी नवा होता. काँग्रेस-समाजवादी विचारसरणीचा विचार मांडणा-या कार्यकर्त्यांबरोबरचा माझा संबंधही घनिष्ठ होऊ लागला होता आणि त्याच प्रमाणात इतर पुढा-यांचा माझ्या मनावरील दाब कमी होत चालला होता.

काँग्रेस-अंतर्गत समाजवादी विचारसरणी स्वीकारलेला एक फार मोठा गट त्या वेळी तयार होत असतानाच राजकीय क्षितिजावर एम्.एन्.राॅय यांच्या विचाराची शलाका झळकू लागली होती. माझी या विचाराच्या उमद्या मंडळींशी घसट वाढली. राॅय यांचा विचार त्या वेळी मला अधिक स्वीकारार्ह वाटला. वैचारिक स्थित्यंतराच्या त्या काळात मी खूप ऐकले आणि वाचले.

सातारा जिल्ह्यात त्या वेळी डाव्या विचारसरणीची मंडळीही एकत्र येऊन कार्य करण्याच्या उद्योगाला लागली होती. कै. विष्णुपंत चितळे हे त्यांमध्ये एक प्रमुख होते. ही विचारसरणी समजून घेण्यासाठी मी 'मार्क्स'वादी महत्त्वाचे वाङ्मय वाचून काढले; कै. विष्णुपंतांचा या विषयावरचा अभ्यास सूक्ष्म होता. तासन् तास आम्ही एकत्र बसून चर्चा करीत असू. मार्क्सवादाचे पर्याय समजून घेण्यास या चर्चेचा मला अतिशय उपयोग झाला. कै. चितळे हे तेव्हापासूनचे माझे एक मित्र झाले. आमची ही मैत्री मनाची होती. बेचाळीसच्या आंदोलनात कम्युनिस्ट पक्ष जरी चळवळीपासून अलग होता, तरी विष्णुपंत चितळे आमच्याशी व्यक्तिशः संबंधित होते.

तथापि, या सर्व विचारांतून माझ्या ठिकाणी अद्यापि स्थिरता निर्माण झालेली नव्हती. समाजवादी, राॅयिस्ट आणि म. गांधींवरील श्रद्धा अशा त्रिकोणात मी त्या वेळी उभा होतो; आणि त्यांतले कोणते तरी एक मला निवडावयाचे होते.

१९४० साली युद्धाची ऐन धुमश्चक्री चालू असताना माझ्यावर पुन्हा एकदा असाच निवड करण्याचा प्रसंग आला. युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर काँग्रेस पक्ष हळूहळू स्वातंत्र्याच्या रोखाने आक्रमक पवित्रा टाकण्याचा विचार करू लागला होता. राॅयवादी मंडळींनीही ब्रिटिशांच्या विरुद्ध लढ्यात उतरावे, असे मला वाटत होते. काही तरी विधायक कार्य करण्याची ही वेळ आहे, असे आमच्यांतील अनेकांचे मत होते. परंतु राॅयवादी मंडळींकडून लढ्याच्या विचारसरणीला पाठिंबा मिळाला नाही. मी यावर खूप विचार केला. सांप्रदायिकतेने एखाद्या विचाराशी बांधून घेणे हा माझा स्वभाव नाही. ते मला पटत नाही. त्या विचारातून आणि कृतीतून दैनंदिन जीवनाला योग्य ते मार्गदर्शन लाभणार नसेल, तर मी अशा विचारापासून अलग होत गेलो आहे. वैचारिक सिद्धान्तांचा अचूकपणा मी तोच जाणतो, की ज्यातून कार्याचा प्रवाह निर्माण होऊ शकतो. तसे न होईल, तर त्या विचारातच काही तरी चूक असली पाहिजे, असे समजण्यास हरकत नसावी. तशी चूक असेल, तर तो विचार तपासण्याची माझी वृत्ती असते. राॅयवादी विचारसरणी मी त्या संदर्भात तपासली, त्या वेळी प्राप्त परिस्थितीशी जुळते घेण्याची वृत्ती काँग्रेसच्या ध्येयवादात मला अधिकांशाने आढळली. आजसुद्धा नवा विचार स्वीकारून, त्या त्या घटनेचा स्वतंत्र विचाराने निर्णय करण्याची काँग्रेसची वृत्ती आहे.

माझ्या वृत्तीशी ती तंतोतंत जुळती आहे. १९४० पासूनची ती वैचारिक बैठक राजकीय प्रवासातील माझी कायमची सोबत झालेली आहे.

मला असे नेहमी वाटते, की माणसाचे जीवन फुलावयाचे असेल, तर त्याला अशी काही तरी सोबतीची सांगड पाहिजे. माझा तरी तो अनुभव आहे. माझ्या आयुष्यात जर काही घडल्याचे दिसत असेल, तर ते माझ्या सोबत्यांनी घडविले, असे माझे प्रांजळ मत आहे. प्रत्येक मनुष्य स्वतःचे जीवन स्वतःच घडवितो, असे मी तरी मानीत नाही. प्रत्येकाने काही तत्त्वे जरूर न्याहाळलेली असतात. पण तेवढाच त्याच्या कर्तृत्वाचा भाग असतो. त्यातून मनुष्य जो घडतो, तो भोवतालचे वातावरण, सामाजिक परिस्थिती आणि काही अंशी योगायोग याचाच तो परिणाम असू शकतो.

जीवनाची मी जी काही वाटचाल केली, त्यात योगायोगाचा काही भाग जरूर आहे. योगायोग याचा अर्थ, तेथे कर्तृत्व निष्प्रभ होते, असा नव्हे. मनुष्य हा स्वयंप्रकाशित आहे, ही अध्यात्माची भाषा खरी असली, तरी व्यवहारात मनुष्याची शक्ती मर्यादित आहे, हा अनुभव येतो. अदृष्टातील अनेकानेक शक्ती मानवी जीवन मागे-पुढे खेचू शकतात, ही वस्तुस्थिती निर्विवाद मानावी लागते. माणसाची इच्छाशक्ती असीम खरी, पण तिची पूर्तता सर्वस्वी मानवाधीन आहेच, असे नव्हे. तसे जर नसते, तर 'योगायोग' या शब्दाचा जन्मच होऊ शकला नसता. मानवमात्राच्या ठिकाणी विचाराची शक्ती मोठी असली, तरी त्याच्याही पलीकडे नियती शिल्लक उरतेच. एखाद्या गोष्टीचे ज्ञान पूर्णांशाने होऊ च शकत नाही, ही नियतीची अबाधित व्यवस्था आहे. नियतीचा हा क्रम बदलण्याची शक्ती अजून उपलब्ध व्हावयाची आहे. जगाच्या अर्ध्यावर अंधार आणि अर्ध्यावर उजेड, हा नियतीचा नियम मानवी जीवनातही आढळतो. संपूर्ण उजेड किंवा संपूर्ण अंधार असे जीवन असूच शकत नाही. माझ्या जीवनातील योगायोग असेच ऊन-पावसाचे आहेत. मी आजही जीवनाकडे वळून पाहतो, त्या वेळी ऊन-पावसाचा खेळ मला मोठा रम्य वाटतो.

ज्याचा खुलासा करता येत नाही, ज्या घटनांचे संदर्भ सामान्यतः जुळविता येत नाहीत, असे योगायोगाचे क्षण माझ्या संग्रही किती तरी दाखल झाले आहेत. त्यांमध्ये मला असे आढळून येते, की माझ्या पुरुषार्थाचे श्रेय पूर्णांशाने स्वीकारण्यास प्रत्येक वेळी मी नाखुशीने सिद्ध झालो आहे. अगदी कॉलेज-शिक्षणापासून मी हे अनुभवतो आहे. कॉलेजमध्ये जाऊन काय करायचे आहे, असा माझा मूळचा विचार. कॉलेजमध्ये गेल्यानंतर शिक्षणाचे पुढचे सर्व जमेल, न जमेल, अशी शंका वाटत असे. इच्छा होती, पण मार्ग नव्हता, अशी त्या वेळची स्थिती; परंतु एक दिवस अचानक माझे एक मित्र घरी आले. इतर चौकशीबरोबरच त्यांनी माझ्या कॉलेज-शिक्षणासंबंधीही चौकशी

केली. 'कॉलेजला जाणार नाहीस का?' या प्रश्नास मी 'जाणार आहे' असे उत्तरही दिले; परंतु या उत्तराने मला नंतर अडचणीत टाकले. कॉलेजला जाण्यात माझ्यासमोर जी अडचण होती, ती मला सांगता येईना. जुजबी बोलणे होऊन माझे मित्र निघून गेले. परंतु पुन्हा जे परतले, ते मला कोल्हापूरला कॉलेजला नेण्याच्या तयारीनेच आले. मी त्यांच्याबरोबर कोल्हापूरला मुकाटपणे गेलो. त्यांनी तेथे राहणे, जेवणे, फी, पुस्तके व इतर खर्च या सर्वांची तरतूद केली आणि मगच ते परतले. कॉलेजचे शिक्षण सुरू होण्याचा तो क्षण मी विसरूच शकत नाही. गावात शिरून मोठमोठ्या हवेल्या पाहिल्या, तरी जेथून गावात शिरलो, ती गावाची वेस विसरायची नाही, ही कृतज्ञता मला त्या क्षणाने शिकविली आहे.

पार्लमेंटरी सेक्रेटरी-पद माझ्याकडे आले, तेही योगायोगाने !

पार्टी-मीटिंगसाठी मी मुंबईला आलो होतो आणि माधवाश्रमात राहिलो होतो. त्यापूर्वी दोन-तीन वेळा मी मुंबईला आलो असेन. परंतु या खेपेला मुंबईत थोडे दिवस राहून नातेवाइकांना, मित्रांना भेटावयाचे, 'जिवाची मुंबई' करावयाची, असे मनाने घेतले आणि मी राहिलो. मुंबईला मोटारीतून हिंडणारेही माझे काही जवळचे मित्र होते. एक दिवस सकाळीच दहाच्या सुमारास माझे दोन मित्र माधवाश्रमात आले आणि मोटारीतून फिरावयास जावयाचे, म्हणून मला त्यांनी बाहेर काढले. त्या वेळच्या काळात मुंबईत आणि अशा प्रकारे मोटारीतून मनमुराद फेरफटका करणे हे माझ्यासारख्या ट्रॅम-बसच्या प्रवाशाला काही वेगळेच आकर्षण होते. ब-याच लांबची धाव झाली, परंतु मुंबईतच फिरत असल्याने आपण कुठे चाललो आहोत, असे मला विचारावेसे वाटले नाही. मोटार उपनगराच्या दिशेने धावू लागली, तेव्हा मी सहज विचारले,

'हा कोणता भाग?'

त्यांनी सांगितले,

'खार !'

- आणि आम्ही त्यानंतर काही बोलत आहोत, तोच मोटार एका टुमदार बंगल्याच्या आवारात शिरली. आपण कुठे आहोत, हे मी विचारण्यापूर्वीच तेथील चपराश्याने मोटारीचे दार उघडले.

मी जो खरा गोंधळून गेलो, तो त्या पुढच्या घटनेने !

मित्र-मंडळींबरोबर मी तेथील दिवाणखान्यात शिरत असतानाच 'यास' असे म्हणत नामदार बाळासाहेब खेर आमच्यासमोर येऊन उभे ! मला आश्चर्याचा धक्का बसला. बाळासाहेबांना मी

त्यापूर्वी सभेतून चार-दोन वेळा पाहिले होते. परंतु अचानक रीतीने आपण येथे यावे आणि बाळासाहेबांनी मोकळेपणाने स्वागत करावे, या घटनेचा अर्थ मला समजेना.

'हे यशवंतराव चव्हाण.' माझ्या मित्रांनी माझी ओळख सांगितली. बाळासाहेबांनी ती आनंदाने स्वीकारल्याचे माझ्या ध्यानात आले.

'पार्लमेंटरी सेक्रेटरी म्हणून यांना घेण्याचे मी ठरविले आहे !' बाळासाहेबांनी मित्राकडे पाहून माझ्याबद्दल सांगितले आणि 'काय, ठीक आहे ना?' म्हणून माझा अभिप्राय विचारला.

'ठीक... पण घरी जाऊन नंतर कळवतो !' असे काहीसे गोंधळलेल्या मनःस्थितीत मी म्हटल्याचे मला आठवते.

३१ मार्च, १९४६च्या अकरा वाजता झालेली ती बैठक माझ्या लक्षात राहिली आहे. माझे ते हितचिंतक मित्र बाळासाहेबांचे निकटचे स्नेही होते.

बाळासाहेबांचे आश्चर्य बरोबर घेऊन मी मुंबईचा मुक्काम आटोपला आणि कराडला आलो. घरात बंधूंचा आणि मित्रांचा सल्ला घेतला. कोणाचा विरोध नव्हताच. तरीपण दहा-बारा दिवस मला काहीच निश्चित ठरविता न आल्याने मी काहीच कळविले नाही. दहा-बारा दिवस वाट पाहून, 'कधी दाखल होणार?' अशी मुंबईची तार आली. मग मात्र मित्रांनी व घरच्याही लोकांनी आग्रह धरल्याने मला मुंबईस जावे लागले.

१४ एप्रिलला मी मुंबईला आलो. जुन्या सचिवालयात त्या वेळी बाळासाहेबांची कचेरी होती. सचिवालयाची माझी ती पहिली ओळख. कुठे जायचे, कोणाला विचारायचे, याची माहिती नाही. बुजलेल्या मनःस्थितीने, श्री. खेरांच्या कार्यालयाची चौकशी करित करित शेवटी त्यांच्या दाराशी पोहोचलो. त्यांच्या (कालांतराने माझ्या) कार्यालयातील नीतिनियमांचे रखवालदार विठ्ठल व महमद चपराशी त्या दारापाशी त्या वेळी उभे होते. मोठ्या अदबीने मी त्यांना, श्री. खेरसाहेबांना भेटण्याची परवानगी मागितली. परंतु श्री. खेर यांच्याकडे कोणी तरी मंडळी आली असून ते कामात असल्याचे समजले. म्हणून मी तेथेच घुटमळत राहिलो. थोड्या वेळानंतर त्यांतलाच एक चपराशी पुढे आला आणि 'तुम्हांला मोरारजींना भेटायचे आहे का? ते एकटेच आहेत', असे सांगू लागला.

श्री. मोरारजींना मी त्यापूर्वी कधीच भेटलो नव्हतो. त्यामुळे थोडा विचार केला. श्री. खेरसाहेब कामातून मोकळे होईपर्यंत मोरारजींना भेटावे, असे एकदा वाटले; परंतु माझे त्यांच्याकडे काहीच काम नव्हते. तेव्हा उगीच कशाला भेटा, म्हणून मी थोडा अडखळलो. तथापि, ठीक आहे, खेर नाहीत, तोपर्यंत मोरारजी, असा विचार करून मी श्री. मोरारजींच्या कार्यालयात प्रवेश केला. १४ एप्रिल १९४६ हा तो दिवस. मी माझी ओळख त्यांना सांगितली मात्र, 'तुम्ही अजून दाखल नाही झाला?' असे एकाएकी श्री. मोरारजी मला म्हणाले. त्याच्याही पुढचे आश्चर्य असे, की 'होम-डिपार्टमेंटमध्ये तुम्ही काम कराल?' असे त्यांनी विचारले; आणि क्षणाचाही विलंब न लावता मी एकाएकी 'हो' म्हणून गेलो. या सर्वच घटना आश्चर्यकारक घडल्या. मला अजूनही असे वाटते, की मी श्री. खेर यांना प्रथम भेटलो असतो, तर कदाचित यापेक्षा काही वेगळे घडले असते. जेवढ्या आकस्मिकपणे माझी पार्लमेंटरी सेक्रेटरी म्हणून नियुक्ती झाली, तेवढीच ही गृहखात्याची नियुक्तीही ठरली.

या सर्वापेक्षा एकोणीसशे सत्तेचाळीस-अठ्ठेचाळीसमधील एका प्रसंगाने अजून माझे अंतःकरण हेलावते. माझे जिवलग मित्र के. डी. पाटील यांची हत्या झाल्यानंतरचा तो प्रसंग. मी त्या वेळी गृहखात्याचा उपमंत्री होतो. श्री. के. डी. पाटील यांच्यावर आमदार चंद्रोजी पाटलांच्या खुनाचा आळ येऊन सगळीकडे काहूर उठले होते. काही मतलबी मंडळींनी या प्रकरणात मलाही बदनाम करण्याचा प्रयत्न केला. हे प्रकरण त्या वेळी एवढे विषारी बनले, की त्यातून के. डी. पाटलांचा बळी तर पडलाच, परंतु माझ्याही जिवाला धोका करण्याची तयारी काही लोकांनी केली. अंतर्गत मतभेद अतिशय वाढले होते आणि मी केव्हा सापडतो, याची ते वाट पाहत होते. मी त्या वेळी मुंबईत असे. जिवाला धोका होईल या भीतीने नव्हे; परंतु कामाच्या गर्दीमुळे मला बरेच दिवस बाहेर पडता आले नव्हते. माझे थोरले बंधू त्या वेळी कराडला आजारी होते. कराड स्टेशनजवळच्या कल्याणी बिल्डिंगमध्ये त्यांना ठेवले होते. त्यांची प्रकृती बरीच अत्यवस्थ होती. त्यामुळे निदान उभाउभी त्यांना एक रात्र तरी जाऊ न भेटून यावे, असा विचार करून मोटारीने मी कराडला गेलो. दुपारी तीनच्या सुमारास मी कल्याणी बिल्डिंगमध्ये पाहोचलो. बंधूंच्या जवळ बसून तास - दोन तास मनमोकळे बोललो आणि सहज सिगारेट ओढावी, म्हणून खोलीच्या मागच्या बाजूला गच्चीत जाऊन खुर्चीवर बसलो. कल्याणी बिल्डिंगच्या गच्चीपासून, कराड स्टेशनचा भाग अगदी नजरेच्या टापूतील आहे. माझी थोरली बहीण त्या वेळी तेथेच होती. तिच्याशी बोलत बोलत, स्टेशनच्या आवाराकडे पाहत मी सिगारेट ओढित होतो. कसल्या तरी विचारतंद्रीत मी होतो आणि तितक्यात स्टेशनबाहेरचा सिग्नल पडताना मी पाहिला. का, कोणास ठाऊक, परंतु माझ्या अंतःकरणाला एकदम धक्का बसला. कोणी तरी मला बोलावीत आहे, असे मला सारखे वाटू लागले आणि त्या तंद्रीतून मी एकदम जागा झालो. कल्याणी बिल्डिंगमध्येच

नव्हे, तर कराडातही यापुढे एक क्षणही थांबायचे नाही, या विचाराने मनाचा ताबा घेतला आणि मी तिथून तडक निघालो. भावाला तशा स्थितीत टाकून जाणे योग्य नव्हते. अंतःकरणाच्या तारा तुटाव्यात, असा तो प्रसंग होता. मी एकाएकी असा टाकून निघाल्यामुळे बहीणही रागावली होती, परंतु त्या कशाचाही परिणाम माझ्यावर होत नव्हता. मी जो निघालो, तो स्टेशनात उभ्या असलेल्या गाडीत बसलो आणि पुण्यास निघून आलो.

खरा प्रसंग यापुढचाच आहे. मी कराडात आलो आहे, अशी चाहूल माझ्या शोधात असलेल्या मंडळींना लागली असली पाहिजे. कारण त्या रात्री मध्यान्ह उलटल्यावर दोनच्या सुमारास सहा जवान ठासलेल्या बंदुका, भाले, कुऱ्हाडी घेऊन कल्याणी बिल्डिंगवर चाल करून आले. दारावर धक्के मारून दार फोडण्याचा प्रयत्न झाला. मी तेथे त्या रात्री योजिल्याप्रमाणे असतो, तर प्रसंग बाका नक्कीच होता. हां हां म्हणता ती बातमी गावात पसरली. पोलिसांपर्यंत पोहोचली आणि सर्वत्र धावाधाव झाली. मारेकरी घरात घुसून पळून गेले होते. त्यामुळे मला त्यांनी पळवून नेले असावे, हा सर्वांचा समज झाला व त्यामुळे सर्वत्र एकच आकांत माजला. रात्रीतून सर्वत्र तारा झाल्या. शोधाशोध सुरु झाली. मी त्या वेळी पुण्याच्या इन्स्पेक्शन बंगल्यात झोपलो होतो. पुण्याच्या पोलिसांना मी पुण्याला असल्याचे माहीत झाले होते. त्यामुळे शेवटी त्यांनी उलट संदेश पाठवून माझी खुशाली कळविली आणि सकाळी मला रात्रीचा भीषण प्रसंग सांगितला. त्या प्रसंगाची मला जेव्हा जेव्हा आठवण येते, तेव्हा मला बोलावणारा तो रेल्वेचा सिग्नल दिसू लागतो. त्या सिग्नलच्या बोलावण्याचा अर्थ समजून घेण्याचा मी खूप प्रयत्न केला आहे. परंतु या सर्व गोष्टींचा अन्योन्यसंबंध जुळवून देणारा मला अजून कोणी भेटला नाही. एवढे मात्र खरे, की तो खुणेचा हात नियतीचा होता, असे मला नेहमी वाटते.

आशा-निराशेचे क्षण

तशी माझी प्रवृत्ती व प्रकृती आशावादी आहे. स्वभावाने मी संकटकाळी दबून जाणारा नाही. कठीण काळ येतो, तेव्हा सहन करीत वाट पाहावी लागते; आणि ते करण्यासाठी एक प्रकारचा आत्मविश्वास व त्यावर आधारलेला आशावादी दृष्टिकोन असावा लागतो. पण याचा अर्थ असा नाही, की दैनंदिन जीवनात आशा-निराशेचा पाठशिवणीचा खेळ मी अनुभवलेला नाही. मला वाटते, हा प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात येणारा नित्य अनुभव आहे. प्रासंगिक कारणासाठी का होईना, पण दैनंदिन जीवनात कधी आशावादी, तर कधी निराश व्हावे लागते; परंतु ते किंचित्काळ टिकणारे प्रसंग असतात. परंतु आज जेव्हा मी पाठीमागे वळून पाहतो, तेव्हा आशावादाने विशेष क्रियाशील

झालो आणि निराशेने काही काळ का होईना, पण मनात चांगलेच घर केले, ते क्षण नजरेपुढे येतात. त्यांतल्या काही क्षणांची ही नोंद आहे.

माझ्या विद्यार्थिदशेतील एका कौटुंबिक प्रसंगाची आठवण मला नित्य येते. त्या वेळी मी मनाने एकदम थकून गेलो, असे मला वाटले होते. माझी आई आपला गरिबीचा संसार चालवून आमचे शिक्षण करित होती. आपण काही विशेष कर्तृत्व करून आईला मदत केली पाहिजे, असे माझे बंधू गणपतराव यांच्या मनात वारंवार येत होते. माझे ते बंधू अत्यंत बुद्धिमान व उत्कृष्ट खेळाडू होते. माणसांची पारख करण्यात निष्णात असा त्यांचा लौकिक नंतर माझ्या भागात झाला.

एकदा इंग्रजी पाचवी-सहावीत असताना एका बऱ्यापैकी सुखी घरातील एका स्नेह्याबरोबर त्यांनी एक धाडसी प्रयोग करण्याचे ठरविले. तेव्हाच्या इंदौर संस्थानात शेती भरपूर होती, शेती करणारे कमी होते. शेती करण्यास उत्सुक व साधने जवळ असणाऱ्यांना भरपूर शेती देण्यात येत असे. गणपतराव व त्यांच्या स्नेह्याच्या कानांवर ही गोष्ट आली, तेव्हा त्यांनी इंदौर संस्थानात जाण्याचा विचार सुरू केला. त्यांचे वय तेव्हा सोळा-सतरा वर्षांचे होते. माझे बारा-तेरा वर्षांचे असेल. माझ्या कुटुंबातील सर्वांना त्यांनी ही गोष्ट सांगितली. माझ्या आईला ही गोष्ट आवडली नाही. पण मला मात्र त्यांच्या धाडसी निर्णयाचे कौतुक वाटले. त्या दोघांनी इंदौरकडे जाण्याची तयारी केली. स्नेह्याने आपल्याबरोबर काही साधने व थोडे-फार पैसे घेतले. गणपतरावांबरोबर आम्ही काहीच देऊ शकलो नव्हतो. लागणारे भांडवल किंवा इतर साधने आमच्या कुटुंबापाशी नव्हती. काम करण्याची हौस आणि धाडसी स्वभाव याचेच भांडवल घेऊ न माझे बंधू गेले.

ते गेल्यानंतर महिन्याने त्यांचे पत्र आले. इंदौर सरकारने त्यांना त्यांच्या राज्यातील गरोठ या गावी दीडशे एकर शेती कसण्यासाठी दिली होती. ही बातमी वाचून आम्हा सर्वांना आनंद झाला. आपण आता जमीनदार झालो, अशी खुळी कल्पना माझ्या मनात येऊन गेली. पुढे चार-सहा महिन्यांनंतर गणपतरावांबरोबर गेलेले त्यांचे स्नेही, शेतीसाठी लागणारी अधिक साधने घेऊन येतो, असे गणपतरावांना सांगून गावी परत आले. परंतु परत आल्यानंतर गरोठला पुन्हा जाण्याचा त्यांचा विचार काही दिसेना. त्यांची नाती बड्या खानदानी मंडळींत असल्यामुळे त्यांनी परत जाण्याचा विचार सोडून दिला व लष्करात नोकरी धरली.

माझ्या आईचा जीव वाऱ्यावर उडाला. या माणसाबरोबर माझे मूल गेले आणि हा आपली साधने परत घेऊन आला, आता त्याचे तिथे काय होईल? या विचाराने तिला काही सुचेनासे झाले. त्यानंतर एक-दोन महिन्यांत गणपतरावांची पत्रे येऊ लागली. 'बाबूराव अजून परत का येत नाहीत? मी येथे एकटाच आहे. माझी प्रकृती बरी नाही. माझ्याजवळ साधनेही नाहीत' असा

मजकूर त्यांत असे. त्यांची पत्रे पाहून आम्हा सर्व भावंडांना खूप दुःख होई. मी त्या वयात एक पत्र माझ्या बंधूंच्या पत्त्यावर लिहिले व त्यात त्यांना परत यावयास सांगितले. त्यांचे उत्तर आले की पिके तोंडावर आली आहेत. ती सोडून कसा येऊ ? पण पिके काढण्यासाठी लागणारे पैसेही जवळ नाहीत, असेही उत्तर आले. ते पत्र पाहिल्यानंतर, का, कोण जाणे, माझ्या भावाला एकटे सोडून परत आलेल्या त्या सधन स्नेह्याबद्दल एक प्रकारची अढी माझ्या मनामध्ये निर्माण झाली. मनावर एकदम निराशेचे सावट आले. दूरदेशी असलेला आपला भाऊ अडचणीत आहे आणि आपण त्याकरिता काही करू शकत नाही, यातून निर्माण झालेली असहायता ही विलक्षण होती. कित्येक आठवडे मी त्या मनःस्थितीत होतो. आयुष्यभर मी अनेक संकटांमधून प्रवास केलेला आहे. त्यामुळे पुष्कळ वेळा मन निराशेने आकसून गेल्याचे मला आठवते. पण या वेळी मी जेवढा निराश झालो होतो, तेवढा केव्हाही झालो नाही.

काही आठवड्यांनंतर एका दिवशी सकाळी पाहतो, तो माझा भाऊ घरी परत आलेला दिसला. अंगावर खाकी कपडे, अर्धी पॅट घातलेल्या व थकून गेलेल्या माझ्या भावाची मूर्ती पाहून मी त्याच्या गळी पडलो. बराच काळ दबलेल्या निराशेने अश्रूंच्या द्वारे वाट काढली. माझा भाऊ माझी समजूत करीत होता, 'अरे, असे दबून कसे चालेल? मला यातूनही काही शिकायला मिळाले.'

त्यानंतरचा मला आठवणारा व मी बराच जाणता झाल्यानंतरच्या काळातला माझा अनुभव :

१९३९च्या दुसऱ्या महायुद्धाबरोबरच हिंदुस्थानच्या राजकीय परिस्थितीत उलाढाली सुरू झाल्या. त्या वेळी पुण्यात कायद्याच्या अभ्यासासाठी राहत होतो. काहीशा जहालवादी राजकीय विचारसरणीतून माझी राजकीय वाढ झाली होती. मी ज्या विशिष्ट गटाबरोबर काँग्रेसमध्ये काम करीत होतो, त्यांच्याजवळ व काँग्रेसजवळही अशा ऐन मोक्याच्या वेळी स्वातंत्र्यसंग्राम तीव्र करण्याचा कसलाच कार्यक्रम नव्हता. एक प्रकारची दिशाहीनता तीव्रपणे जाणवू लागली. यातूनच माझ्या निराशेच्या कालखंडाला सुरुवात झाली. त्या काळात मी अनेकांशी चर्चा केल्या, बरोबरीच्या स्नेह्यांशी रात्रीच्या रात्री जागून वाद केले. डेक्कन जिमखान्यावर 'गुडलक' रेस्टॉरंटमध्ये पीला हत्ती सिगारेटचा धूर सोडीत व तो पाहत मी तासन् तास एकाकी बसून काढले. लॉ कॉलेजमध्ये हजेरी देण्यापलीकडे अभ्यासात माझे लक्ष नव्हते. देश नेतृत्वहीन झाला आहे की काय, असे वाटू लागले. मनाचा कोंडमारा झाला होता. एकट्याने काही करावे, अशी शक्यता बुद्धीला पटत नव्हती. त्या वेळची ती निराशा माझ्या मनात घर करून कित्येक महिने राहिली होती. त्या वेळी माझे अभ्यासाचे वर्ष फुकट गेले. दुसरेही काही घडले नाही. निराशेच्या पोटी कृतिशून्यता निर्माण होते असे म्हणतात, ते माझ्या बाबतीत या वेळी खरे ठरले.

यानंतर वैयक्तिक सत्याग्रह आणि 'भारत छोडो' चळवळीचा काळ आला. आयुष्यातील महत्त्वाच्या संधीचा हा काळ आहे, या भावनेने भारावून जाऊन मी कामात उडी घेतली. आशा-निराशावादाचा माझ्या आयुष्यातील हा कालखंड मी फार महत्त्वाचा मानतो. निराशेच्या काळात मनुष्य पुष्कळ वेळा अंतर्मुख होतो. आपल्या उणिवा तपासतो. त्या अर्थाने निराशेचे क्षण हे जीवनाला शक्ती देणारे क्षण असतात, असे मला वाटते. यातूनच कर्तृत्वाची संधी प्राप्त होत असते.

'भारत छोडो' चळवळीच्या काळातील १९४३चा एक दिवस मला आठवतो. त्या दिवशी मी विलक्षण निराश झालो. भूमिगत अवस्थेत काम करित असताना त्या दिवशी माझा मुक्काम पुण्यात होता. महात्मा गांधींचे आगाखान पॅलेसमध्ये उपोषण चालू होते आणि दिवसेंदिवस त्यांची प्रकृती खालावत चाललेली होती. अशा काळातील तो दिवस होता. भूमिगत अवस्थेत मी माझ्या एका मित्राच्या घरी राहत होतो. त्या संध्याकाळी त्या माझ्या मित्राने येऊन बातमी सांगितली, की महात्माजींची प्रकृती फार खालावली असून, आता ते फक्त काही तासांचेच सोबती आहेत. ही बातमी ऐकल्यापासून ती संबंध रात्र मी एक प्रकारच्या, पूर्वी कधीही न अनुभवलेल्या निराशेने खचून काढली. म. गांधींशिवाय स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या यशस्वितेची शक्यता वाटत नव्हती.

गांधीजींशिवाय हिंदुस्थान कसा असेल, तेच मनाला उमजत नव्हते. हे एवढे सारे दुःख होते, परंतु डोळ्यांत पाणी येत नव्हते. सारे अश्रू आटले होते. सगळे व्यर्थ आहे, असे वाटत होते. ती सर्व रात्र मी तशीच जागून काढली.

पहाट होताच मित्राला वर्तमानपत्रे आणायला सांगितली. वर्तमानपत्रांत गांधींची प्रकृती अस्वस्थ आहे, परंतु धोका नाही; आणि सरकार त्यांची सुटका करणार आहे, अशी बातमी आली होती. ते वाचून काहीसे बरे वाटले. माझ्यासारखे असे सहस्रावधी लोक त्या दिवशी अशीच चिंता करित असतील, अशी जाणीव मला झाली. ही निराशेची रात्र मी कधीही विसरू शकणार नाही.

महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीची व्यवहार्य शक्यता आहे, या विचाराचा धागा माझ्या हाती १९५७ च्या अखेरीस आला. तेव्हापासून तीन-चार वर्षांचा काल हा एक नव्या आशावादाने भरून गेलेला काल आहे. १९५९ साली महाराष्ट्र राज्यनिर्मिती शक्यतेपासून निर्णयाप्रत पोहोचली होती. कृषि-औद्योगिक विकासावर आधारलेली नवी अर्थरचना, महाराष्ट्रातील दलित व पुढारलेल्या समाजांतील मानसिक दुरावा दूर करून, सामाजिक एकतेची नवी वाटचाल व शतकानुशतके एकमेकांपासून वेगळे असलेल्या विभागांना एकात्मतेचा अनुभव हे माझे कार्यक्रम जीव ओतून पुरे करण्याची ही सुवर्णसंधी आहे, या दृष्टीने मी या नव्या राज्याकडे पाहत होतो. ५९-६० साली या

नव्या राज्यासंबंधी मी केलेली भाषणे परवा 'सह्याद्रीचे वारे' या माझ्या पुस्तकामध्ये मी चाळून पाहत होतो. त्या भाषणांमध्ये माझा त्या काळचा आशावाद ओतप्रोत भरलेला दिसून येतो. पण त्या दिशेने आज प्रगती किती केली, हे जेव्हा पाहावयाचा प्रयत्न करतो, तेव्हा माझ्या मनाला निराशा वाटते. विशेषतः, परवा मराठवाड्यात झालेली उग्र निदर्शने व दंगली पाहिल्या म्हणजे आमच्या आशावादाचा, तात्पुरता का होईना, पण पराभव झाला आहे, असे मला वाटते. या जातीयतेच्या अंधारामध्ये कोणालाही वर येता येणे शक्य नाही. का, कोण जाणे, निव्वळ या कामासाठी आयुष्य वाहून घेण्याची जरूरी आहे, असा तीव्र विचार माझ्या मनात येऊ न गेला. हे कार्य संपवायचे म्हटले, तर सर्वांनी पराकाष्ठा केली पाहिजे; नाही तर आमच्या या समाजात निराशेच्या अंधाराशिवाय दुसरे काहीच उरत नाही.

माझ्या संपूर्ण राजकीय आयुष्यात गेल्या अनेक वर्षांच्या काळात एका गोष्टीसंबंधात वारंवार निराशेचा अनुभव घ्यावा लागला आहे. मला वाटते, माझा हा राजकारणातील अनुभव इतरांनासुद्धा आला असेल. राजकारणामध्ये यशस्वी होणे हे एक कष्टसाध्य काम आहे. संघटनेतील कार्यकर्त्यांमध्ये स्नेहाचे जाळे विणावे लागते, माणसे सांभाळावी, वाढवावी लागतात व त्यासाठी असंख्यांच्या मनांची जपणूक वर्षोनुवर्षे करावी लागते. पण त्यांतले काही थोडे, पण मोठे लोक त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेला किंचितसा ओरखडा जाताच वैरभावाची फणा उभारतात. अशा स्वभावाचे काही नमुने पाहिल्यानंतर मी निराश होतो. मला राग येत नाही, पण निराशेचा मात्र तीव्र अनुभव होतो. मला वाटते, कदाचित हा जीवनाच्या खेळातील एक आवश्यक भाग असेल.

राजकारणात निदान सरळ रेषेत काहीच चालत नाही. कदाचित इतर क्षेत्रांतही चालत नसावे. सरळ रेषेची ही संकल्पना फक्त भूमितीतच पाहायची. वास्तव जीवनात दिसतात, त्या अनेक समांतर रेषा किंवा एकमेकांना छेदून त्रिकोण, चौकोन करणाऱ्या रेषा. हेही खरे आहे, की आकर्षक वळसे घेत मनोरम चित्ररेखा उभ्या करणाऱ्या रेषाही असतात. त्यांना विसरून चालणार नाही. जीवनाची ही वास्तविकता गृहीत धरूनच चालावे लागेल व ती हसतमुखाने स्वीकारल्यानेच मनुष्य निराशेच्या कक्षेबाहेर पडू शकेल.

अगदी अलीकडे मी अनुभवलेला आनंदाचा व आशेचा क्षण असाच अनपेक्षितपणे आला. १९७७ च्या जानेवारीमध्ये परराष्ट्रमंत्री म्हणून मी रुमानियाला भेटीसाठी गेलो होतो. हिवाळ्यातील बर्फाच्छादित युरोपचे माझे हे पहिले दर्शन. त्या वर्षी बर्फही काहीसे जास्तच पडले होते. रुमानियाच्या भेटीचा माझा हा शेवटचा दिवस होता. आदल्याच दिवशी 'ब्रशाव्ह' या बुखारेस्टपासून शंभर एक मैलांवर असलेल्या शहरी जाऊन आलो होतो. येताना वाटेत हिवाळी शुभ्र सौंदर्याने नटलेल्या कार्पेथिएनच्या रांगा डोळे भरून पाहिल्या होत्या. या पर्वतराजीच्या कुशीत वसलेल्या

एका सुंदर स्थळी, राष्ट्रपतींच्या विश्रामधामी जाऊन, अध्यक्ष चाऊ शेस्की यांच्याशी पुरेपूर दोन तास महत्त्वाच्या चर्चाही झाल्या होत्या. या शेवटच्या दिवशी विदेश-मंत्र्यांची निरोपाची गाठभेट व आमच्यातर्फे द्यावयाचा रात्रिभोज एवढेच काम शिल्लक उरले होते. गेले चार दिवस ओळीने युरोपियन खाना खाऊन कंटाळलो होतो. त्या दिवशी दुपारी राजदूत श्री. कौल यांच्या घरी हिंदुस्थानी 'डाळभात' खाण्याचा आमचा बेत होता. आमचे जेवण चालू असतानाच, अडीच वाजण्याच्या सुमारास टेलिफोनची घंटी वाजली. टेलिफोन घ्यावा, म्हणून श्री. कौल उठून गेले. मीही माझे जेवण संपविले व निवांत हात धूत होतो. तेवढ्यात राजदूत घाईघाईने माझ्याकडे आले व म्हणाले, 'तो बेलग्रेडचा फोन आहे. तेथील कॉन्सल मला काही सांगत नाही. तुमच्याशी प्रत्यक्ष बोलावयाचे, म्हणतो. तुमच्यासाठी काही मेसेज आहे.'

मी टेलिफोन घेतला, तेव्हा त्या कॉन्सलने आपले नाव सांगितले व प्रधानमंत्र्यांचा १७ तारखेचा संदेश हिंदीत वाचून दाखविला. संदेश होता, की त्या संध्याकाळी प्रधानमंत्री लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीची घोषणा करणार आहेत. मला काहीशी कल्पना होती; परंतु खात्री नव्हती. पण आता संदेश ऐकून मनावरचे ओझे एकदम हलके झाले. आणखी दोन देशांचा दौरा करून मला परत जायचे होते. परंतु आता परत जाण्यात औचित्य होते. सार्वत्रिक निवडणुकांना आम्ही कायमचे मुकलो की काय, अशी धास्ती गेले कित्येक महिने वाटत होती, ती नाहीशी झाली. मी माझ्या पत्नीला त्या दिवशी तेथूनच पत्र लिहिले. त्यात म्हटले आहे, की '...बहुतेक सर्व राजबंदी सुटतील व निवडणुकीचे वातावरण प्रस्थापित होईल. धिस् इज अ गेन. हवा मोकळी होईल. आज मी आनंदात आहे.'

... आणि तो दिवस खराच आनंदाचा होता. बुखारेस्ट शहराचे आकाश ढगाळलेले होते. हवा व वातावरण तीव्रतम थंडीमुळे उदास होते. पण तो संदेश ऐकल्यानंतर दिवसभर माझ्या मनात सकाळच्या कोवळ्या उन्हाचा उल्हास होता - एका नव्या, आशावादी दृष्टीने देशाच्या भवितव्याकडे पाहण्याची संधी पुन्हा प्राप्त झाली.

सोनहिरा

सागरोबाचे शिवार हे देव-देवेन्द्राला पडलेले एक स्वप्न आहे, असे मला नेहमी वाटते. स्वतःला एखादे घरकुल असावे, म्हणून जणू शोधाशोध करीत आलेली देवमंडळी या शिवारात पोचताच कायमचीच स्थिरावली असावीत. आणि या शिवाराचे मग त्यांनी 'देवराष्ट्र' बनवून टाकले.

तसे पाहिले तर पुरा भारत हे एक देवराष्ट्रच आहे, असे वाटते. त्याची घडण तेहतीस कोटी देवांच्या हातांनी झाली असली पाहिजे. खरोखरच हा एक अलौकिक देश ! निसर्ग-चमत्काराच्या अनेक गुहा आणि लक्ष्मीच्या अनेक खाणी असलेली ही भूमी. सिद्धांचा आणि सिद्धांतांचा परिमल येथील द-याखो-यांत अखंड दरवळत राहिलेला आहे. सज्जनांचा जिव्हाळा आणि सरस्वतीचे सौंदर्य या भूमीला जसे लाभले आहे, तसे तिच्या सद्गुणाला चांगुलपणाचे तेज आहे. भव्यत्व आणि दिव्यत्व यांनी इथे परिसीमा गाठली आहे.

सागरोबाचे शिवार हे जणू काही तिचे एक प्रतीकच असावे. अनेकदा हे शिवार मी धुंडाळले आहे, पायदळ केले आहे. ऊन-पावसाच्या आंघोळी येथे मी हरघडी केल्या आहेत.

सातारा जिल्ह्याच्या टोकावरील डोंगराच्या कुशीत वसलेले देवराष्ट्र हे एक लहानसे गाव. गावाचा आसमंत ऐतिहासिक अवशेषांनी भरलेला. इथे लेणी आहेत. देवळे आहेत. गावाच्या नैऋत्येस महादेवाची पुरातन मंदिरे उभी आहेत. सर्वांत जुने देऊळ समुद्रेश्वराचे - महादेवाचे. गाव त्याला 'सागरोबा' म्हणते. गावाचे हे दैवत. डोंगरही सागरोबाचा. आसपासच्या टेकड्यांत ऋषींच्या गुहा आहेत. समुद्रेश्वराच्या शेजारीच त्याच्या नावाचे कुंड आहे - टाके म्हणतात त्याला ! या टाक्यातील पाणी गुणकारी असल्याबद्दलची शेकडो वर्षांची श्रद्धा ! असे म्हणतात, की देवराष्ट्र हे एका राजाचे ठिकाण होते. सातवाहनाच्या राज्यानंतर महाराष्ट्रात जी अनेक लहानमोठी राज्ये आणि राजे उदयाला आले, त्यांतील देवराष्ट्र हे एक राज्य होय. या गावच्या आसपासच्या गुहा हिंगणदेव राजाने बांधल्या, अशी सांगी आहे. या राज्याच्या नावाची निशाणी घेतलेले हिंगणगड हे खेड्याच्या स्वरूपात तिथे आहे.

या राज्याची राजधानी, म्हणे, कौंडिण्यपूर - म्हणजे आजचे कुंडल. देवराष्ट्राच्या राजाचे नाव होते कुबेर. कुबेरेश्वराचे देऊळही इथे आहे. हा सारा परिसर फार फार पूर्वी सुखाच्या शिखरावर असला पाहिजे. त्याच्या काही साक्षी इथे मिळतात. कारण एक तर कुबेराचेच हे राज्य. दह्यारी, तुपारी, ताकारी, लोणारी या स्निग्ध, सात्त्विक गावांचा त्याला वेढा. गावाला लहानशी नदी आहे - लोक तिला ओढा म्हणतात, पण तिचे नाव आहे सोनहिरा. कुतूहल वाटावे, असाच हा आसमंत. देवपण घेऊन जन्माला आलेले हे गाव - त्याच्यात 'राष्ट्र' ही हाक आहे. सागरोबाच्या चोहोबाजू 'आनंदबना'ने भरलेल्या. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष हे चारही पुरुषार्थ तेथे उभे असलेले. उत्तम जमिनीत बी पेरले म्हणजे चांगले फोफावते, तशी इथली माणसे आणि मने ! त्यांच्यांत द्वेषाची धग नाही. जमिनीत हिंडू-फिरू लागले की या मातीचे आणि माणसांचे मोल यांचा सुगावा लागतो.

समुद्राचे स्नान केले की तिन्ही लोकांतील तीर्थक्षेत्रांचे स्नान घडते असे जुनी माणसे म्हणतात आणि अमृताच्या सेवनाने सर्व रसांचे सेवन घडते, असेही म्हणतात. साक्षात समुद्रेश्वरच इथल्या कुंडात उभा आहे आणि त्याच्याच प्रेमामृताने 'सोनहिरा' वाहतो आहे. तिथे डुंबण्यातच माझे बालपण गेले. ते अमृत माझ्या पोटात आहे.

'सोनहिरा'ची ही अमृतभूमी म्हणजे माझे आजोळ ! माझा अंकुर अवतरला, तो इथे. या आजोळातच माझ्या आईचे नाव मला प्रथम समजले - आणि तेही वयाच्या सातव्या-आठव्या वर्षी !

त्याचे असे झाले :

लहानपणी आम्ही भावंडे कराडच्या शाळेत शिकत असू; आणि मधून मधून आजोळी जात असू. मे महिन्याच्या सुटीत आजोळी जाणे हाच मुख्य कार्यक्रम. त्या मे महिन्यात माझा थोरला भाऊ सहलीला गेल्याने मी एकटाच गेलो होतो. ताकारी गावावरून देवराष्ट्राला एक वाट जाते. मी एकटा असल्याने त्या वाटेने गेलो. वाटेत सागरोबाचे दर्शन हे व्हायचेच. मी सागेश्वराशी पोहोचलो आणि टाक्यात हातपाय धुतले. प्रवासाचा शीण संपवण्याचा गावक-यांचा तो एक परिपाठ असे. थंड पाण्याचा शिपकारा अंगावर घेतला, की बस्स ! वेळ संध्याकाळची असावी. सागरोबाच्या दर्शनासाठी गावातली मंडळीही आली होती. देवराष्ट्रातील किंचुकाका कानेटकर हेही त्यांत होते. मला गावातली माणसे माहिती नव्हती. परंतु एखादा माणूस त्याच्या एखाद्या वैशिष्ट्यामुळे माहितीचा होतो आणि लक्षात राहतो, तसे किंचुकाका ! म्हाता-याची शेती-वाडी उत्तम. गावात जम चांगला ! आपल्याला सर्व माहिती असली पाहिजे, ही म्हाता-याची हौस ! या हौसेतून त्यांच्या सर्व चौकशा चालत. लोकही ही हौस आनंदाने पुरवीत.

सागरोबाच्या टाक्यातून ताजातवाना होऊन मंदिराजवळ येताच किंचुकाकांच्या दृष्टीस मी आलो.

'कुणाचा मुलगा, रे, हा?' किंचुकाकांची विचारणा झाली.

मी जरा थबकलो.

नाव विचारले की 'यशवंत बळवंत चव्हाण, राहणार कराड...' वगैरे पोस्टाचा पत्ता सांगण्याची शहरी पद्धत मला माहिती होती. पण या पद्धतीचा इथे उपयोग नव्हता. एक तर माझे वडील या गावचे रहिवासी नव्हते. त्यामुळे त्यांना नावाने ओळखणारे कमी, आणि आईचे नाव 'आई' यापेक्षा

मला दुसरे माहिती होते, ते 'आक्का'. आजोळी माझ्या आईला सर्वजण 'आक्का' म्हणत असत. घरातील ती सर्वात मोठी, म्हणून आला - गेला माणूसही 'आक्का'च म्हणत असे. आमच्या घरीही आईला नावाने हाका मारील, असे कुणी मोठे नव्हते. त्यामुळे इकडेही ती सर्वांची 'आई'च होती. आले-गेले, फार तर, आमच्या भावंडांपैकी कुणाचे तरी नाव घेऊन पुढे 'आई' जोडत असत. त्यामुळे किंचुकाकांच्या प्रश्नाने मी जरा थबकलो. तेथीलच दुसरे कुणी तरी म्हणाले,

'घाडग्यांच्या विठाई-आक्कांचा हा धाकटा.'

मला त्या दिवशी समजले, की माझी आई आणि घाडग्यांची आक्का - तिचे नाव विठाई! आजोळी घरी गेल्यावर आजीला मी किंचुकाकांची कथा सांगू लागलो, तेव्हा ती म्हणाली, 'आक्काचं नाव देवाचं आहे, 'विठाई' आपला देव आहे.'

आजी काय म्हणते, ते मला कळत नव्हते. पण ती काही तरी चांगले म्हणाली, असे वाटले मला. आजीला मी आणखी काही तरी विचारणार होतो, पण तेवढ्यात आजीने मला जवळ ओढले आणि ती म्हणाली,

'ते जाऊ दे, तुझं नाव 'यशवंत' का ठेवलं, माहित आहे का?'

मला काहीच माहिती नव्हती, म्हणून मी विचारले,

'का?'

'त्याचं असं झालं...' माझी आजी सांगू लागली : 'तुझ्या जन्माच्या वेळी आईला फार त्रास झाला. ती बेशुद्ध झाली. आपलं गाव खेडं, दवापाण्याची तशी सोय नाही. माझ्या जिवाला घोर लागला. नेहमीचं दवापाणी केलं, पण त्यानं काही जमेना, अखेर सागरोबावर हवाला दिला आणि देवाला काकुळतीनं विनवलं,

'आक्काला' जगवण्यात माझ्या हाताला यश दे. तुझी आठवण म्हणून मुलाचं नाव 'यशवंत' ठेवीन.'

'सागरोबानं हाक ऐकली, म्हणून तुझं नाव यशवंत ठेवलं.'

आजीने गालांवरून बोटे उतरली आणि कडकड मोडली. तिच्या डोळ्यांत पाणी जमले होते. त्या रात्री आजीने माझी दृष्ट काढली आणि सागरोबाचा अंगारा लावला. कराडला मी परतलो, तेव्हा माझ्या ज्ञानात बरीच भर पडली होती. 'विठाई-यशवंत' ह्या दोन नावांचा इतिहास घेऊन मी कराडला आलो होतो. नावामागे काही इतिहास असावा लागतो, हे त्या वेळी मला कळत नव्हते.

पण आईच्या प्राणाची साक्ष म्हणून माझे नाव आहे, हे मला कळल्यापासून आई हाच माझा प्राण बनला.

माझी आई तशी शाळेतली सुशिक्षित नव्हे. पण देवराष्ट्राच्या सगुण मातीचे गुण घेऊन ती वाढलेली होती. ती घरातली मोठी, तशी मनानेही मोठी ! तिने आयुष्यात कोणाचा राग केला नाही, रखरख केली नाही, द्वेष केला नाही. मनाने धार्मिक आणि वृत्तीने सरळ; आयुष्यात तिच्या वाट्याला दुःखच फार आले; आणि तरी ती सोशीक राहिली. ती सरळ आणि सोशीक होती, हे तिच्या म्हातारपणी मला एकसारखे प्रतीत होत असे. सरळ हृदयाची म्हातारी माणसे काही चांगले ऐकले-पाहिले की प्रेमाश्रूंचा वर्षाव करू लागतात. त्यांचे डोळे पाणावतात. हे आपोआप घडते. मी अनेकदा हे अनुभवले आहे आणि त्या आनंदाश्रूंनी भिजलो आहे.

आमच्या घरची तशी गरिबीच. वडील १९१७ सालच्या तापसरीत वारले. मागे कुणाचा आधार नाही. आम्ही तीन भावंडे आणि एक बहीण. वडील वारले, तेव्हा मी चार वर्षांचा आणि सर्वात थोरले बंधू सतरा-अठरा वयाचे. विट्याला थोडी शेती, पण ती अर्धपोटी राहण्याइतकी ! खेड्यात याचे कुणास काही वाटत नसे, सर्वच माणसे तशी ! त्यांच्यातीलच एक आम्ही ! फरक होता, तो घरच्या संस्कारांचा ! संपत्तीने नसली तरी संस्काराने आई श्रीमंत होती आणि ती श्रीमंती आम्हा मुलांपर्यंत पोचविण्याचा तिचा सततचा प्रयत्न होता. 'ईश्वर आपल्या पाठीशी आहे' ही तिची निष्ठा होती. या निष्ठेनेच तिने जीवनभर संकटांशी सामना केला. हिंमत सोडू नये, असा उपदेश करताना ती म्हणत असे -

'नका, बाळांनो, डगमगू
चंद्र-सूर्यावरील जाई ढगू ॥'

पहाटे दळण दळताना तिच्या हलक्या मांडीवर झोपून पृथ्वीमोलाचा संदेश देणारी आईची ही ओवी मी किती तरी वेळा ऐकली आहे. ओव्या म्हणण्यात ती रंगून जात असे. पुढे पुढे ती नव्या नव्या ओव्या रचून म्हणू लागली होती. निदान शे-पाचशे ओव्या तिने रचल्या आणि म्हटल्या. ही ओवी त्यांपैकीच एक आहे आणि माझ्या मोठेपणीही तिने मला ही ऐकविली आहे. रामायण-महाभारतातल्या कथांचे सार ह्या तिच्या ओवीत असे.

मला आठवते, कराडला मारुतीबुवांच्या मठामध्ये ती रामायण ऐकायला जात असे. आठ-नऊ वर्षांचा असताना ती मलाही बरोबर नेत असे. त्या काळात या मठामध्ये नाशिककरबुवा म्हणून एक प्रख्यात पुराणिक पुराण सांगत असत. व्यासंग मोठा, वाणी रसाळ, प्रतिपादनाची हातोटी

सुरेख - यांमुळे बुवांच्या तोंडून रामायण ऐकण्यासाठी मठ भरलेला असे. याच काळात मी मन लावून रामायण ऐकले. रामायणाच्या कथेतील सर्व ऋषिमुनी, देव व स्त्रिया यांचे उठावदार वर्णन बुवा मोठे झोकदार करीत असत. माता, भगिनी, कन्या व पत्नी अशा अनेक नात्यांनी ज्या निरनिराळ्या व्यक्तिरेखा रामायणात आल्या आहेत, त्या वर्णन करताना बुवा रंगून जात असत, आणि जगात वागताना कोसळणा-या संकटांवर मात करण्यासाठी काही व्यावहारिक उपदेश नकळत त्यांच्या प्रतिपादनातून श्रोत्यांना मिळत असे. संसारात राहून, आपल्या शुद्ध चारित्र्याने व कर्तव्यनिष्ठेने स्त्री-जीवनाचे आदर्श निर्माण करणा-या स्त्रियांचा जो वर्ग रामायणात वर्णिला आहे, तो ऐकताना आई समरस होऊन जात असे. संसारत्याग करून तपश्चर्येसाठी वनवास पत्करणा-या ब्रह्मवादिनी स्त्रियांच्या आदर्शापेक्षा तिला तो मोलाचा वाटत असला पाहिजे. रामायणातल्या या संस्कारांचा परिणाम तिच्या मनावर अखंड घडला होता. त्यामुळे प्रत्येक संकटात ती प्रथम घाबरली, गांगरली, दुःखी झाली तरी पण नंतर तिने स्वतःला सावरले आहे आणि एखाद्या असामान्य स्त्रीने जी आदर्श प्रतिक्रिया अशा संकट-प्रसंगात दिली असती, तीच तिने पुढे आमच्या आयुष्यात दिली आहे.

एकोणीसशे तीस-बत्तीसमधील चळवळीच्या वेळचा एक प्रसंग. कराडच्या शाळेत मी शिकत होतो. त्या वेळी म्युनिसिपालिटीवर राष्ट्रीय झेंडा लावायचा आणि शहरात चळवळीची पत्रके चिकटवायची, असा एक बेत ठरला. त्याचे पुढारीपण माझ्याकडे होते. बेत पक्का होताच त्याची आखणी केली आणि एक दिवस 'वंदे मातरम्'च्या घोषणा करीत म्युनिसिपालिटीवर राष्ट्रीय झेंडा फडकवला. आम्हा शाळकरी मुलांच्या या कृत्याने गावात खळबळ उडाली आणि प्रत्येकाच्या तोंडी तोच एक विषय झाला. चळवळ धगधगू लागल्याने त्या वेळचे साम्राज्यशाही सरकार खवळले होते. गावभर पत्रके लागून म्युनिसिपालिटीवर झेंडा फडकताच दडपशाहीस प्रारंभ झाला व धरपकड सुरू झाली. मी पकडला गेलो आणि मला शिक्षाही ठोठावण्यात आली. तो दिवस शनिवारचा होता. आमच्या शाळेतील मास्तर मंडळी गडबडून गेली होती. कोणाकोणावर तोहमत येते, या शंकेने मंडळी भयाकुल झाली होती.

शिक्षा ठोठावल्याच्या तिस-या दिवशी म्हणजे सोमवारी माझी येरवडा जेलमध्ये रवानगी होणार होती. चांगली पंधरा महिन्यांची शिक्षा माझ्या वाट्यास आली होती. माझ्या एका शिक्षकांना हे समजताच ते आमच्या घरी गेले आणि मला भेटण्यासाठी आईला घेऊन आले. तो रविवारचा दिवस होता. फौजदार कचेरीतून मला बोलावणे आल्याने मी पोलिस-पहा-यात तिथे गेलो. फौजदार बसले होते. आई आणि माझे मास्तरही तिथे होते. मला पाहताच आईचे डोळे पाणावले. मी एक

लहान पोर. पंधरा महिन्यांची शिक्षा झालेली - तीही त्या काळातली ! आईचे मन पिळून निघणे साहजिक होते. मास्तर सांत्वन करू लागले आणि बोलता बोलता मला म्हणाले,

'फौजदारसाहेब दयाळू आहेत. माफी मागितलीस, तर सोडून देईन, म्हणतात !'

'काय बोलता तुम्ही, मास्तर ? माफी मागायची?' आईने मास्तरांना परस्परच फटकारले, आणि माझ्याकडे बघून ती म्हणाली, 'माफी मागायचं कारण नाही. तब्येतीची काळजी घे, म्हणजे झालं. ईश्वर आपल्या पाठीशी उभा आहे.'

आई हे बोलली आणि उठूनही गेली.

आईच्या या गुणाचा अभिमान हृदयात ठेवूनच मी तुरुंगात पाऊल टाकले. मला कधीच कशाची फिकीर वाटली नाही.

आज हे लिहिताना सहज मनात येऊन जाते, की मास्तरांच्या सुराला आईने होकार भरला असता आणि आयुष्याच्या सुरुवातीलाच तो 'माफी' चा प्रसंग वठवावा लागला असता, तर... एक लहानशीच घटना, पण त्या घटनेने मला माझ्या भावी आयुष्याकडे केवढ्या मोठ्या शक्तीने फेकून दिले होते !

आणखी एका प्रसंगातही आईला कसोटीला लावण्याचा उद्योग माझ्या हातून घडला. कराडात त्या वेळी माझा मित्र-परिवार फार मोठा होता. सर्व जाति-धर्मांचे मित्र आम्ही एकत्र येऊन काम करीत होतो. त्यांत ब्राह्मण होते, मराठा होते, मुसलमान होते, हरिजन होते आणि इतर जाती - जमातींचेही होते.

आम्ही मॅट्रिकमध्ये शिकत होतो. तो काळ हरिजन चळवळीने आकृष्ट करून घेतलेला होता. अस्पृश्यता नष्ट झाली पाहिजे, हरिजनांना शिक्षण मिळाले पाहिजे, अशा चर्चा झडत होत्या. सामाजिक सुधारणा घडवण्याच्या त्या काळात माझा त्या काळचा एक हरिजन मित्र उथळे आणि आमचे काही वर्गमित्र यांच्या डोक्यात हरिजन-वस्तीत 'नाईट स्कूल' काढण्याची कल्पना आली. मी त्या वेळी मॅट्रिकच्या वर्गात जरी शिकत होतो, तरी वयाने विशीच्या आसपास पोचलो होतो. कारण मॅट्रिकपर्यंत पोचेपर्यंत माझी शालेय जीवनातली तीन वर्षे निरनिराळ्या चळवळींच्या निमित्ताने तुरुंगात गेली होती. तरीसुद्धा इतरांच्या मानाने आम्ही 'पोरं'च होतो. पण त्याही वयात

हरिजनांसाठी म्हणून काही तरी करायचे, अशी आमची जिद्द होती. अखेर 'नाईट स्कूल'चा प्रारंभ निश्चित केला आणि त्या उद्योगाला लागलो.

सामाजिक सुधारणांच्या त्या काळात सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रांत श्री. विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे व्यक्तिमत्त्व आघाडीवर होते. तेव्हा हरिजनांसाठी सुरु होणारी शाळा त्यांच्याच आशीर्वादाने सुरु व्हावी, यासाठी त्यांना बोलवायचे ठरले. तरी पण प्रत्यक्षात श्री. विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्यापर्यंत पोचायचे कसे आणि कुणाच्या आधाराने, हा प्रश्न होता. अखेर मी स्वतः पुण्याला जाऊन श्री. विठ्ठल रामजी शिंदे यांना आणण्याची जबाबदारी स्वीकारावी, असे ठरले; आणि ठरल्याप्रमाणे मी निघालोही.

श्री. शिंदे यांची आणि माझी पूर्वीची जानपछान नव्हती. साधी ओळखही नव्हती. तरी पण त्यांना त्यांच्या घरी जाऊन भेटायचे, असे मी ठरविले. पुण्याच्या रेल्वे स्टेशनवर मी पहाटे उतरलो होतो. तिथेच नळावर तोंड धुतले. पायजमा, कोट, टोपी हा त्या वेळचा साधा वेष. तो बदलण्याचेही कारण नव्हते. पण उजाडेपर्यंत थांबणेच आवश्यक होते. सकाळीच मग स्टेशनवरून निघून आठ, सव्वाआठपर्यंत मी त्यांच्या घरी पोचलो. श्री. शिंदे घरीच होते. नमस्कार करून मी माझ्या येण्याचे कारण सांगितले. त्यासरशी ते माझ्याकडे पाहतच राहिले. सुरुवातीला ते फार बोलले नाहीत, पण एकूण मनुष्य मला मोठा 'टफ' वाटला.

'तू एक साधा पोर, तुझ्या सांगण्यावरून मी कसा येऊ ?' विठ्ठल रामजी म्हणाले.

मी काही सांगण्याचा प्रयत्न करीत होतो. त्यांनी मग मला तास - दोन तास ठेवून घेतले. मधून मधून ते काही बोलत असत, काही विचारीत असत. माझ्या हालचाली बारकाईने टिपत असत. अखेर ते म्हणाले,

'मी येईन, पण माझ्या काही अटी आहेत.'

'आम्ही सर्व अटी पाळू.' मी म्हणालो.

'कुठे उतरवणार मला?' शिंदे.

'माझ्या घरीच उतरवणार आहे.' मी म्हटले.

'घरच्या माणसांची संमती घेतली आहेस?' शिंदे.

'हो...' मी दाबून होकार दिला.

'माझ्याबरोबर जेवायला हरिजनाला आणावे लागेल. घरचे लोक मान्यता देतील?' शिंदे.

'हो,' मी पुन्हा होकार दिला.

'घरी कोण कोण आहेत?' शिंदे.

'आई, थोरले बंधू आहेत; पण ते नाही म्हणणार नाहीत.' मी सांगितले.

'घरी त्यांना विचारले आहे का?' शिंदे.

'नाही !' मी म्हणालो.

'मग, हो कसा म्हणतोस?' शिंदे.

'माझे सर्व जातींचे मित्र माझ्या घरी येतात. आईची त्याबद्दल कधी तक्रार नसते.' मी सांगितले.

'पण तुझ्या घरी हरिजनांची पंगत कधी झाली आहे का?' शिंदे.

'आपल्याबरोबर ही पंगत होईल, याची मला खात्री आहे.' मी जरा ठामपणाने बोललो.

श्री. विठ्ठल रामजी यांचा कराडला येण्याचा होकार घेऊनच मी परतलो.

हे आता सारे कसे जमावे, अशी मनात धास्ती डोकावत होती. मित्र बरोबर असणे वेगळे आणि घरात तशी पंगत होणे वेगळे. आईकडून होकार मिळण्यावरच पुढचे सारे अवलंबून होते. कराडला आल्यानंतर मी कोणती जबाबदारी घेऊन आलो आहे, हे आईला जरा भीत भीत सांगितले.

क्षणार्धात तिने होकार दिला. विठ्ठल रामजी यांना आणि हरिजन मित्राला आनंदाने आपल्याकडे येऊ द्या, असे ती जेव्हा म्हणाली, तेव्हा माझ्या आनंदाला पारावार राहिला नाही. आणि श्री. शिंदे यांनी स्वतःला तिला याबद्दल विचारले, तेव्हा ती माऊली म्हणाली, 'मला सारी मुलं सारखीच. त्यात कसली जातपात?'

कराडच्या बुधवार पेठेत - त्या वेळच्या महारवाड्यात हे नाईट स्कूल श्री. शिंदे यांच्या हस्ते सुरू झाले. दोन-तीन वर्षे आम्ही सर्व मित्र त्या ठिकाणी स्वतः शिकवायला जात असू.

श्री. शिंदे यांचा आमच्याकडील तो मुक्काम मोठा बहारीचा झाला. ते स्वतः खूश होऊन परतले.

पण हे श्रेय माझे होते का?

आयुष्यातली बरीच वर्षे दुःखाशी सोबत करूनही दिलाचा दिलदारपणा राहणे हे देणे देवाचे असावे लागते. माझ्या आईचे जीवन मला नेहमीच दीपज्योतीसारखे वाटले. दिवा जळत असतो. त्याच्या प्रकाशात माणसे वावरत असतात. पण आपण लोकांच्या उपयोगी पडत आहोत, हे त्या ज्योतीला, त्या प्रकाशाला माहिती नसते. ते दीपज्योतीचेच जळणे आईचे होते.

माझ्या विवाहाच्या पहिल्या वर्षी - बेचाळिसात सून घरी आली, म्हणून तिला केवढा आनंद झाला. पण जूनमध्ये विवाह होऊन ऑगस्टमध्ये मी तुरुंगात गेलो. त्या वर्षीच्या पहिल्याच संक्रांतीच्या दिवशी पोलीस जेव्हा तिच्या सुनेला पकडायला आले, त्या दिवशी तिला फार दुःख झाले. सुनेला माहेरची आठवण होऊ देणार नाही, ही तिची प्रतिज्ञा होती ना !

कराडहून मी तिला मुंबईस आणले, त्या वेळी ती बरीच वृद्ध झाली होती. मुंबईत आपला मुलगा काही कर्तबगारी करतो आहे, हे तिचे शेवटी शेवटीचे सुख होते. परंतु त्यातही, आपले पहिले दोन मुलगे असते, तर ... या दुःखाची मनात कातर होती.

बावन्न सालात मंत्री होऊन मी नमस्कारास गेलो, त्या वेळी 'आत्ता तुझे दोन भाऊ असते तर...' असेच शब्द तिच्या पाणावलेल्या नेत्रांवाटे बाहेर पडले.

बासष्ट सालात मी मुंबई सोडून दिल्लीला निघालो, त्या वेळीही तिला अतिशय दुःख झाले. दिल्लीसाठी मला आशीर्वाद देताना तिच्या शब्दांत कारुण्य होते. शेवटच्या क्षणी मी जवळ असावे, अशी तिची तळमळ होती. शेवटच्या क्षणी मी जवळ असणार नाही, अशी जणू तिला धास्ती असावी... आणि पासष्ट साली घडलेही तसेच !

आई गेली, त्या रात्री मी दिल्लीत होतो.

पासष्टच्या लढाईच्या ऐन धुमश्चक्रीत मी असताना ती गेली.

तिच्या अस्थी घेऊन पुढे मी अलाहाबादला गेलो. गंगेत उभा राहिल्यावर माझ्या हातातून जेव्हा तिच्या अस्थी सुटल्या, तेव्हा भूतकाळाचा एकमेव धागा झट्टिशी तुटला, असे मला वाटले. घरातला मी मोठा झालो, या कल्पनेने काहीसा गोंधळलो. कारण जगातले मोठेपण चालते, पण घरातले लहानपण फार मोठे असते, हा माझा अर्धशतकाचा अनुभव होता.

लहानपणी, आठ-नऊ वर्षांचा असताना आईने मला पहिल्यांदा पंढरपूरला नेले होते. बैलगाडीने आम्ही गेलो होतो. मला आठवते... तुळशीचा हार हातात घेऊन विठ्ठलाच्या पायांवर मस्तक ठेवण्यासाठी आम्ही चाललो होतो, त्या वाटेवर 'विठाई माऊली'च्या नामघोषाने राऊळ दुमदुमून गेले होते. कुणीतरी मागून ओरडले, 'विठाईआक्का, यशवंताचे बोट धर.'

बोट धरूनच मी विठ्ठलाच्या पायांवर मस्तक ठेवले होते.

आता मी जेव्हा पंढरीला जाण्याचा विचार करतो, त्या वेळी सारखे जाणवते...

बोट मोकळे आहे... आणि मग मला गलबलल्यासारखे होते.

कुलसुम दादी

परवा माझ्या आजोळचे - देवराष्ट्राचे कार्यकर्ते मला भेटले, तेव्हा सांगू लागले, की गेल्या वर्षीच्या पावसाळ्यात मामांचे तिथले ते जुने घर एका मुसळधार पावसात पडून गेले. अक्षरशः खाली बसले, म्हणे.

मातीच्या जुन्या घराचे दुसरे काय होणार?

'काही तरी केले पाहिजे.' कुणी तरी सांगू लागले.

मी म्हटले,

'हां. पाहू.'

- आणि दुस-या भेटणा-यांकडे वळलो.

मी लागोपाठ इतरांना भेटत होतो. त्यांच्याशी बोलत होतो. त्यांचे ऐकत होतो. पण कान त्यांच्याकडे होते आणि मन होते देवराष्ट्राच्या त्या जुन्या घराच्या अवतीभवती.

एका छोट्या गावच्या सामान्य वस्तीतील एक मातीचे घर. घराच्या म्हणून अशा काय आठवणी असावयाच्या? आठवणी आहेत घरातल्या आणि शेजारच्या माणसांच्या. तिथे अधूनमधून काढलेल्या लहानपणातील दिवसांच्या. सकाळच्या कोवळ्या उन्हात सर्वच सुंदर दिसते. लहानपणीच्या आठवणींचेही तसेच असेल कदाचित. सर्व बरेवाईट अनुभव आपापले कंगोरे टाकून देऊन हस-या मुखाने समोर येऊ लागतात.

माझ्या आठवणींतील या घराच्या चतुःसीमा आजही मला स्पष्टपणे सांगता येतात. घराच्या पूर्वेस सणगरांचे घर, पश्चिमेस रामोश्याचे घर, उत्तरेस घराच्या कुसवाच्या भिंतीपलीकडे निवडुंगाच्या फण्यांची गर्दी व पलीकडे पाटील मंडळींची उत्तम शेतीची जमीन. दक्षिणेकडून शाळेतून गावात जाणारा रस्ता व रस्त्याच्या पलीकडे एक जुना, मोठा, ओसाड वाडा. याला वाडा एवढ्याचसाठी म्हणावयाचे, की पूर्वेकडे तोंड करून एक मोठा दरवाजा व दरवाजाच्या दोन्ही बाजूंस दोन शोभेचे

कठडे याला होते, म्हणून. रस्त्यापासून दरवाजापर्यंत पोहोचणा-या घाटासारख्या दिसणा-या बंदिस्त पाय-या व चारी बाजूंनी उभ्या असलेल्या उंच भिंती. आत सर्व पडझड झालेली. तिथे काहीच नव्हते, म्हटले, तरी चालेल. याला पूर्वी कोणी मालक असेल कदाचित. पण या वेळी गावातले काही महत्त्वाचे लोक, सुगीनंतर आपल्या कडब्याच्या गंजी रचण्यासाठी त्याचा उपयोग करीत असत.

या वाड्याच्या आमच्या घरासमोरील उंच भिंतीला चिकटून एका खोलीचे असेच छोटे झोपडीवजा घर होते. त्यात राहत होते एक मुसलमान कुटुंब. कुटुंबाची प्रमुख होती कुलसुमदादी. माझ्या आजीच्याच वयाची होती ती. कुलसुमदादीला एक मुलगा होता. त्याचे नाव अबदुल्ला. तिला एक मुलगी पण होती. ती देवाघरी गेल्यावर तिची दोन मुले तिने आपल्याकडेच ठेवली होती. अबदुल्ला मोठा संध माणूस. कष्टाला भारी होता. पण बोलायचे म्हटले, म्हणजे त्याला संकट वाटे. आपण दहा शब्द बोलावेत, तेव्हा तो कदाचित एक शब्द बोले. कुलसुमदादीचा एक नातू माझ्या वयाचा. गुलाब त्याचे नाव. आम्ही सर्व गुलबू म्हणायचो आणि त्याला ते फार शोभे. निमगोरा, फुगीर गालांचा, मोठ्या डोळ्यांचा, वाटोळा-चंद्राच्या चेह-याचा. त्याचा मोठा भाऊ त्याच्यापेक्षा चार वर्षांनी मोठा असावा. त्याचे नाव युसुफ - यासीन असेच काहीसे होते. मला आता नक्की आठवत नाही. पण होता मोठा चलता पुरजा.

मी दहा-अकरा वर्षांचा असेन. मला आठवते, कुलसुमदादीची आमच्या घरी ये-जा असे. चांगलीच वर्दळ असे म्हटले, तरी चालेल. सकाळ-संध्याकाळ काही तरी मागायला-दयायला-सांगायला कुलसुमदादी आली नाही, असे कधीच झाले नाही. तिला बोलायची मोठी हौस. मुलाच्या अगदी विरुद्ध. तिची भाषाही मोठी ठसकेदार असे. ग्रामीण मराठी व त्यात अधूनमधून स्थानिक मराठीचे रूप घेतलेले उर्दू शब्द. त्यामुळे तिचे बोलणे फार उठून दिसे. मला तिचे बोलणे ऐकण्याला फार आवडे. 'आबई' - माझ्या आजीचे नाव - असा पुकारा करीतच ती घरात शिरत असे; आणि ती आली, की मी माझ्या आजीला बिलगून त्यांचे बोलणे ऐकण्यात रममाण होत असे. बोलण्यात गावच्या सर्व कहाण्या असत. तिने कधी, आपल्याला काही आहे-नाही, याबाबत तक्रार केल्याचे मला आठवत नाही; पण वाईटाला वाईट म्हणून सांगताना फटकारून बोलायची. माझी आजी तिला सांगायची,

'कुलसुम, आपण गरीब माणसं, दुस-याबद्दल असं कशाला बोलायचं?'

तर ती म्हणे,

'तो क्या हुआ? अगं आबई, जे वंगाळ, ते वंगाळच.' आणि माझ्याकडे वळून म्हणायची, 'क्यूं, बेटे, अपनेकू किसका डर है?'

- आणि जशी यायची, तशीच वा-यासारखी निघून जायची.

अशा संभाषणानंतर माझी आजी खळखळून हसायची आणि म्हणायची, 'काय करावं कुलसुमला? पहिल्यापासून ही आहे तशीच आहे.'

चैत्र-वैशाखात सुट्टीच्या दिवसांत मी आजोळी जाईं, तेव्हा दिवसाचा काही वेळ तरी कुलसुमदादीच्या अवतीभोवती गेला नाही, असे कधीच झाले नाही. अबदुल्ला कष्ट करून मिळवे, त्यावर त्यांचा संसार चालू होता. झोपडीवजा छोटेसे घर. दाराशी चार शेळ्या. चुलीच्या अवतीभोवती मांडलेली कलहई केलेली चार स्वच्छ भांडीकुंडी. हा त्यांचा संसार होता. त्यात कसली गुंतागुंत नव्हती की गडबड नव्हती. 'हवं-हवं, नाही-नाही,' नव्हते. असंतुष्ट दिसे, तो थोरला नातू - यासीन की युसुफ. इतर मुलांच्या बरोबर कधी कधी मीही म्हस्के देखभाल करित असलेल्या सोनहि-याच्या काठच्या आमराईत जात असे. वेळ कसा जात असे, ते कळत नसे. मला आठवते, एक दिवस कुलसुमदादीचा हा मोठा नातू मला विचारू लागला, 'अरे भाई, तुमी तर शहरात राहता. इंग्रजीबी शिकणार म्हणता, पण तुमचा रुबाब तर मला तसा दिसत नाही, तुमच्या हातात साधा रिष्टवाच पण नाही. पण बगून ठेवा. हम बंबई जानेवाले हैं. कोण -हातो या आष्ट्यात शेळ्या राखायला? बंबई जाके मौला बनेंगे. फिर क्या कम है ? इराण्याच्या हॉटेलात चाय-रोटी खायची. केस राखायचे. मस्त कपडे पहनायचे. दोस्तांना काय कमी आहे तिथे? रात्री हवेशीर फूटपाथवर बिछाना टाकला, की गेला दिवस.'

तो अस्वस्थ जीव आपले स्वप्न सांगत होता. पण खरा अस्वस्थ झालो मी. मी मुंबई पाहिलेली नव्हती. पण मुंबईच्या मवाल्यांचा लौकिक कानांवर होता. मी त्या रात्री कुलसुम दादीला हे सर्व सांगितले. ती शांतपणे म्हणाली, 'उसकी किस्मत उसके साथ. तो आपल्या बापाच्या चालीवरच जाणार, दुसरं काय? माझा गुलबू माझ्या लेकीसारखा आहे.'

- आणि आपल्या लेकीची आठवण काढून कुलसुमदादी आसू ढाळताना मी प्रथम पाहिले.

तिच्या नातवांच्या संगतीने मी त्या घरी जाऊ लागलो. पण कुलसुमदादी आणि मी यांच्यात एक नवाच आजी-नातवाचा जिव्हाळा निर्माण झाला होता. सकाळी शेळीचे दूध काढून झाले, की त्यातले थोडे दूध माझ्यासाठी घेऊन येणार. आठवड्यातून कधी बकरीच्या मटणाचे जेवण केले, तर सकाळी न्याहारीसाठी मला हळूच बोलावून घेणार आणि मीही जाणार. मी तिथे अधूनमधून न्याहारी करतो, हे माझ्या मामांना आवडत नसे, पण माझी आजी त्यांची समजूत घाली.

वर्षामागून वर्षे, उन्हाळ्याच्या सुट्टीतील हे नाते वाढत राहिले. पण कुलसुमदादी आता थकत चालली होती. सुट्टीतील, आजोळच्या घरी पोहोचलो, की माझा पहिला कार्यक्रम ठरलेला, आजीच्या पाया पडावे - ते थेट पाठीमागच्या कुसवाच्या भिंतीवर चढून एकदा तिथून आसमंत पाहून घ्यावे. निवडुंगाच्या फण्यांच्या पलीकडील काळ्याभोर जमिनीतील हिरवेगार तंबाखूचे पीक व त्याच्या पलीकडे असलेली मुलाण्याची विहीर दिसली, की कसले तरी समाधान व्हायचे. भिंतीवरूनच खाली पाठीमागच्या अंगणात उडी घ्यायची नि तीरासारखे धावत घरासमोरील कुलसुमदादीच्या घरी चक्कर टाकायची.

ती चुलीपुढे काही तरी करीत बसलेली असावयाची. ती उठून जवळ येई. तोंडावरून हात फिरवी नि माझ्या आईची विचारपूस करण्यासाठी म्हणे,

'बेटा येसू, इटाअक्का अच्छी है?'

- आणि मी म्हणे,

'छान !'

असे हे देवाघरचे नाते.

- आणि एकदा फार कडक उन्हाळा पडला. आमच्या उन्हाळ्याच्या सुट्ट्या संपत आल्या, तरी वळवाच्या सुद्धा पावसाने तोंड दाखविले नव्हते. रात्रीच्या वेळी आम्ही सर्व घरची मंडळी पुढच्या छोट्याशा अंगणात वा-याच्या तोंडी झोपत असू. वैशाखाच्या अमावास्येच्या रात्री मध्यरात्रीच्या सुमारास आरडाओरडा सुरू झाला, म्हणून दचकून मी जागा झालो नि पाहतो, तो मध्यान्हाच्या वेळी प्रकाश असतो, तसा प्रकाश होता. आमच्या घरासमोरच्या त्या मोठ्या वाड्यातील कडब्याच्या गंजींना आग लागली होती वा कोणी तरी लावली होती. कोणी विझविण्यास येऊ नये, म्हणून की, काय, अधूनमधून दगडही पडत होते. एक-दोन आमच्या अंगणातही आले. संरक्षणासाठी आम्ही सगळे घरात शिरलो. माझ्या थकलेल्या आजीचा जीव बेचैन झाला होता कुलसुमदादीसाठी. ती म्हणत होती,

'अरे, ही आग कुलसुमचं घर खाऊन टाकील. बाहेर जाऊन कुणी पाहा.'

आजीचे हे शब्द ऐकले आणि कुणाला न सांगता, न विचारता मी धावत कुलसुमदादीच्या घराकडे पळालो. समोरच्या रस्त्यावर शुकशुकाट होता. अधूनमधून दगड पडतच होते. अबदुल्ला थंडपणे डोक्यावर धडधडणा-या आगीकडे पाहत उभा होता. आगीतील काही ढलपे आपल्या घराच्या

छपरावर पडताहेत, हे तो बघत होता. पण त्याला काही सुचत नसावे. गुलबू अर्धवट झोपेतच होता. कुलसुम दादी शेळ्या सोडून मोकळ्या करण्यासाठी धडपडत होती.

मी तिच्याजवळ गेलो नि ओरडलो,
'आमची आजी तुला बोलावते आहे.'

ती काय म्हणते, इकडे लक्ष न देता मी तिला अक्षरशः ओढीत आमच्या घरी आणले. आग पहाटेपर्यंत बिनतक्रार धडधडत राहिली. कुलसुमदादीचा जीव शेळ्यांत अडकला होता. परंतु अबदुल्ला पाठोपाठ शेळ्याही घेऊन आला. कुलसुमदादीची झोपडी आगीत नष्ट झाली होती. पण ती, तिचा मुलगा, नातू आणि शेळ्या आमच्या अंगणात सुरक्षित होत्या.

सकाळी कुलसुमदादी माझ्या आजीला सांगत होती,
'आबई, हयो है किस्मतका खेळ. घर गेले, पण जान तरी बचला.'

त्या सुट्टीनंतर माझे आजोळला जाणे थांबले. ब-याच वर्षांनी आजी वारली, तेव्हा गेलो. आजी तर गेलीच होती; पण समोर कुलसुमदादीचे घर नव्हते आणि कुलसुमदादीही नव्हती. आजीसारखी तीही गेली होती आणि तिचा मुलगा, नातवंडे कुठे गेली, ते मात्र मला कोणी सांगू शकले नाही. आमचे आजोळचे घर पडले, म्हणून मी परवा ऐकले, तेव्हा मनात ज्या अनेक स्मृतिचित्रांनी गर्दी केली, त्यांत मला कुलसुमदादीचा आवाज ऐकू येत होता, 'आबई, येसू कुठे है? में दूध लायी हूँ.'

काही छंद : काही श्रद्धा

संस्कारक्षम मन असणे ही देणगी नियतीची ! विचारांचे, कृतीचे, साहचर्याचे मनावर परिणाम घडत राहतात. संस्कारक्षम मन हे साठवीत राहते आणि त्यातून माणूस घडतो. मी तरी घडलो. संस्काराने, विचाराने, साहचर्याने माणूस घडत असला, तरी माणसाला स्वतःविषयीचे ज्ञान पूर्णपणाने स्वतःलाच करून घेता येते, असे नव्हे. लोक काय म्हणतात, त्यावरून पुष्कळ अंशाने स्वतःविषयीचे ज्ञान घडत राहते. म्हणून लोकमानसाच्या काचेत आपले प्रतिबिंब कसे दिसते, ते पाहण्यासाठी माणूस इच्छा बाळगून असतो. तसा प्रयत्नशील राहतो.

माणसाचे जीवन हे बहुरूप्याचे जीवन आहे. अनेक रूपे तो जगतो. त्यांतली काही जगाला दिसतात. काही त्याची त्यालाच माहिती असतात. हे माझ्या बाबतीतच मी मानतो, असे नव्हे. प्रत्येक व्यक्तीलाच या अनुभवातून जावे लागते. मी त्याला अपवाद नाही. मी आणि माझे बाह्यरूप कसे आहे, हे खुलवून सांगण्याची आवश्यकता मला वाटत नाही. माझे ते रूप, मी आरशासमोर उभा राहिलो, की मलाही दिसते; परंतु माझे ते रूप मी समोर पाहत असताना लोकांना मी कसा दिसतो, वाटतो, याचेही मोजमाप माझे मन करू लागते. एखादा निर्णय करताना माणसाला स्वतःचा अनुभव, स्वतःचा विचार आणि त्या कार्याविषयीची निश्चिती लक्षात घेऊन निर्णय करावा लागत असला, तरीही त्याचा परिणाम काय होईल, याचा विचार मनाशी करावाच लागतो, आणि त्या परिणामाची किंमत द्यावी लागणार आहे, याचीही तयारी ठेवावी लागते.

विचाराशी प्रामाणिक, घट्ट राहून असे अनेक निर्णय मी केले. वादळी हवेत नौका पाण्यात बुडेल, हे समोर दिसत असताना, मला बोलावे लागले, निर्णय करावे लागले. सार्वजनिक क्षेत्रात जीवन घालविताना, अशा वेळी लोकमतात आपले रूप कसे दिसेल, याचा विचार क्रमप्राप्तच ठरतो. लोकमानसाच्या आरशात मी स्वतःला पाहण्याचा जेव्हा प्रयत्न करतो, तेव्हा टीकेचे, आरोपाचे वातावरण मनाला त्रास देते, यातना होतात. पण त्यातून सावरावे लागते. मन संस्कारक्षम असेल, तर असे स्वतःला सावरता येते. टीकेविषयी, आरोपांविषयी प्रतिक्रिया देताना, कार्याची दिशा ठरविताना, आखणी करताना, संस्कारक्षम मनाला वैयक्तिक विचार राहत नाही. विचार करायचा तो सर्वांचा, हा संस्कार तिथे असतो. त्यामुळे टीकेने, आरोपामुळे मनाला यातना झाल्या, तरी कार्यापासून मी कधी विचलित झालो नाही, थांबलो नाही.

सुरुवातीला विद्यार्थिदशेत असल्यापासून मी समाजकारणात शिरलो. सार्वजनिक कामांत रस घेऊ लागलो किंवा नंतर राजकारणाला वाहून घेतले. त्यामागे घराण्याची काही मोठी परंपरा आहे, असे मला म्हणता येणार नाही. एक गोष्ट खरी, की त्या काळातल्या देशातल्या वातावरणाचा परिणाम माझ्या संस्कारक्षम मनावर घडला. घरातले वातावरण तसे सुसंस्कृत. थोरले बंधू - गणपतराव - सार्वजनिक कामांत रस घेणारे. घरात सार्वजनिक कामाचे वातावरण. आई माझी, पण सारेच तिला आई म्हणत. सर्वांवर तिचे मुलांसारखे प्रेम. मी पितृवंचित. परिस्थिती तोकडी, पण आईचे मन श्रीमंत. आईने मला विचारांची श्रीमंती दिली. संस्कारांची दिली. माणुसकीची दिली. परिस्थितीच्या चक्रव्यूहात सापडलेली आई, चक्रव्यूहातून बाहेर कशी पडते, हे लहानपणापासून पाहिले. मी स्वतःलाही अनेकदा चक्रव्यूहात सापडून घेतले, पण त्यातून बाहेर पडायचे, तर त्यासाठी आईच्या सहवासासाठी धाव घ्यावी, असे वाटे. तिच्या पवित्र सहवासाचा परिणाम असेल कदाचित, पण

चक्रव्यूहातून मी बाहेरही पडलो. आपण कोण व्हावे, काय व्हावे, या चक्रव्यूहातून लहानपणी, विशेषतः विद्यार्थिदशेत असताना, प्रत्येकजण फिरत असतो. घराण्यात मोठेपणाचा वारसा असला, तर तो मोठेपणा शाबूत ठेवण्यासाठीही धडपडत असतो. आईवडील हे आपल्या घराण्याचा मोठेपणा मुलाने टिकवावा, यासाठी काही आखणी-जुळणीही करीत राहतात. कधी तसे घडते, कधी घडत नाही. मी लहानपणाचा जेव्हा विचार करतो, तेव्हा माझ्याभोवती तसे मोठेपणाचे काहीच नव्हते. तसा कुणाचा आदर्शही नव्हता. त्यामुळे असेल कदाचित, 'काय व्हावे', याची स्वप्ने मला कधी पडली नाहीत. तसा हिशेबही कधी केला नाही; परंतु काय व्हावे, यापेक्षा 'काही तरी करावे', यासाठी मात्र मनाची बेचैनी असायची.

देशात त्या काळी पुष्कळ घडत होते. त्या घडण्यात आणि घडविण्यात आपण काही तरी करावे, या भावनांची ऊर्मी मनात साठत होती. खेड्यातल्या खेड्यात का होईना, काही बोलावे, कामात भाग घ्यावा, व्याख्यान द्यावे, लिहावे, वाचावे, लोकजागृतीचे उत्सव करावेत, लोकांना बोलवावे, लोकांना एकत्र करून काही ऐकवावे, त्यांच्यासाठी गाणी लिहावीत, अशा त्या भावना. स्वतःची तयारी म्हणूनही वाचावे, बोलावे, लिहावे, असे सारखे मनात येत असे; आणि त्यातूनच मग, गणेशोत्सव, शिवजन्मोत्सव सुरू केले आणि गणेशोत्सवासाठी मेळे उभे केले. लोकमान्य टिळकांनी गणेशोत्सव, शिवजयंती उत्सव सुरू केले होते. सावरकर जिवंत काव्ये लिहीत होते आणि ती ऐकताना लोकांमध्ये जिवंतपणा येत होता. विद्यार्थिदशेत तशी काव्ये मी वाचत होतो. व्याख्यानस्पर्धात आणि निबंधस्पर्धात भाग घेत होतो. लोकमान्य टिळकांवरील निबंधस्पर्धा आमच्या शाळेत व्हायच्या, त्यांत मी भाग घेत असल्याने, त्या विषयावरील वाचनही होऊ लागले. सांधा बदलून जीवनाची गाडी राजकारणाच्या रुळांवरून धावू लागल्यापासून उसंत कशी ती मिळेनाशी झाली आहे. आता जुने छंद आठवायचे, एवढेच करता येते. राजकारण करावे, म्हणून सार्वजनिक कामाला मी सुरुवात केली, असे नव्हे. तशी धारणाही नव्हती. पण राजकारण केले आणि करीत आहे, ही वस्तुस्थिती आहे. मात्र राजकारण करतानाही, राजकारण हेच संपूर्ण जीवन आहे, असे मी मानले नाही. आजही मानीत नाही. राजकारण विसरून इतर प्रकारच्या जीवनात संपर्क साधावा, विचार करावा, असाही प्रयत्न मी केला आहे. केवळ राजकारणवादी जीवन असे काही असू शकत नाही. ज्यामध्ये रस घ्यावा आणि चैतन्याची प्राप्ती करून घ्यावी, अशी जीवनाची अनेक क्षेत्रे आहेत. कला आहे, साहित्य आहे, संगीत आहे, विविध खेळ आहेत, नाट्य आहे, अशी पुष्कळ क्षेत्रे आहेत.

मला असे पुष्कळ छंद होते.

मनमुराद संगीत ऐकावे, गाणे ऐकावे, या माझ्या छंदापायी मी भजनी मंडळात जात असे. संगीत भजनासाठी मी रात्र रात्र जागलो आणि हिंडलो. भजन म्हटले, टाळ वाजवले, नाचलो, मला चांगले आठवते, शिवजन्मोत्सवासाठी म्हणून सातारा, सांगली, कोल्हापूर येथील भजनांचे फड मी कराडत भरवले. कोल्हापूरचे कृष्णा बागणीकर, तसेच, म्हैसूरकर महाराज, भागवतबुवा, बाबा आळतेकर, पंढरीनाथ यांच्यासारखे अप्रतिम संगीत भजन गाणारे, औंधच्या दाजी गुरवासारखे पखवाजवादक यांनी रात्रीच्या रात्री जागविल्या. त्या हरिजागरात माझ्या किती तरी रात्री मी स्वच्छंदपणे घालविल्या. हजारो माणसे त्यासाठी रात्रीच्या रात्री जागवत.

नाटके पाहण्याचा छंदही असाच मनमुराद केला. नाटकासाठी कराडहून कोल्हापूरला जावे जागे. मला नेण्याचे माझ्या एका शिक्षक स्नेह्याने कायमचेच ठरविले होते. सोबत म्हणून ते मला मोटारीने नेत असत. गंधर्व मंडळी, पेंढारकरांची ललितकलादर्श मंडळी यांची नाटके कराडला येत नसत. कोल्हापूरला आम्ही ती पिटात बसून पाहिली. त्याचबरोबर नाटकांच्या वाचनाचा शौक केला. गडकऱ्यांच्या नाटकांतले संवाद माझ्या तोंडपाठ होते. 'राजसंन्यास' मधला तर एक संबंध प्रवेशच मी पाठ केला होता. त्यांच्या भाषेचा आणि त्या विषयाचा मनावर मोठाच परिणाम होत असे. अर्थात हे सर्व राजकारणाची ओढ लागण्यापूर्वीच !

संस्कृतचा असाच एक भारी छंद मला जडला. कराडच्या आमच्या टिळक हायस्कूलचे हेडमास्तर होते श्री. द्विवेदी या नावाचे. ते रहिमतपूरचे. संस्कृतमध्ये वाचावे, बोलायला, लिहायला शिकावे, असा माझा प्रयत्न. द्विवेदींचे लक्ष माझ्या या छंदाने वेधून घेतले होते. वर्गातल्या मुलांच्या बरोबरीने माझी संस्कृतची वाटचाल चालू असायची.

पुढे पुढे वर्गातल्या काही मुलांनी, संस्कृतसाठी गावातल्या शास्त्री-पंडितांची घरे गाठली. असे एखादे घर गाठणे प्रयत्न करूनही मला जमेना. म्हणजे माझी तयारी होती; पण ते जमले नाही, एवढे खरे. म्हणून मॅट्रिकला असताना मी संस्कृतवर प्रभुत्व मिळविण्याचा नाद सोडला आणि चक्क 'मराठी' घेतले. त्यात उत्तम रीतीने उत्तीर्ण झालो. म्हणून काही संस्कृतची गोडी संपली नव्हती. त्या वेळी आमच्यांत 'रघुवंश' की 'मेघदूत' असा पाठांतराबद्दल वाद असे. मला 'मेघदूत'ने मोहून टाकले होते. 'मेघदूत'च्या कल्पनेनेच माझे मन भारावले होते. मेघाबरोबर निरोप पाठविण्याची ती कल्पनाच मनाचा ठाव घेणारी, निम्मे-अर्धे मेघदूत मी पाठ केले. देवराष्ट्रात शेतावर जाताना मी 'मेघदूत' घेऊन जायचा. शेताच्या कडेने झुळझुळ वाहणारा 'सोनहिरा', आंब्याची गर्द आंबराई, चैत्र-वैशाख-ज्येष्ठाचे ते दिवस. आंब्यावर कुठे तरी बसलेली कोकिळा कुहूकुहू करायची आणि

'आषाढस्य प्रथम दिवसे .... ' माझे पाठांतर सुरु असायचे. विरहाने व्याकूळ झालेल्याचा तो मेघाबरोबरचा निरोप म्हणताना मन मोहून जायचे. नकळत दृष्टी आकाशाकडे जायची. चैत्र-वैशाख महिना. डोळ्याला तो निरोप्या दिसायचा नाही. पण आंबराईतल्या सुगंधाने मोहरलेल्या मनाने कुठे तरी असलेल्या मेघाला तो निरोप ऐकू जाईल, अशा आवाजात म्हणत राहयचे, हाच आनंद.

माझ्या स्वभावात निसर्गाची ओढ. एकटे हिंडावे, डोंगरकडे चढावेत-उतरावेत, नदीच्या संगमावर बसावे आणि एकमेकांत मिसळून जाणारे आणि पुढे एकोप्याने, संध गतीने चाललेले 'जीवन' पाहावे, असा एक छंद.

कराडपासून ताकारीपर्यंत आगगाडीने जायचे, असा एक छंद मी किती तरी दिवस केला. कराडपासून शेणोली मागे टाकले की ताकारी हे तिसरे स्टेशन. ताकारीला उतरायचे आणि गाडीने हिरवे निशाण फडकवले, की सागरोबाच्या खिंडीचा रस्ता पार करून पुढे चाललेल्या गाडीकडे पाहत राहायचे. धाड धाड करीत समोरून चाललेली गाडी पुढे किलोस्करवाडीकडे (तेव्हाच्या कुंडल स्टेशनाकडे) लहान लहान होत जाताना दिसायची आणि अदृश्य व्हायची. गाडी तीच, तिच्यातून मी प्रवास केलेला; पण आपल्याला सोडून जात आहे, अदृश्य होत आहे, या दृश्याचा मनावर विलक्षण परिणाम होत असे. मनात उदासीनता दाटत असे. विलक्षण छंद. पण तो होता खरा. छंदामागे मनाने धावावे अन् मनाचा मागोवा घेत छंदाने पुढे यावे, असा तो काळ - तारुण्याचा, काही तरी करावे, अशा मनाचा.

प्रभातफेऱ्यांचा छंद सुरु झाला, तेव्हा मनाने काव्याचा छंद घेतला - काव्य करण्याचा. कॅंपजेलमध्ये सावरकरांच्या 'कमला' काव्याचे जाहीर वाचन आचार्य भागवतांनी केले होते. त्याचा परिणाम म्हणून असेल, पण एक दीर्घ-काव्य करावे, असे मनात उचंबळून आले. १९३२ मध्ये जेलमध्ये असताना, आपण काव्य लिहावे, असे ठरवले होते. सावरकरांच्या 'कमला' काव्याने या विचाराला गती मिळाली आणि काव्याच्या काही ओळी लिहिण्यापर्यंत प्रगतीही झाली. तो काळ तरुण मनाला खेचणारा होता. देशात स्वातंत्र्याचे वारे संचारले होते. क्रांतीचा वडवानल वाढत राहिला होता. माझ्या काव्याचा नायक होता एक तरुण. स्वातंत्र्य-चळवळीत स्वतःला झोकून घेणारा ! शहरात एका महाविद्यालयात शिकत असलेला हा तरुण आपल्या गावाकडे, खेड्याकडे सुट्टीत आला होता. स्वातंत्र्याच्या चळवळीने त्याच्या मनाला खेचले होते. काही तरी आपणही करावे, अशा विचाराने भारावलेले ते तरुण मन. एक दिवस तो तरुण घरातून असाच बाहेर पडला. टिपूर चांदणे पसरलेले, निसर्ग न्हाऊन निघाला होता. डोंगराच्या एका सुळक्यावर बसून न्याहाळणा-या त्या तरुणाला स्वातंत्र्य-चळवळीसाठी आसुसलेल्या मनाने - विचाराने वेढले आणि

त्याच्या भावना व्यक्त होऊ लागल्या. त्याच्या त्या भावना काव्यात अनुष्टुभ छंदात मी बांधू लागलो :

आकाशी फुलला बाग, तारका, चंद्रही, सुमे ।
स्त्रवतो रस तो त्यांचा, चंद्रिका मजला गमे ॥

बाहेर चांदण्याची बरसात आणि मनात काव्याची बरसात अशा मनाच्या धुंद अवस्थेत हे दीर्घकाव्य साकारू लागले. परवापरवापर्यंत या काव्याच्या ओळी जिभेवर होत्या. परिश्रमाने आजही त्यांना उजाळा मिळू शकेल. पण आताचा छंद वेगळा, त्या वेळचा वेगळा.

असे ते छंदाचे आणि काही तरी करावे, हे वातावरण बदलत्या परिस्थितीने सुटले आणि पूर्णपणाने राजकीय वातावरणात प्रवेश केला असला, तरी छंद सुटल्याचे दुःख नाही. राजकीय वातावरणात राहूनही माझा स्वतःशी संघर्ष नाही. अशी मनःशांती दुर्मिळ असते, म्हणतात. सध्याच्या माझ्या मनाच्या अवस्थेला 'शांती' म्हणता येईल का, हे व्याख्येच्या रूपाने कदाचित सिद्ध होणारे नसेल; पण माझा स्वतःशी संघर्ष मात्र नाही. माणसाचे जीवन बहुरूप्याचे असते आणि प्रत्येक रूपात काही तरी वेगळा आनंद असतो, हेच खरे.

कवी बनण्याचा छंद जसा मनाला लागला, तसा कथा-कादंबरी लिहिण्याचाही छंद लागला. काही कथा मी लिहिल्या आणि त्या वेळी 'लोकक्रांती'त एक - दोन प्रसिद्धही झाल्या. एक कादंबरीही मनामध्ये योजिली पण छंदाचा सांधा बदलून गाडी दुस-या मार्गावर धावू लागली तेव्हा ती कादंबरी कुठे तरी मागल्या स्टेशनवरच राहिली असावी. कुणी सांगावे, क्लोक-रूममध्ये ती कुठे गवसली, तरी हातात येईलही कधी तरी !

एक मात्र खरे, की तरुणपणातील ते छंद करण्यास आणि वाढविण्यास राजकारणाच्या रगाड्यात वेळ मिळत नसला, तरी त्या सर्वांचा मनावरचा परिणाम कायम आहे. माणसाचे छंद, त्याच्या स्वभावाचे निदर्शक असतात, असे म्हणतात. माझ्या आजवरच्या छंदांचा माझ्या स्वभावावर परिणाम झाला आहे, की माझे ते आणि आजचे छंद हे स्वभावतःच आहेत, हे सांगणे कठीण आहे; परंतु माझा असा एक स्वतंत्र स्वभाव बनला आहे. तो स्वभाव आहे मिळते घेऊन पुढे जाण्याचा आणि पुढे नेण्याचा ! मुद्दाम दुःख द्यावे, कोणाचा अवमान करावा, हे माझ्या स्वभावात नाही. कोणी अवमान करण्याचा प्रयत्न केला, तरी त्यासाठी उगाच शत्रुत्व करावे, असे वाटत नाही. पण काही माणसे तसे करतात, याचे दुःख होते. मला कोणावर सूड घेता येत नाही, हा माझा दोष आहे, असेही कोणी म्हणतात; परंतु मैत्रीचा भाव जिथे असेल, तिथेच माझे मन रमते.

मैत्रीचा अभाव असेल, तर दुःख होते. मैत्रीच्या वातावरणातच काम करायला मला आनंद वाटतो, आणि काम हे महत्त्वाचे असल्याने मैत्री राखण्यावर माझा नेहमीच कटाक्ष असतो. सत्तेकरिता, स्वार्थाकरिता वापर करून घेणारेही मित्र असतात. त्याचाही मला पुष्कळ अनुभव आहे; पण मी ते सारे विसरतो, कसे विसरायचे, ते मनाला शिकवतो, म्हणण्यापेक्षा येणारे अनुभवच शिकवतात. कटुता न ठेवणे, आणि कटुता नसणारे वातावरण वाढविणे हा माझा स्वभावधर्म आहे. तसा तो बनला आहे.

या स्वभावधर्मांमुळेच राजकारणापासून अलिप्त होऊन विचार करण्याचा प्रयत्न करणे मला शक्य होते. माझ्यावरील टीकेकडेही मी त्यामुळेच अलिप्तपणे पाहू शकतो. एखाद्या समस्येसंबंधात विचार केला, विनिमय केला आणि मग निर्णय केला, तर मग त्या वैयक्तिक निर्णयामुळे पश्चात्ताप करण्याची, दुःख करण्याची मला सवय नाही. विचारावरील माझी श्रद्धा पूर्वीपासूनची आहे. विचाराबद्दल मला अभिमानही वाटतो; पण या अभिमानाला अहंकाराचे स्वरूप देण्यापासून कटाक्षाने दूर राहिले पाहिजे. एखाद्याच्या विचाराविरुद्ध खंडन करण्याची वृत्ती माझ्या ठिकाणी आहे; पण त्याच्याबद्दल विद्वेष नाही. विचार मांडणे अपरिहार्यच असते. त्यातून प्रसंगी वादातही ओढला जाण्याची शक्यता असते. विचारासंबंधी अभिनिवेश असणे वेगळे आणि अहंकारी बनणे वेगळे. विचार चांगला असेल, तर त्याचा अभिमान वाटण्यातही काही गैर नसते. विचाराची दिशा बरोबर असेल, तर त्याचा परिणाम प्रगतीमध्येच होतो. या अभिमानाचा संबंध अखेर प्रगतीशी जाऊन मिळतो आणि म्हणूनच तो वाजवीही ठरतो.

लोक मला मोठे म्हणतात किंवा लोकमताच्या आरशात मी जेव्हा मोठेपणाचे प्रतिबिंब पाहतो, त्या वेळी मी अधिकच अंतर्मुख बनतो. तो माझ्या स्वभावधर्माचाही परिणाम असू शकेल. परंतु मोठेपणाच्या व्याख्येत वैयक्तिक मोठेपण याला काही अर्थ नाही, असे मला नेहमी वाटते. समाजाची काही मूल्ये असतात. अधिकारावर असलेल्याला सामान्य माणसे 'मोठे' म्हणतात. पण हे खरे मूल्य नव्हे. खरेपणा त्यात कमी असतो. त्याला भलावण म्हणता येईल. मला वाटते, खरा मोठेपणा हा विचारांचा, प्रगत परिणामांचा असतो. मनुष्याचे मोठेपण हे त्याने केलेल्या आणि नंतर शिल्लक उरलेल्या परिणामाच्या मोठेपणाशीच प्रामुख्याने निगडित आहे. मी स्वतः कधी मोठेपणाचा विचार करीत नाही. मोठेपणाचा शोध माणसे नंतर घेतात आणि तसाच तो घेतला पाहिजे. नंतर, म्हणजे मनुष्य नजरेसमोरून दूर झाल्यानंतर ! तेव्हा त्याचे जे मूल्यमापन होईल, ते खरे मोठेपण. समाजासाठी, समाजाचे जीवन बदलण्यासाठी केलेल्या कामात त्याला यश किती आले, त्याने कोणते ध्येय स्वीकारले होते आणि त्यात त्याला किती यश मिळाले, त्याने किती मार्गदर्शक विचार मागे ठेवले, या मोठेपणाच्या कसोट्या असल्या पाहिजेत.

आजकाल नेतृत्व याचा अर्थ फारच मर्यादितपणे केला जातो. राजकारणात एखादे पद प्राप्त झाले, की त्याला नेता म्हणायचे, ही सवय जितक्या लवकर दूर होईल, तितकी त्याची गरज आहे. राजकारणातला प्रमुख, म्हणजे समाजाचाही नेता, ही चुकीची व्याख्या आहे. नेतृत्व हा शब्द व्यापक अर्थाचा आहे. वेगवेगळ्या शास्त्रांत प्रगती घडत आहे. वेगळे आदर्श निर्माण होत आहेत. त्यांचा काही सामूहिक परिणाम घडत आहे. हा सामूहिक परिणाम घडविणारे त्या त्या क्षेत्रातील जे कोणी आदर्श असतील, ते खरे नेते. नव्या आदर्शाचा संपूर्ण समाजजीवनावर परिणाम करण्यासाठी, त्याचा वापर करणारी जी माणसे असतात, त्यांच्या ठिकाणीही नेतृत्व असतेच. नेतृत्वात शहरी आणि ग्रामीण असा भेदभाव करण्याचेही कारण नाही. ग्रामीण भागातील एखादा प्रगतिशील शेतकरीही शेतीचा नवा आदर्श निर्माण करून शेती क्षेत्रातील नेतृत्व खेचू शकतो. शहरातील एखादा समाजकारणी विचारवंत, समाजसुधारणेचे अद्ययावत मार्गदर्शन करून नेतृत्व मिळवू शकतो. विचारांची, माणसांच्या मनाची मशागत करणे आणि त्याचे आदर्श परिणाम घडवून आणणे या नेतृत्वाच्या कसोट्या मानल्या, तर टिळक, गांधी, नेहरू यांनी त्या अर्थाने खरे नेतृत्व केले. त्यांच्या नेतृत्वाला काही एक वेगळा अर्थ आहे. टिळक, गांधी यांच्या हाती सत्ता कधीच नव्हती. त्या दृष्टीने सरकारचे नेतृत्व म्हणजे समाजाचे नेतृत्व, असे मानणे अपुरे आणि अशास्त्रीय आहे. याचा अर्थ राज्याचे नेतृत्व करणारे समाजाचे नेतृत्व करू शकत नाहीत, असा नव्हे. तेसुद्धा समाजाचे नेतृत्व करू शकतात. मात्र ते लोकांच्या मान्यतेतून !

राजकारणात एखाद्याला नेतृत्व चिकटवून गुरु-शिष्यत्वाची परंपरा निर्माण करण्याची प्रथा अलीकडे मूळ धरू लागली आहे. राजकारणात गुरु-शिष्याची परंपरा मला मुळीच मान्य नाही. कित्येकदा त्याच्या आड स्वार्थ दडलेला असतो, असे आढळते. राजकारणात 'अमुक एक' असा कोणी गुरु मी माझ्यापुरता मानीत नाही. अनेकांकडून मी अनेक गोष्टी शिकलो. अजूनही शिकेन. मी जी मोठी माणसे पाहिली, त्यांची मी मनाने पूजा बांधली, त्यांच्या विचारांचे, संस्कारांचे मनावर परिणाम झाले. संस्कारक्षम मन अनेक गोष्टी शिकण्यासाठी खुले असते. तसे ते असले पाहिजे. माझ्या स्वतःवर अनेकांच्या विचारांचे, साहचर्याचे उपकार आहेत. त्यांच्यातून पुढेही आणखी शिकावे लागेल, ही माझी धारणा आहे.

या विचारांचा, संस्कारांचा, साहचर्याचा मागोवा घेत घेत काही कर्तृत्वही माझ्याकडून घडले. माझ्याकडून जे झाले, ते कमी झाले, असे मी मानीत नाही; परंतु कर्तृत्वाला संपूर्ण संधी मिळालीच, असेही मानीत नाही. 'तुम्ही जे कर्तृत्व दाखविले, त्यातून, मनाशी जे ठरवले होते, त्याचे सार्थक झाले का?' असेही मला मध्यंतरी एकाने विचारले. 'सार्थक ब-याच अंशाने झाले', असे माझे त्याला उत्तर आहे. सार्वजनिक ध्येयाची, वैयक्तिक जीवनातली सार्थकता झाली. पण

ती पूर्ण झाली, साकार झाली, असे नव्हे. प्रारंभीच्या काळात, तरुणपणी परकीय राज्यासंबंधी मनात तिडीक होती. परकीय राज्य गेले. ते एक सार्थक झाले, असे वाटले. पण त्या तिडकीबरोबरच, ज्या वातावरणात आम्ही वाढत होतो, त्या दुखणा-या हिंदू समाजातील उच्च-नीचपणामधील विषमता, गरीब-श्रीमंत, महात्मा फुले यांचे विचार, या बाबतीत फार काही करू शकलो नाही. हा अपुरेपणा, त्याची तीव्र जाणीव, विफलतेची भावना आजही बोचते. म्हणूनच कर्तृत्वाचे पूर्ण सार्थक झाले नाही, असे वाटते. अर्थात हे बदल चुटकीसरशी किंवा कायद्याने घडून येणारे नाहीत. तो एक लांब पल्ल्याचा प्रवास आहे, हेही खरेच. पण ते अपूर्णतेचे शल्य मनात असूनही, त्या अंगाने विचार सुरू झाला याचे आणि परिस्थिती वेगळे वळण घेत आहे, याचे समाधान आहे. सार्थक त्या मर्यादेतच आहे, हे सार्थक पूर्णत्वाप्रत पोचवायचे तर या विषमतेबाबत तिडीक निर्माण करणारी कार्यकर्त्यांची फार मोठी फळी निर्माण करावी लागणार आहे. आजवर आम्ही ती करू शकलो नाही. शहरी किंवा ग्रामीण भागात काय, विकासाच्या कामाचे, निवडणुकीचे महत्त्व लोकांना पटते. लोक त्यात स्वतःला मोठ्या प्रमाणात गुंतवून घेतातही. परंतु विषमता दूर करण्याच्या कामाला ते कमी महत्त्व देत आहेत. त्यांना ती जाणीव तीव्रतेने करून देण्याचे काम करावे लागणार आहे.

मी तसा सश्रद्ध मनुष्य आहे. कामावर, विचारावर माझी नितांत श्रद्धा आहे. महात्मा गांधींच्या काही गोष्टींसंबंधी माझ्या मनात शंका असत. पण त्यांचे काम करण्यावर माझी जबरदस्त श्रद्धा होती. काम करणे एवढेच माहित होते. प्रश्न विचारणे बंद होते. कारण ते काही चुकीचे सांगणार नाहीत, हिताचेच सांगणार आणि तेही समाजाच्या हिताचे, अशी ती श्रद्धा होती.

पं. जवाहरलाल यांच्यावरही माझी अशीच श्रद्धा होती. परमेश्वर म्हणून कोणी व्यक्ती आहे, यावर माझी श्रद्धा नसेलही. नास्तिक म्हणून घेण्यातच मोठेपणा मानण्याचे एक वय असते. मीही त्या वयातून, त्या भावनेतून गेलो आहे. पण आज माझी प्रार्थनेवर श्रद्धा आहे, हे कबूल केले पाहिजे. आपले जीवन शुद्ध राहावे, सद्‌विचार मनात यावेत, समाजाची सेवा करण्याची संधी मिळावी, अशी माझी नित्य प्रार्थना असते. प्रार्थनेसाठी, समोर काही प्रतीक असलेच पाहिजे, असाही माझा आग्रह नसतो आणि नाही. आई-वडील यांच्या तसबिरीसमोर उभा राहूनच मी ही प्रार्थना करतो. बाहेर कुठे असलो, तर महात्मा गांधींची तसबीरही त्यासाठी मला पुरते. दगडात देव आहे, असे मी कधीच मानले नाही; परंतु हे म्हणत असताना पंढरीच्या विठ्ठलासमोर किंवा प्रतापगडावर भवानीमातेसमोर उभे राहून नमस्कार करण्यानेही मनाला एक आगळे समाधान वाटते. ज्ञानेश्वर, तुकाराम, रामदास, छत्रपती शिवाजी यांच्यासारखे महापुरुष या मूर्तीसमोर उभे राहिले होते, याचा एक वेगळा आनंद वाटतो, हे मान्य करायलाच हवे. माझी ही आस्तिकता-नास्तिकता

माझ्यापुरतीच मर्यादित आहे. मी कोणावर ती लादीत नाही आणि लादायचीही नाही. माझी पत्नी सौ. वेणूबाई यांची साईबाबांवर नितांत श्रद्धा! मीही त्यांच्याबरोबर कधी कधी दर्शनाला जातो. सौभाग्यवतीची हौस पूर्ण करतो. पण त्यांना 'त्यात काय?' असे व्याख्यान देत नाही. त्यांच्या आनंदातच सहभागी होतो.

नाही म्हटले तरी राजकारणातल्या मोठेपणाची बंधने आज सभोवती आहेत. मनाला मुरड घालावीच लागते. जुने छंद आठवायचे आणि नव्या छंदात गुंतवून घ्यायचे, तेही मुक्तपणाने नव्हे - एवढेच आज करता येते. छंद म्हणा हवे तर, पण सश्रद्ध जीवन जगायचे, हा माझा आजचा छंद आहे. आईच्या तसबिरीसमोर रोज उभे राहिले, की श्रद्धा साकार होत आहे, असा साक्षात्कार घडतो. तोच आनंद ! तेच सार्थक !!

जीवनाची गंगा वाहत असते. गंगौघात काटेकुटे, गदळ, रेती, सतत मिसळतच असते. वाहत्या ओघातून काटेकुटे आपोआपच तीरावर ढकलले जातात. निसर्ग, नियतीच ते करीत असते. गंगौघ शुद्ध राहावा, मानवी मनावर त्याचा संस्कार घडावा, ही नियतीचीच रचना आहे. आनंद असतो, तो असा जीवनीघ मागे वळून पाहण्यात !

स्वातंत्र्य आंदोलन

नियती प्रत्येक माणसाला आठवणींचा एक भरघोस गुच्छ देऊन त्याचा सत्कार करीत असते. अर्थात ज्याच्या त्याच्या कर्तृत्वाप्रमाणे त्या गुच्छातील फुले विविध प्रकारची असतात. माझ्या वाट्याला आलेल्या आठवणींच्या गुच्छातील फुले सर्व प्रकारची आहेत. त्यांत मनाला कर्तव्यपूर्तीचे समाधान देणारी फुले जशी आहेत, तशीच चांगल्या माणसाच्या सहवासाचा सुगंध देणारीही असंख्य आहेत. काही कडवट व उग्र वासाची फुले आहेत, तर काही फुलांवर पडलेले अश्रूंचे दवबिंदू अजूनही सुकलेले नाहीत. काही फुले अस्वस्थता निर्माण करतात, तर काही निर्भळ आनंद देतात. एकंदरीत नियतीने दिलेला माझ्या आठवणींचा गुच्छ समृद्ध आहे, आकर्षक आहे, कधी न सुकणारा आहे. हे माझ्या आयुष्यातील एक फार मोलाचे धन आहे.

स्वातंत्र्यदिनाच्या-उत्सवाच्या निमित्ताने माझा आठवणींचा हा गुच्छ थरारतो, यात नवल नाही. गेली कित्येक वर्षे आपण स्वातंत्र्याच्या हवेत श्वासोच्छ्वास करीत आहोत, या विचाराने मनावर आनंदाचा मोहोर येतो, हे खरे असले, तरी त्यासाठी ज्या मित्रांनी, सहका-यांनी, सुहृदांनी व कार्यकर्त्यांनी जे असंख्य कष्ट घेतले, हाल सोसले, प्रसंगी प्राणाचे दान दिले, त्यांच्या आठवणीने

गळ्यात हुंदका दाटल्याशिवाय राहत नाही. कित्येक वेळा असे वाटते, की आज जे दिवस आपल्याला दिसत आहेत, त्यामागे त्यांचीच पुण्याई आशीर्वादाच्या रूपाने उभी आहे.

ही आठवण झाली, की मन वर्षाचे पंख लावून भूतकाळात जाते. १९४२ चा अखेरचा स्वातंत्र्य-लढा डोळ्यांपुढे उभा राहतो. मी त्या वेळी सातारा जिल्ह्यातला एक लहानसा काँग्रेस कार्यकर्ता होतो. अ. भा. काँग्रेस कमिटीची बैठक आठ ऑगस्टला निश्चित झाली होती. या बैठकीचे वातावरण काही तरी वेगळेच आहे, हे आम्हांला जाणवत होते. आता, होईल तो लढा अंतिम असणार, अशी जाणीव कुठे तरी मनात होती. आम्ही जिल्ह्यातील सात-आठ कार्यकर्ते पाच ऑगस्टला मुंबईस गेलो. अ. भा. काँग्रेस कमिटीच्या बैठकीतील भाषणे मन लावून ऐकली. पण महात्मा गांधींच्या भाषणाने आम्ही भारावून गेलो. विशेषतः, त्यांनी जेव्हा 'तुम्ही आजपासून स्वतंत्र झाला आहात, असे समजून वागा', असे सांगितले, तेव्हा आमची मने एका विलक्षण अशा नव्या संवेदनेने थरारून गेली.

रात्री आम्ही बद्रीकाश्रमात खूप वेळ चर्चा करीत होतो. शेवटी आम्ही ठरविले, की काहीही झाले, तरी तुरुंगात जायचे नाही. भूमिगत राहून चळवळ पुढे न्यायची. हा अंतिम लढा यशस्वी करायचा.

पहाटे सर्व राष्ट्रीय नेत्यांची धरपकड झाली. आमचीही वॉरंटे आमच्या स्वागतासाठी तयार असणार, याची खात्री होती. म्हणून मुंबईहून एकेकट्याने गुपचूप परत जावे, असे ठरले. त्याचबरोबर जिल्ह्यात गेल्यानंतर हाती घ्यावयाच्या कार्यक्रमाबद्दलही आम्ही खूप विचार केला. आमच्यापुढे दोन पर्याय होते. एक म्हणजे, ब्रिटिश सत्ता खिळखिळी करण्यासाठी त्या सत्तेला आधारभूत असलेल्या गोष्टींचा विध्वंस करणे किंवा स्वातंत्र्यलढ्याचा संदेश जनतेपर्यंत नेऊन तिला लढ्यासाठी संघटित करणे. माझ्या दृष्टीने दुसरा पर्याय महत्त्वाचा व आवश्यक होता आणि तोच आम्ही स्वीकारला. तेथूनच सातारा जिल्ह्यातील लोकविलक्षण स्वातंत्र्य-लढ्याला सुरुवात झाली.

माझ्या दृष्टीने या लढ्याचे दोन टप्पे पडतात. पहिला टप्पा जागृत जनतेने उठविलेल्या आवाजाचा आणि दुसरा टप्पा ह्याच जनतेने ब्रिटिश सरकारच्या दडपशाहीला दिलेल्या प्रत्युत्तराचा. अर्थात पहिल्या टप्प्याशी माझा फार निकटचा संबंध होता. आम्ही भूमिगत बनून जिल्ह्यात परत आलो, तरी भूमिगत आहोत, असे काही वाटत नव्हते. कारण आम्ही उजळ माथ्याने फिरत होतो. सभा घेत होतो. बैठकी घेत होतो. याचे रहस्य म्हणजे स्थानिक पोलिसांची आम्हाला असलेली सहानुभूती व जनतेचा पाठिंबा हेच होते. जिल्ह्यात येऊन आम्ही कामाला लागलो. प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणी मोठमोठे मोर्चे काढावयाचे. ब्रिटिश सत्तेचे प्रतीक असलेल्या मामलेदार

कचेरीवर हे मोर्चे न्यावयाचे आणि प्रत्येक कचेरीवर काँग्रेसचा झेंडा लावावयाचा, असा कार्यक्रम ठरला. हा कार्यक्रम साधा वाटला तरी त्यामागे बराच अर्थ होता. मोर्च्यांच्या रूपाने स्वातंत्र्य-लढ्याचे लोण समाजातल्या सर्व थरांत पोचणार होते. अनेकांना स्फुरण चढणार होते आणि आपण प्रत्यक्ष ब्रिटिश सत्तेच्या मर्मस्थानावर घाव घालीत आहोत, ही भावना जनतेमध्ये निर्माण होणार होती.

हया मोर्च्यांनी संबंध जिल्ह्यातील वातावरण पालटले, स्वातंत्र्याच्या जाणिवेची एक प्रबळ लाट सर्व तालुक्यांत निर्माण झाली. अनेक नवे तरुण पुढे आले. ज्यांचा चळवळीशी सुतराम संबंध नव्हता, अशा सामान्य तरुणांना चेतना मिळाली. तासगावचा मोर्चा श्री. पागे यांनी यशस्वी केला. तेथे तर खुद्द मामलेदार मोर्च्यांचे स्वागत करण्यासाठी पुढे आला. कराडलाही श्री. बाळासाहेब उंडाळकर यांच्या नेतृत्वाखाली असेच यश मिळाले. आमची उमेद वाढली. पण लगेच ब्रिटिश सरकारने दडपशाहीचे धोरण स्वीकारले. तरीही लोकांची जिद्द कमी झाली नाही. वडूजच्या प्रचंड मोर्च्यांवर गोळीबार झाला. नऊ माणसे त्यात दगावली. हुतात्मा परशुराम पहेलवान अमर स्मृती ठेवून गेले. इस्लामपूरच्या मोर्च्यांवरही असाच निर्घृण गोळीबार झाला. मला आठवते, त्या गोळीबारात किल्लोस्करवाडीला इंजिनीअर असलेला पंड्या नावाचा तरुण बळी पडला. वास्तविक त्याचा चळवळीशी काहीही संबंध नव्हता. पण तो सर्वस्व झुगारून देऊन मोर्च्यांत सामील झाला होता. अशी किती तरी नावे सांगता येतील.

दडपशाही वाढू लागली तशी लोकांच्या मनातील चीडही वाढीला लागली. एक प्रकारची बेडरपणाची वृत्ती जनतेत निर्माण होऊ लागली. ब्रिटिश सत्तेबद्दलचे प्रेम तर राहिलेच नव्हते, पण जी थोडी-फार भीती होती, तीही नष्ट झाली. शासनाबद्दल प्रेम किंवा भीती वाटणे हेच कुठल्याही सत्तेचे दोन आधारस्तंभ असतात. ते दोन्ही डळमळले होते.

केवळ गोळीबार, लाठीहल्ला एवढ्यापुरतीच ही दडपशाही मर्यादित नव्हती, तर भूमिगतांच्या नातेवाइकांना त्रास देणे, त्यांचा छळ करणे हे प्रकार सुरू झाले. माझी परिस्थिती थोडीशी अवघड होती. २ जून, १९४२ रोजी माझे लग्न झाले आणि ९ ऑगस्टपासून मी भूमिगत झालो. हा रामदासाचा तर सुधारलेला अवतार नाही? अशी शंका माझ्या पत्नीच्या मनात आलीही असेल ! कारण तिचे पूर्वायुष्य अत्यंत शांत वातावरणात गेले होते. असले वादळी जीवन पहिल्यानेच ती अनुभवत होती. पण तिने या प्रसंगाला मोठ्या धीराने तोंड दिले. पण तेवढ्यावरच भागले नाही. माझा ठावठिकाणा शोधण्यासाठी सरकारने तिला त्रास दिला. इतकेच नव्हे, तर माझ्या मधल्या बंधूंना व माझ्या पत्नीला अटकेत ठेवण्यात आले. नव्या संसाराची स्वप्ने रंगवण्याच्या वयात तिला तुरुंगाची हवा चाखावी लागली. तीही, तिने माझ्याशी लग्न केले, या एकाच अपराधाबद्दल !

मला जास्त वाईट वाटले, ते तिच्या लग्नानंतरच्या पहिल्याच कौतुकाच्या संक्रांतीवर तुरुंगाची संक्रांत आली म्हणून. पण तिने ह्या निराशेचा कडवटपणा कधीही जिभेवर येऊ दिला नाही. आम्ही भूमिगत कार्यकर्ते मात्र सण-वार विसरून किलोस्करवाडी, औंध, ओगलेवाडी, कुंडल यांसारख्या संस्थानी हद्दीतील गावांतून आमच्या बैठकी घेत होते, कार्यक्रम आखत होते. जिल्ह्यात ठिकठिकाणी जाऊन सभा घेत होते. त्या मंतरलेल्या काळात सभेची पूर्वतयारी वगैरे काही भानगड नव्हती. जनतेच्या मनात स्वातंत्र्याचा अग्नी धगधगत होता. फक्त पंधरा मिनिटे आधी एखाद्या गावात सूचना जायची. पंधरा मिनिटांत हजारो लोक सभेला जमायचे. मला अशीच एक शिराळ्याची सभा आठवते. अक्षरशः पंधरा मिनिटांत प्रचंड जनसमुदाय हजर झाला होता. मी सभेत भाषण केले. पोलीसही हजर होते. पण एवढ्या जनसमुदायादेखत अटक करण्याचे अविचारी धाडस पोलीसांनी केले नाही. अशा वेळी सभा संपली रे संपली, की पोलीसांच्या हातांवर तुरी देऊन त्या गावातून पोबारा करण्याची खबरदारी घ्यावी लागे. त्या काळात, जनतेचे प्रेम म्हणजे काय असते, याचा जो अनुभव आला, तो लाखमोलाचा होता. सामान्य लोक फार आपुलकीने वागवीत. अहमहमिकेने खाण्यापिण्याची सोय करीत. एखाद्या गावात आम्ही मुक्कामाला असलो आणि एखादा अनोळखी चेहरा गावात दिसला, की ताबडतोब आम्हाला संदेश मिळत असे. लोक आमच्या रक्षणासाठी अत्यंत जागरूक असत. शक्यतो एका रात्रीपेक्षा अधिक काळ एका गावात वस्तीला राहावयाचे नाही, असा आमचा अलिखित नियम होता. पण काही वेळा हा नियम पाळणे अशक्य असे. माझ्यावर असा विलक्षण प्रसंग आला होता. माझे सर्वात मोठे बंधू वारले. ही बातमी मला समजली तेव्हा मीच स्वतः भूमिगत अवस्थेत अतिसाराने अंथरुणाला खिळून होतो. घोडनदीला एका लोणा-याच्या घरात मी पंधरा दिवस रुग्णावस्थेत काढले. गावात आजारपणाची चर्चा नको म्हणून पुण्याच्या डॉक्टरांकडून औषध आणले जात असे. बंधूंच्या मृत्यूचे दुःख अगतिकतेमुळे फार फार जाणवले.

ब्रिटिश सरकारने दहशतीचे व दडपशाहीचे वातावरण तीव्र करण्याचेच धोरण स्वीकारल्याबरोबर जनतेची प्रतिक्रियाही तितक्याच तीव्रतेने दिसू लागली. सरकारच्या दडपशाहीला समर्थपणे तोंड देण्यासाठी सर्व कार्यकर्ते दंड थोपटून उभे राहिले. येथून सातारा जिल्ह्यातील लढ्याचा दुसरा टप्पा सुरू झाला. सर्व राष्ट्रीय नेते तुरुंगात होते. अधिकृत मार्गदर्शन मिळत नव्हते. तथापि, श्री. अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे आणि श्री. अच्युतराव पटवर्धन यांचे मार्गदर्शन मिळत होते. तरीही प्रत्येक जिल्ह्यात स्थानिक कार्यकर्त्यांनाच आपापले कार्यक्रम ठरवावे लागत होते. यामुळे एक मोठा फायदा झाला. तो असा, की यानिमित्ताने अनेक धडाडीचे तरुण पुढे आले. नेतृत्व करू लागले. अशा धाडसी तरुणांचे गट तयार झाले. या गटांनी रेल्वे-स्टेशनवर हल्ले करणे, खजिना लुटणे, शस्त्रे पळविणे यांसारखे प्रखर कार्यक्रम हाती घेतले. ब्रिटिश सरकारशी प्रसंगी दोन हात करण्याची तयारी असावी, हा हेतू होता. ब्रिटिश सरकार खिळखिळे करणे एवढेच ध्येय त्यांच्यापुढे होते.

कराडच्या आसमंतात लक्ष्मणराव धन्वंतरी, काशिनाथ शेटजी, सदाशिव पेंढारकर, महादेवराव जाधव, भिकूबा साळुंखे, बाबूराव कोतवाल अशी किती म्हणून नावे सांगावीत? त्यांच्या त्या वेळच्या धडाडीचे कौतुक करायला शब्द अपुरे पडतात.

त्याचबरोबर जिल्ह्याचे नेतृत्व करायला श्री. नाना पाटील, श्री. किसन वीर, श्री. पांडू मास्तर, श्री. नागनाथ नायकवडी, श्री. जी. डी. लाड, बर्डेमास्तर, श्री. वसंतरावदादा यांच्यासारखे जबरदस्त व कणखर कार्यकर्ते चळवळीच्या पाठीशी होते. यांच्यापैकी एकेकाचे कर्तृत्व सांगायचे, तर स्वतंत्र पुस्तक लिहावे लागेल. स्वातंत्र्य-चळवळीतील सातारा जिल्ह्याची भूषणे म्हणून यांचा उल्लेख करायला हरकत नाही. श्री. किसन वीर पकडले गेले, याचे आमच्यापेक्षा त्यांनाच जास्त दुःख झाले. ही गोष्ट त्यांना इतकी लागली, की सहा आठवड्यांच्या आत हा मनुष्य तुरुंग फोडून इतर सहका-यांसह बाहेर आला. श्री. वसंतरावदादाही असे बहादुरीने तुरुंग फोडून बाहेर आले. श्री. नाना पाटलांच्या कथा तर सातारा जिल्हा हजारो जिभांनी अजून सांगतो.

ब्रिटिश सरकार या सर्वांच्या मागे हात धुऊन लागले होते. त्यासाठी निरनिराळे मार्ग अवलंबण्यात येत होते. सरकारची खुशमस्करी करणारा एक वर्ग समाजात नेहमी अस्तित्वात असतो. तसा त्या वेळीही होता. अशा सरकारधार्जिण्या लोकांनी स्वातंत्र्यसैनिकांच्या संबंधांत अनेक गुन्हे केले. गावात अत्याचार केले, अनैतिक प्रकार केले. पोलीस त्यांना पाठीशी घालीत असल्यामुळे त्यांना कुणाची भीती वाटेनाशी झाली. सामान्य जनतेला त्यांच्यापासून उपद्रव होऊ लागला, तेव्हा ज्या जनतेने भूमिगत कार्यकर्त्यांना मोठ्या मायेने वागविले होते, त्या जनतेचे संरक्षण करणे कार्यकर्त्यांना आपले कर्तव्य वाटले. म्हणून अशा गुन्हेगारांना पकडून शिक्षा करण्याचे कार्य भूमिगत कार्यकर्त्यांना अंगावर घ्यावे लागले. अशा रीतीने गुन्हेगारांना शासन करणारे प्रतिसरकार सातारा जिल्ह्यात स्थापन झाले. पत्री सरकार हे त्याचे अतिशयोक्त वर्णन होय. हे प्रतिसरकार स्थापन झाले तरी त्याचे मूलभूत धोरण हेच होते, की मुद्दाम कुणाला ठार करावयाचे नाही आणि खाजगी मालमत्तेला हात लावायचा नाही. फक्त समाजाविरुद्ध व स्वातंत्र्य-चळवळीविरुद्ध गुन्हे करणा-यांना योग्य ती शिक्षा देण्यासाठीच या प्रतिसरकारचा जन्म झाला होता.

या धामधुमीत जिवावरचे गंभीर प्रसंग जसे येऊन गेले, तसे काळजाला चटका लावणारेही प्रसंग अनुभवावे लागले. माझा मित्र सदाशिव पेंढारकर असाच चटका लावून गेला. अत्यंत प्रेमळ व धडाडीचा कार्यकर्ता पकडला गेला आणि त्याला सात वर्षांची शिक्षा झाली. तुरुंगात कॅन्सर झाला आणि गेला. त्याच्या मृत्यूने मी अतिशय हळहळलो. अजूनही ते दुःख केव्हा तरी तीव्रतेने मला जाणवते ! अशी काही दुःखे असतात, की काळाचा कितीही प्रवाह त्यांवरून वाहून गेला, तरी त्यांचा चटका विसरता येत नाही. सदाशिवचे दुःख त्या प्रकारचे आहे.

पण यावर उतारा म्हणूनच की काय, योगायोगाने काही विनोदी प्रसंगही भूमिगत अवस्थेत माझ्यावर आले होते. त्यांतला वानगीदाखल एक सांगायला हरकत नाही. मला काही सहका-यांनी काही दिवसांसाठी जिल्ह्याबाहेर जाण्याचा सल्ला दिला. त्याप्रमाणे रेल्वेने पुण्याला जायचे ठरले. कराडहून रात्रीच्या गाडीने निघायचे. माझ्याबरोबर दोन मित्र होते. त्यांतील एकाने सेकंड क्लासची तिकिटे काढायची आणि दुस-याने डब्याच्या दाराजवळ उभे राहावयाचे. मी स्टेशनसमोरच्या रानात दबा धरून बसायचे अशी योजना होती. त्याप्रमाणे मी रानात दबा धरून बसलो. एकजण तिकीट काढायला गेला. गाडी आली. दुसरा डब्याजवळ थांबला. मी धावत प्लॅटफॉर्मवर गेलो आणि डब्यात शिरलो. वरच्या बर्थवर डोक्यावर पांघरूण ओढून झोपून राहिलो. जो मित्र तिकीट काढायला गेला होता, त्याचे आणि तिकीटमास्तरांचे भांडण जुंपले. त्यामुळे त्याला तिकीट मिळालेच नाही. गाडी सुरु झाली आणि एक पोलीस आमच्याच डब्यात शिरला. आम्हांला वाटले, आता सर्व संपले, येथून पळणे कठीण. कारण गाडी चालू झाली होती. तेवढ्यात पोलिसाने आम्हाला विचारले,

'कुठे जाणार आहात?'

'पुण्याला !' निर्विकारपणाने माझा मित्र म्हणाला.

'तिकिटं कुठाले तुमची?' पुन्हा पोलिसाचा प्रश्न.

'फार घाई झाल्यामुळे आम्हाला तिकिटं काढायला वेळ मिळाला नाही. पण आम्ही पुढच्या स्टेशनवर गाडीला सांगणार आहोत.' मी वेळ मारून नेण्यासाठी म्हणालो. पोलिसाने आमच्याकडे पाहिले आणि आम्हाला विश्वासात घेऊन बोलल्यासारखे तो म्हणाला,

'कशाला सांगताय् गाडीला? मी आहेच की इथं. तिकिटाचे पैसे गाडीला देण्याऐवजी मला द्या, म्हणजे झालं. मी तुम्हाला स्टेशनबाहेर सुखरूप पोचवीन.'

मला हसू आले.

त्या बिचा-याला चळवळीचा गंधही नसावा; आणि असता तरी त्याला तिकिटाचे पैसे अधिक महत्त्वाचे होते. मग मात्र आम्ही निश्चिंत मनाने झोपलो. आमच्या संरक्षणासाठी खास पोलीस होता ! इतर पोलिसांना तर सोडाच, पण तिकीट-चेकरला सुद्धा तो डब्याकडे येऊ देणार नव्हता.

माझा मित्र सातारा रोडला उतरून गेला. मला घोरपडीला उतरावयाचे होते, माझ्या रक्षकाने मला घोरपडीला उतरविले. सुखरूपपणे स्टेशनच्या बाहेर नेऊन पोचविले आणि वर एक सलामही ठोकला. मी खूश होऊन त्याला आणखी दहा रुपये दिले.

१९४३ च्या मेमध्ये माझी पत्नी अतिशय आजारी पडली. ती मृत्युशय्येवर असल्याची बातमी मला मिळाली. या बातमीने मात्र मी विलक्षण अस्वस्थ झालो, लग्न झाल्यापासून तिला सुखाचे दिवस असे दिसलेच नव्हते. सतत मनस्ताप आणि काळजी. तिच्या संसाराची सुरुवातच अशी दुःखमय झालेली. त्यात तुरुंगवासाचा त्रास. माझ्या मोठ्या बंधूंचा मृत्यू... माझे मलाच अपराध्यासारखे वाटू लागले. या क्षणी तरी मला तिला भेटलेच पाहिजे, हा विचार तीव्रतेने मनात येऊ लागला. माझ्या अनेक सहका-यांनी असे करणे चूक आहे, असे सांगितले. पण शेवटी मी माणूसच होतो. माणसाचे गुणदोष माझ्यातही होते.

मी पत्नीला भेटायला जायचा निर्णय घेतला. त्या वेळी ती फलटणला आपल्या माहेरी होती. फलटण हे संस्थान होते आणि तेथील पोलीसप्रमुख हा माझ्या श्वशुरांचा अत्यंत जवळचा स्नेही होता. तेव्हा फलटणला जाण्यात फारसा धोका आहे, असे मला वाटले नाही. पत्नीला भेटून तिला धीर देऊन आपण सहज परत येऊ, अशी माझी कल्पना होती. त्या दृष्टीने रात्री पुण्याहून निघायचे, दहा वाजेपर्यंत फलटणला पोचायचे व पहाटे चार वाजता परत यायचे, असा कार्यक्रम ठरला होता. पण तो दुर्दैवाचाच दिवस असावा. आमची गाडी नीरा स्टेशनजवळ पंक्चर झाली. मी पहाटे चार वाजता फलटणला पोचलो. दुस-या दिवशी दुपारी वाड्याला पोलिसांचा वेढा पडला. ज्यांच्याबद्दल मला फार आशा वाटत होती, तो पोलीसप्रमुखच स्वतः दोन्ही हातांत दोन पिस्तुले घेऊन माझ्यापुढे आला. मला अटक झाली आणि माझ्या आयुष्यातील चळवळीचे एक पर्व संपले.

पहिली निवडणूक

निवडणुकीचा दौरा संपला. महाराष्ट्राच्या सगळ्या जिल्ह्यांतून मी जाऊन आलो होतो. आता माझे मतदानही झाले होते. एका झंझावाती कालखंडातील दुस-या पर्वाकडे आता लक्ष लागले होते. दिल्लीच्या वाटेवर साता-याहून पुण्याकडे गाडी धावत होती. मनात अनेक विचारांची गर्दी होती. मधूनच झालेल्या सभा आठवत होत्या. मधूनच एखादा मतदार संघ मनश्चक्षूंसमोर सरकून जात होता; आमच्या उमेदवाराचे पारडे जड आहे, हा कार्यकर्त्यांचा दिलासा सुखकारक वाटत होता, पण तेवढ्यात विरोधी पक्षांच्या इशा-याचीही आठवण होत होती; आणि याच आठवणीत अधूनमधून एखादी जुनी निवडणूक-मोहीम डोळ्यांपुढून सरकत जात जोती. मोटारीतून रस्त्याच्या कडेची झाडे वेगाने मागे पळत होती आणि माझे मनही तसेच वेगाने वर्षेच्या वर्षे मागे टाकून भूतकाळात

खेचले गेले होते आणि सातारा जिल्हा काँग्रेसच्या एका तरुण विद्यार्थी कार्यकर्त्याच्या रूपात कालाच्या त्या दर्पणपटात माझे मलाच दर्शन होऊ लागले होते.

या निवडणूक-प्रकरणाशी माझा संबंध प्रथम केव्हा आला बरे? १९३७ सालावर माझे लक्ष एकदम स्थिरावले. होय, निवडणुकांशी आज जितका माझा जिव्हाळ्याचा संबंध आहे, जेवढी जबाबदारी आहे, तेवढाच संबंध आणि जबाबदारी, आमच्या जिल्ह्यापुरता विचार केला, तर माझ्याकडे तेव्हाही होती. सातारा जिल्हा काँग्रेसचा मी एक कार्यकर्ता होतो आणि जिल्ह्याच्या राजकारणात मनापासून लक्ष घालू लागलो होतो. स्वातंत्र्य-आंदोलनात भाग घेतला होता, तो देशभक्तीच्या प्रेरणेने; पण तुरुंगात वाचनाने, चिंतनाने स्वातंत्र्याच्या आशयासंबंधीची विचारचक्रे सुरु झाली होती.

आर्थिक व सामाजिक क्रांतीची स्वातंत्र्य-आंदोलनाला जोड मिळाली पाहिजे, या काँग्रेसमधील प्रवाहात मनाने मी गुंतला गेलो होतो; आणि तेवढ्यातच १९३७ च्या निवडणुका लढविण्याचे काँग्रेसने जाहीर केले होते.

सातारा जिल्हा काँग्रेसच्या छोट्या संसारात काँग्रेस हायकमांडच्या या निर्णयाने खळबळ उडून गेली होती. कोणाला तिकीट मिळणार? या जिल्ह्याचे प्रतिनिधित्व कोण करणार? आमच्या आपापसांतील चर्चा सुरु झाल्या होत्या; आणि तरुण पिढीचे प्रतिनिधी म्हणून आत्माराम पाटील यांनी निवडणूक लढवावी, असे आमच्या मनाने घेतले आणि आम्ही त्यांच्या नावाचा धोशा जिल्हा काँग्रेसच्या नेत्यांकडे लावला. मला तेव्हाचे आमचे वादविवाद, साता-याला होणा-या आमच्या फे-या आता अगदी स्पष्ट आठवताहेत. आत्माराम पाटलांच्या नावाला जिल्ह्याच्या काही नेत्यांनी केवढा विरोध केला होता. आमच्या जिल्ह्यातील बहुजन समाज ब्राह्मणेतर चळवळीच्या पकडीतून सुटून काँग्रेसमध्ये आला होता खरा, पण अजून तो घरात रुळायचा होता. कौन्सिलची ती जागा म्हणजे मोठी प्रतिष्ठेची जागा मानली जात होती आणि त्यासाठी आत्माराम पाटील यांचे नाव आमच्या नेत्यांना भावत नव्हते. ज्या जागेवर रावबहादूर काळे बसले, त्या जागेवर आत्माराम पाटील बसणार, ही कल्पनाच त्यांना सहन होत नव्हती; आणि आत्माराम पाटील यांचे नाव त्यांनी जवळजवळ निकाली काढले हाते. जिल्ह्याच्या निर्णयावर प्रदेश काँग्रेसनेही शिक्कामोर्तब केल्यासारखे होते; पुण्याची आमची फेरी जवळजवळ वाया गेली होती. शंकरराव देवांकडे केलेल्या वकिलीची डाळ शिजली नव्हती. पण आत्माराम पाटलांच्या उमेदवारीसाठी आम्ही तरुण पोरानी कंबर कसली होती.

आज मला आमच्या तेव्हाच्या त्या जिद्दीचे केव्हा केव्हा हसू येते. क्वचित कौतुकही वाटते.

शंकरराव देवांचा नकार घेऊन साता-याला परतायचे नाही, असे मी ठरविले होते. मी पुण्याहून मुंबईला आलो. आत्माराम पाटलांचे तिकीट जिंकून आणायचे, अशा निर्धाराने मी सरदार पटेलांचे घर गाठले. मरीन लाईन्सवरील आपल्या चिरंजीवांच्या घरी सरदार तेव्हा राहत होते. माझी आणि त्यांची ओळख नव्हती. म्हणजे व्यक्तितगत ओळख नव्हती. काँग्रेस हायकमांडचे एक जबरदस्त नेते म्हणून मी त्यांना ओळखत होतो; पण मला त्यांनी ओळखावे, असा माझा संबंध केव्हा आला नव्हता.

सकाळी मुंबईस उतरल्यावर थेट सरदार पटेलांच्या घरीच मी दाखल झालो.

'मी यशवंत चव्हाण, सातारा काँग्रेसचा कार्यकर्ता...!' माझा मीच सरदारांना परिचय करून दिला आणि आत्माराम पाटील यांच्या तिकिटाचे सारे प्रकरण त्यांच्या कानांवर घातले. सातारा काँग्रेसच्या तरुण कार्यकर्त्यांचा आग्रह त्यांना सांगितला. वल्लभभाईशी मी जवळजवळ अर्धा-पाऊण तास तरी बोलत होतो. त्यांनी माझे सगळे बोलणे ऐकून घेतले.

सरदारांना भेटून मी लगेच सातारला परतलो आणि पाठोपाठ आत्माराम पाटील यांना तिकीट मिळाल्याची बातमीही आली. सरदारांनी प्रदेश काँग्रेसला सांगितले, की प्रदेश काँग्रेसने आपणहून निर्णय घेतला, हे आम्हांला केव्हाच समजले नाही, पण आमचा आग्रह पुरा झाला होता. आमचा उमेदवार उभा राहणार होता. त्याचा आनंद मात्र वर्णनातीत होता.

एकदा आत्माराम पाटील उभे राहिल्यानंतर त्यांच्यासाठी प्रयत्न करण्यात आम्ही कसूर करणे शक्यच नव्हते. निवडणुकीने आम्ही पुरते झपाटलो होतो. एकीकडे ब्राह्मणेतर चळवळीचे खरे उमेदवार, दुसरीकडे लोकशाही स्वराज्य पक्षाचे प्रतिष्ठित उमेदवार यांच्याशी आमचा मुकाबला होता; आणि आम्ही शर्थीने ती लढाई लढविली. माझ्या मंतरलेल्या काही दिवसांत त्या मोहिमेचा काळ नक्कीच समाविष्ट करावा लागेल. दिवस-रात्र निवडणूक-प्रचाराचे व्यवधान असे. मी सायकलवर बसत असे, यावर आज कोणी कदाचित विश्वासही ठेवणार नाही. पण १९३७ च्या निवडणूक-मोहिमेत मी निम्मा जिल्हा तरी सायकलवरून हिंडलो असेन. बहुतेक वेळा सोबतीला जोडीदार कार्यकर्तेही सायकलवर असत. गप्पा मारत मारत एका गावाहून दुस-या गावाला जावे. अनेक वेळा मी एकटाही गेलो होतो. तिथे गावक-यांना जमवावे, ओळखीपाळखी करून घ्याव्यात, काँग्रेसचे ध्येयधोरण समजून सांगावे, असा आमचा कार्यक्रम असे. मध्यरात्रीपर्यंत आमच्या छोट्या छोट्या सभा चालू असत. लाऊडस्पीकर, कलापथके, इत्यादींच्या वापराचा जमाना अजून यायचा होता. प्रौढ-मतदान नसल्याने तेव्हा मतदारही मर्यादित असत. गावातून तेवढी जागृतीही नसायची आणि त्यातून प्रतिष्ठितांच्या शब्दाबाहेर बोलण्या-वागण्याची बंडखोरी गावक-यांत आलेली नव्हती.

आम्हाला या सगळ्या अडथळ्यांतून मार्ग काढावा लागला. काँग्रेसचे स्वातंत्र्य-आंदोलन, सत्याग्रहाच्या चळवळी यांचे कुतूहल होते; ते तर आम्ही सांगतच होतो, पण स्वराज्य मिळाल्यावर शेतकरी कसा सुखी होईल, याची चिन्ने आम्ही रंगवत होतो. 'सावकारी पाशातून शेतक-यांची मुक्तता' ही आमची घोषणा तेव्हा जास्त कुतूहलाची झाली.

निवडणुका संपल्या. आत्माराम पाटील विजयी झाले. त्यांना आम्ही एवढी मते मिळवून दिली, की त्यांची मते हा तेव्हाच्या मुंबई राज्यातील उच्चांक ठरला होता. आमच्या खटपटीला यशच आले होते, असे नाही, तर सगळी खटपट सार्थकी लागली होती. ही माझी पहिली निवडणूक-मोहीम होती.

या निवडणुकीनंतर तब्बल नऊ वर्षे लोटली. मध्यंतरीच्या काळात स्वातंत्र्य-युद्धातील अखेरची लढाई लढली गेली होती. बेचाळीसच्या क्रांतियुद्धातील आम्ही सैनिक त्या युद्धाच्या ज्वालांतून तावून सुलाखून बाहेर पडलो होतो. तुरुंगातून सुटका झालेली होती. दिल्लीत वाटाघाटीची गु-हाळे चालू होती. एकीकडे पुन्हा एकदा अखेरचा संग्राम करावा लागणार अशी हवा होती. दुसरीकडे सत्तांतराची तयारी सुरू होती. आंदोलन थंडावले होते. वातावरण अनिश्चित होते. तेवढ्यातच १९४६ च्या निवडणुकीच्या नौबती झडू लागल्या होत्या.

खरे म्हणजे, त्या वेळी माझा मूड एकदमच वेगळा झाला होता. बेचाळीसच्या आगीत आमच्या घराची दाणादाण झाली होती. मी स्वतः तर त्यात उडी घेतली होतीच, पण माझ्या पाठोपाठ माझे बंधूही पकडले होते. या आघातांनी आमचे घर बसले होते. माझे बंधू गणपतराव तुरुंगातून सुटून आले, पण आले ते क्षयाची बाधा घेऊन. अशा परिस्थितीत कुटुंबाची जोखीम आपण घेतली पाहिजे, आपल्यामुळे कुटुंबाचा गाडा अडला तर त्याला थोडा चालता करणे ही आपली जबाबदारी आहे, अशा एका विचाराने मला घेरले होते. घरावर पाटी लावून मी थोडी-फार वकिलीची प्रॅक्टिसही करू लागलो होतो. काँग्रेसचे काम चालू होते. पण खरे सांगायचे तर मन थोडे वकिलीचे बस्तान बसविण्याच्या मागे होते. त्यामुळे निवडणुकीच्या नौबती झडू लागल्या तरी मी त्यांकडे विशेष लक्ष दिले नव्हते. कोर्टकचेरीची कामे पाहावयाची, बंधूंच्या आजारपणाकडे लक्ष द्यावयाचे, असा माझा दिनक्रम चालू होता. गणपतरावांना आम्ही मिरजेच्या हॉस्पिटलमध्ये ठेवले होते. शनिवार-रविवार त्यांच्या समाचाराला, सेवाशुश्रूषेला मी मिरजेला जात असे.

अशाच एका रविवारी मिरज हॉस्पिटलमध्ये गणपतरावांच्या शेजारी मी बसलो असताना माझ्याकडे कोणी मित्र आल्याचे मला सांगण्यात आले. कालच ज्यांच्याशी गप्पा मारून मी निघालो, ते कराडचे आमचे दोस्तच आले होते, आणि मी निवडणुकीला उभे राहावे म्हणून विनंती करायला

आल्याचे ते सांगत होते. मी त्यांना अक्षरशः झटकून टाकले. मला निवडणुकीशी काही कर्तव्य नाही. मला उभे राहावयाचे नाही, तुम्ही गळ घालू नका, असे मी त्यांना वारंवार सांगत होतो आणि 'तुम्ही उभे राहिलेच पाहिजे, तुमची जोड असल्याशिवाय काँग्रेसचे पॅनेल येणार नाही', असे माझे मित्र मला पुन्हा पुन्हा ऐकवत होते. माझी मनःस्थिती, बंधूंचे आजारपण सगळ्या गोष्टी मोकळ्या मनाने सांगून मी उमेदवारीला ठाम नकार दिला. पण माझ्या मित्रांचा हट्ट काही थांबेना. व्हरांड्यात आम्ही जवळजवळ तासभर वादविवाद घालत उभे होतो. मला वाटते, माझ्या बंधूंचे या सगळ्या वादविवादाकडे खाटेवर पडल्या पडल्या लक्ष असावे. मी जेव्हा निर्वाणीच्या स्वरात नकार दिला आणि माझे मित्र जेव्हा आता निराश होऊन जाणार, असे दिसू लागले, तेव्हा गणपतरावांनी मला हाक मारली,

'यशवंतराव, जरा आत ये !'

त्यांच्या हाकेसरशी मी आत गेलो. मला वाटले, गणपतरावांना पाणी वगैरे हवे असेल; पण त्यांना हवे होते वेगळेच.

'काय म्हणताहेत मंडळी?' त्यांनी मला विचारले.

माझ्या मागोमाग आमचे मित्रमंडळही वॉर्डात त्यांच्या खाटेभोवती आले होते आणि यशवंतरावांनी निवडणुकीला उभे राहणेच आवश्यक आहे, असे त्यांनी बंधूंना पटवून दिले होते.

शेवटी गणपतरावांनी मला थोडे जामलेच म्हणा ना. ते म्हणाले,

'अरे, आमची कसली चिंता करतोस? कुटुंबाचे दिवस, आज नाही, उद्या सुधारतील. मला विश्वास वाटतो आहे. तू मागे वळून बघू नको. निवडणुकीला उभा राहा. पुढले पुढे पाहता येईल. आतापर्यंत आम्ही नाही का दिवस काढले, तसेच पुढेही काढू. तू नाही म्हणू नकोस.'

रुग्णशय्येवरील माझ्या बंधूंचा उत्साह बघून मी आश्चर्यचकित झालो होतो. क्षणभर माझी मलाच लाज वाटली. मी काहीच बोललो नाही. माझे मित्र गणपतरावांच्या शब्दाने खूश झाले होते. माझ्या संमतीची त्यांना आता आवश्यकता नव्हती; आणि १९३७ च्या निवडणुकीत सातारा जिल्हा काँग्रेसचा एक युवक-कार्यकर्ता म्हणून काम केलेला मी १९४६च्या निवडणुकीत एक उमेदवार म्हणून उभा राहिलो होतो.

अनेक वेळा मनात येते, कराडच्या गल्लीपासून दिल्लीपर्यंत झालेली माझी राजकीय प्रगती, मी माझा हेका चालू ठेवला असता, तर झाली असती का? माझ्या बंधूंनी जर तेव्हा मला हाक मारून उत्साह दिला नसता, तर? माझ्या आयुष्यातील अत्यंत मोक्याच्या क्षणापैकी तो एक क्षण मी कधीच विसरू शकणार नाही.

१९४६ची निवडणूक-मोहीम म्हणजे एक विजय-मोर्चा होता. रणांगणात कोणी शत्रूच नव्हता, म्हटले तरी चालेल. आमचा 'व्हिक्टरी मार्च' या गावाहून त्या गावाला जायचा. बेचाळीसच्या आंदोलनाची पार्श्वभूमी, सत्तांतराची शक्यता यांमुळे सर्वत्र उत्साह होताच. त्यामुळे लोक मुळी पाहावयालाच जमायचे. मी, बाबूराव गोखले, व्यंकटराव पवार व के. डी. पाटील असे आमचे पॅनेल होते. आम्ही चौघांनी मिळून एक टूरिंग ठरविलेली होती. मला आठवतेय ती काळी 'डॉज' होती. या गाडीतून आम्ही जिल्ह्याचा दौरा केला. ही आमची गाडी मध्येच केव्हा तरी बंद पडायची. मग आम्हा उमेदवारांना खाली उतरून तिला ढकलावी लागे. ती निवडणूक अवघड नव्हती. तरी गावोगाव आलेले अगत्याचे, औत्सुक्याचे अनेक प्रसंग मी अनुभवले, ते माझ्या स्मृतिपटलावर रेखीव असे कोरलेले आहेत. स्वातंत्र्याची चाहूल लागलेली ती निवडणूक होती. माझी स्वतःची ती पहिलीच निवडणूक होती. आयुष्यात सगळ्यात पहिल्या गोष्टीचे महत्त्व असते. राजकारणातल्या माझ्यासारख्या व्यक्तीला पहिल्या निवडणुकीचे महत्त्वही असणारच; त्या निवडणुकीपासून संसार मागे लागावा, तशा निवडणुका मागे लागल्या आहेत. एका धुंदीत, बेहोशीत या सा-या निवडणुका मी लढलो आहे. पण लढाई संपवून छावणीत परतताना १९३७ आणि १९४६च्या त्या पहिल्यावहिल्या निवडणुकांच्या आठवणी मात्र नेहमी रेंगाळतात.

स्वातंत्र्याचा पहिला दिवस

स्वातंत्र्य ! जी कालपर्यंत एक अमूर्त कल्पना होती, ती आज मूर्त स्वरूपात येत होती. जे, काल एक स्वप्न होते, ते आज सत्य ठरणार होते. जो, कालपर्यंत एक संकल्प होता, तो आज सिद्ध होणार होता. कालपर्यंत गुलाम असलेला एक देश आज स्वतंत्र होणार होता. पारतंत्र्याचा काळोख संपून स्वातंत्र्याची मंगल प्रभात आज उगवणार होती.

अननुभूत आनंदाचा तो एक दिवस, कृतार्थ भावनेचा तो एक दिवस, आज अनेक वर्षांनंतरही माझ्या डोळ्यांसमोर ताजा आहे. अनेक वर्षे झाली. कालगणनेचे चक्र चालू आहे. अव्याहत चालू आहे, त्याची नोंदच आहे ती. ती चुकेल कशी? पण त्या दिवसाची आठवण झाली, की मनाचे हरिण केव्हाच त्या पवित्र दिवसापाशी जाऊन पोचते.

तो स्वातंत्र्यदिन लौकिकार्थाने दि. १५ ऑगस्ट खरा; पण दि.१४ ऑगस्टलाच आम्ही त्याच्या स्वागतासाठी सिद्ध झालो होतो. त्या दिवशी मध्यरात्री जुन्या सचिवालयाच्या इमारतीवर तिरंगा फडकणार होता. अधिकृत अशा त्या स्वातंत्र्यदिनाच्या मुख्य कार्यक्रमाचे वेध, तसे म्हटले, तर सकाळपासूनच लागले होते. मी तेव्हा पार्लमेंटरी सेक्रेटरी होतो आणि त्या समारंभाला मला हजर राहावयाचे होते. आमचे बि-हाड तेव्हा मरीन लाइन्सजवळ होते. येणा-या-जाणा-यांची वर्दळ घरी तेव्हा खूप असायची. त्याही दिवशी सकाळपासून मित्रमंडळी येत-जात होती. गप्पा-गोष्टी चालल्या होत्या. विषय स्वातंत्र्याचाच होता. माझे काही मित्र, स्वातंत्र्य-लढ्यातले माझे सहकारी मुंबईतला स्वातंत्र्यदिन-सोहळा पाहण्यासाठी मुद्दाम आले होते; तेही घरी होतेच. एका धन्यतेच्या भावनेने आम्ही स्वातंत्र्याबद्दल गोष्टी बोलत होतो. हा दिवस इतक्या लवकर पाहायला मिळेलसे आम्हाला बेचाळीस साली काही वाटले नव्हते. पण आज स्वातंत्र्याची पहाट झाली होती. ती कोवळी उन्हे अंगावर खेळवत असतानाच आम्हाला आमच्या स्वातंत्र्याच्या लढाईतील काही प्रसंग आठवत होते, काही सहका-यांची याद येत होती. स्वातंत्र्य मिळाले, आता पुढच्या जबाबदा-या कोणत्या, त्याची चर्चा आम्ही करित होतो.

गप्पागोष्टी चालल्या होत्या आणि माझ्या एका सहका-याने आम्हाला जवळजवळ सोळा वर्षे मागे खेचून नेले. आम्ही साज-या केलेल्या पहिल्या स्वातंत्र्यदिनाची आठवण निघाली होती. स्वातंत्र्य-चळवळीचा एक भाग म्हणून लाहोर काँग्रेसमध्ये संपूर्ण स्वातंत्र्याचा प्रस्ताव संमत झाला, त्या दिवशी, २६ जानेवारीला स्वातंत्र्यदिन साजरा करण्याचे आदेश काँग्रेसने दिले होते. १९३० सालची २६ जानेवारी जवळ येत चालली होती. कराडमध्ये हा स्वातंत्र्यदिन कसा साजरा करावयाचा, याचा आम्ही काही तरुण मंडळी विचार करित होतो. मी तर तेव्हा वरच्या वर्गातला शाळकरी विद्यार्थीच होतो; पण काँग्रेसच्या चळवळीत स्वतःला लोटून दिलेले होते. समविचारांच्या युवकांत रंगून गेलो होतो. असेच आम्ही काहीजण कराडमधल्या एका छोट्या छापखान्यात जमलो होतो; २६ जानेवारीचाच विचार चालू होता. 'स्वातंत्र्याची हाक' देणारे एक बुलेटिन तयार करून, शाळेतून व चौकाचौकांतून वाटावे अशी कल्पना पुढे आली आणि लगेच संमतही झाली. मी तेव्हा थोडासा लेखक होतो. शाळेतील निबंध वगैरे ब-यापैकी लिहित असे. तेव्हा काही लिहिण्याचा प्रसंग आला म्हणजे माझे सहकारी ते काम माझ्यावर टाकीत. त्या दिवशी लिहिलेली 'स्वातंत्र्याची हाक' लिहिण्याचे कामही माझ्यावर आले होते. त्या रात्री लिहिलेली 'स्वातंत्र्याची हाक' स्वातंत्र्याच्या त्या पहिल्या दिवशी व त्यानंतर आज कित्येक वर्षांनंतरही माझ्या कानांत खणखणते आहे.

त्या 'स्वातंत्र्याच्या हाके'तील शब्द जसेच्या तसे आज मला आठवणार नाहीत, हे खरे. पण त्यांचा

आशय निश्चितच आठवतो आहे. म. गांधींच्या नेतृत्वाखाली चाललेल्या लढाईतील आम्ही सैनिक आहो. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी पडेल तो त्याग करावयास आम्ही सिद्ध आहो. प्रसंगी आमचे प्राणही आम्ही अर्पण करणार आहो. असा तो प्रतिज्ञालेखच होता. तेव्हाच्या तारुण्यसुलभ उत्कट भावनेला शोभणारा. ती 'स्वातंत्र्याची हाक' आम्ही कराडच्या चौकाचौकांतून कशी वाटली, शाळेतील विद्यार्थ्यांना कशी दिली, याच्या आठवणी निघाल्या.

या आठवणींची उजळणी चालू असतानाची एक गोष्ट मला चांगलीच स्मरते. म. गांधींच्याबद्दल कृतज्ञतेच्या भावनेने आमची मने अगदी ओतप्रोत भरून आली होती. आम्ही स्वातंत्र्यदिन साजरा करीत होतो, पण आमचा स्वातंत्र्याचा सेनानी मात्र दूर नोआखलीमध्ये दंगलीत बरबाद झालेल्यांचे अश्रू पुसत होता. त्यांची आठवण झाली आणि माझे मन गंभीर झाले. मी गांधीवादी केव्हाच नव्हतो; पण गांधीजींबद्दल एक अपरंपार श्रद्धा मनात वागवत होतो. इतरांप्रमाणेच मीही त्यांना केवळ लांबूनच पाहिलेले होते. प्रत्यक्ष परिचय नव्हताच, पण त्यांच्याबद्दल अत्यंत जवळीक वाटत होती. त्यांच्या नेतृत्वाखाली आम्ही स्वातंत्र्याची लढाई लढली होती. बलाढ्य ब्रिटिश सत्तेशी जनतेने निर्भय होऊन झुंज दिली होती, ती म. गांधींच्याच प्रेरणेने ! भारत स्वतंत्र होत असताना त्यांचे स्मरण पदोपदी येत होते. माझे लक्ष सहज माझ्या घरातील भिंतीवर गेले आणि मनातल्या मनात मला शरमल्यासारखे झाले. माझ्या मुंबईच्या घरी म. गांधींचा फोटोसुद्धा नव्हता ! मन बेचैन झाले. चाललेल्या गप्पांतून लक्ष उडाले आणि सारखे वाटू लागले, हे काही खरे नाही. आज स्वातंत्र्यदिन आहे. आज आपल्या घरी म. गांधींची तसबीर आपण लावू या.

मनात आले आणि मी हळूच घरातून बाहेर पडलो. कोणाशीही न बोलता, कोणालाही न सांगता, मरीन लाईन्स स्टेशनजवळचा रेल्वेवरचा ओव्हरब्रिज ओलांडला आणि चालत चालतच ठाकुरद्वार नाक्यावर पोचलो. रस्ता गर्दीने दुथडी वाहत होता. पण माझे गर्दीकडे लक्षच नव्हते. मी फ्रेममेकरचे दुकान शोधत होतो. एक दुकान सापडले. तिथे मिळाला तो म. गांधींचा एक फोटो मी घेतला आणि घराकडे निघालो. हातात म. गांधींची ती तसबीर होती आणि मनात त्यांच्याबद्दलची अपरंपार कृतज्ञता होती. त्यांचाच विचार करीत मी चाललो होतो. घरी आलो आणि माझ्या अभ्यासिकेत तो फोटो मी लावला तेव्हा माझे मन थोडे शांत झाले.

आज बरीच वर्षे लोटली. मरीन लाईन्समधून आम्ही मलबार हिलवर गेलो आणि गेली काही वर्षे आमचे बि-हाड दिल्लीला आहे. घराच्या जागा बदलल्या. कालमानानुसार घरातले फर्निचर बदलले. अनेक कलावस्तूंचीही भर पडली. पण बदलली नाही अशी एकच वस्तू म्हणजे म. गांधींचा तो फोटो.

या फोटोचा विषयच निघाला, म्हणून सांगायला हरकत नाही. सौ. वेणूबाईची त्या फोटोवर अपरंपार श्रद्धा जडलेली आहे. का, कोणास ठाऊक, त्या फोटोला ती कधीही नजरेआड होऊ देत नाही, फुटू नये, म्हणून तिने त्याची काच काढून ठेवली आहे, प्रवासाला निघाली तर म. गांधींची ती तसबीर तिच्या सामानात हलक्या हाताने, कपड्याच्या घडीत जपून ठेवलेली असते.

म. गांधींची तसबीर लावली आणि थोड्याच वेळात एका सभेसाठी मी भायखळ्याला गेलो. जागा आता नक्की आठवत नाही. पण बहुधा डिलाईल रोडवरील चाळ असावी. सातारा जिल्ह्यातील कामगारांनी स्वातंत्र्यदिनाची सभा ठेवली होती. एक स्वातंत्र्य-सैनिक म्हणून स्वातंत्र्यदिनाच्या त्या सभेत भाग घेताना मला अतिशय आनंद झाला होता. माझे भाषण लोकांना कसे वाटले, कोणाला ठाऊक, पण मला ते अजून आठवते आहे. एका भारावलेल्या मनःस्थितीत मी भाषण संपवून बसलो होतो. म. गांधींच्या तसबिरीचा विषय ताजा होता. म. गांधींच्या नेतृत्वाबद्दल, त्यांच्या शिकवणुकीबद्दल त्या सभेत मी बरेच काही सांगितले. त्या दिवशी मी अगदी गांधीमय होऊन गेलो होतो.

सभा संपवून मी घरी निघालो. रात्रीच्या मुख्य समारंभाला हजर राहण्याची घाई होती. सभेला मी आलो, तेव्हा ध्यानात न आलेली एक गोष्ट आता दिसत होती. लोकांचे जथेच्या जथे आनंदोत्सवात भाग घेण्यासाठी निघाले होते. रोशणाई झाली होती. स्वातंत्र्याचे वारे संचारले होते. एक गुलाम देश स्वतंत्र झाला होता. आजच्या पिढीला या आनंदाची कल्पना सांगूनही येणार नाही. एक प्रकारच्या बेहोशीतच मी घरी पोचलो होतो. स्वातंत्र्य घोषित व्हायला आता अवघे दोन तास उरले होते. उत्कंठा, औत्सुक्य, उत्साह, समाधान, इत्यादी भावनांचे अमृतमय रसायन या दोन तासांत इतके उदंड भरले होते, की विचारू नका. थोड्याच वेळाने जुन्या सचिवाल्यात मी पोचलो. ओव्हल मैदानाच्या बाजूला जी चिंचोळी बाग, त्या बागेत आम्ही उभे होतो. बाळासाहेब खेर मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री होते. जुन्या सचिवाल्याच्या पोर्चवर त्यांनी राष्ट्रध्वज फडकावला, विश्वविजयी प्यारा तिरंगा वायुलहरींवर डोलू लागला. भारत स्वतंत्र झाल्याची ती निशाणी होती. ध्वजवंदन झाल्यावर, मला वाटते, बाळासाहेब खेरांचे थोडा वेळ भाषण झाले. आज त्या भाषणातले मला काहीच आठवत नाही. झेंडावंदनाच्या वेळची धुंदी, हर्ष मात्र, आज अनेक वर्षे झाली, तरी डोक्यात घर करून बसला आहे. पुढे अनेक महत्त्वपूर्ण प्रसंगी झेंडावंदने झाली. मी राज्याचा मुख्यमंत्री झालो, तेव्हा झेंडावंदन झाले. संरक्षणमंत्री म्हणून लाल किल्ल्यावर होणा-या झेंडावंदनाच्या समारंभाचे यजमानपदही मी भूषविले. पण जुन्या सचिवाल्याच्या छोट्याशा हिरवळीवर झालेले स्वतंत्र भारतातील पहिले झेंडावंदन अजूनही आठवते.

आठवण झाली, की अजून मन मोहरून येते. हृदय भरून येते. देह पुलकित होतो. या झेंड्याला स्वतंत्र भारताच्या नभांगणात फडकलेला पाहावा, म्हणून जी लढाई झाली, तीमधील मी एक साधा सैनिक. हा झेंडा खांद्यावर घेऊन शाळकरी जीवनात मिरवणुका काढल्या. पोलिसांची कडी तोडून या झेंड्याचा सन्मान राखण्यासाठी मार खाल्लेला मी - एक शिपाई - आज कृतार्थपणे त्या झेंड्याचे वैभव पाहत होतो. भारत स्वतंत्र झाला होता. एक संकल्प सिद्ध झाला होता. स्वातंत्र्याच्या पहिल्या दिवशी हे स्वातंत्र्य सार्थ करण्याचे नवे संकल्प मनात डोकावत होते.

खरे म्हणजे, हे संकल्प तसे नवे नव्हते. स्वातंत्र्याच्या चळवळीत आम्ही ओढले गेलो होतो, ते काही नुसत्या स्वातंत्र्याच्या भावनात्मक कल्पनेने नाही; आणि केवळ भौगोलिक कल्पनेनेही नाही. स्वातंत्र्याचा राजकीय सामाजिक व आर्थिक अर्थ हा ध्येयरूपाने मनात वागविला होता. म्हणूनच झेंडावंदन संपवून घरी परतताना मी विचारमग्न झालो होतो. हे संकल्प सिद्ध होतील का? स्वातंत्र्याचा सामाजिक व आर्थिक समतेचा अर्थ प्रत्यक्षात उतरेल का? डोक्यात काहूर उठले होते.

मन असे साशंक का होते? त्यालाही काही कारणे घडली होती. पंधरा ऑगस्टला देश स्वतंत्र झाला; पण तो लौकिकार्थाने. कारण सत्ता त्यापूर्वीच हाती आली होती. १९४६च्या निवडणुकीत आमचा पक्ष विजयी झाला होता व प्रांतिक सरकारे स्थापन झाली होती. गेले काही महिने आम्ही सत्ता राबवतच होतो. लोकांशी आमचे संबंध येत होते. आमच्या कारभाराबद्दल बरी-वाईट मते ऐकायला मिळत होती; आणि सत्तेचा हा अनुभव काही फारसा उत्साहवर्धक नव्हता. चालला आहे, असाच कारभार जर चालू राहिला, तर स्वातंत्र्याचे जे अर्थ अभिप्रेत आहेत, ते साकार होतील का, असे वाटू लागले होते. पक्षाच्या बैठकीत झालेल्या चर्चा आठवत होत्या; आणि त्या वेळच्या प्रांतिक नेतृत्वाने घेतलेल्या भूमिकांबद्दल नाराजी वाढू लागली होती. कार्यकर्ते उघड बोलू लागले होते.

मला एकदम महारवतन रद्द करण्यासंबंधी झालेला वादविवाद आठवला. १९४६च्या अखेरीस महाराष्ट्रभर महारवतन रद्द करण्यासंबंधी मोठी चळवळ झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली चाललेल्या त्या चळवळीला माझा मनापासून पाठिंबा होता. पक्षाच्या बैठकीत, प्रांतिकच्या नेत्यांजवळ मी चर्चा केली होती. महारवतन रद्द करा, असे मागणे घेऊन जेव्हा प्रचंड मोर्चा आला, तेव्हा आपण वतने नष्ट करण्याची घोषणा करू या, असे मी सुचविले होते. पण मला मिळालेला प्रतिसाद निराशाजनक होता. पुढे मी मुख्यमंत्री झाल्यावर पहिल्या काही दिवसांतच आम्ही महारवतने नष्ट केली; त्याची पार्श्वभूमी इतकी जुनी होती.

साशंकतेचे आणखी एक कारण होते. ते म्हणजे कारभारावरील अधिकारीवर्गाच्या पकडीचे. तेव्हाचे मुरब्बी अधिकारी होते कार्यक्षम, हुशार. पण सत्तांतरापलीकडे स्वातंत्र्याचा जो अर्थ आम्हाला अभिप्रेत होता, त्याच्याशी ते समरस झालेले नव्हते. होण्याची शक्यता दिसत नव्हती व तसा विश्वास वाटत नव्हता. त्या वेळी घडलेले काही प्रसंग, काही पेचप्रसंग, अधिका-यांशी झालेले वाद आठवत होते.

आणखी काही लोकांची सत्तेवर पकड वाढणार की काय, अशी भीती वाटू लागली होती. आम्ही जेव्हा लढत होतो, तेव्हा ज्यांचे चेहरे कधी दिसले नव्हते, त्यांच्या अंगांवर खादीचे कपडे चढले होते. सत्तेच्या नेहमीच जवळ वावरणारे हे लोक आमच्या पक्षात दिसू लागले होते. थोड्याच वेळापूर्वी असे काही चेहरे सचिवालयाच्या हिरवळीवर पाहिलेले नजरेसमोर येत होते आणि स्वातंत्र्याचा अर्थ हे लोक सार्थ करून देतील का, असे वाटत होते.

या सगळ्याचा परिणाम पक्षावर होताना मला स्पष्ट दिसत होता. पक्षात जोरात वादविवाद चालू झाले होते. नुकतीच आमच्या गप्पांत झालेली चर्चा ताजी होती. काही कार्यकर्त्यांच्या बैठका झाल्याच्या बातम्या येत होत्या. त्यांचे वृत्तान्त कळत होते. निमंत्रणे मिळत होती. एकीकडे आता जो शेतकरी कामगार पक्ष म्हणून प्रसिद्ध आहे, त्याच्या स्थापनेची तयारी चाललेली दिसत होती. काँग्रेस सोशॅलिस्ट पक्षाचे पायही रिंगणाबाहेर पडणार, असे वाटू लागले होते. पक्षांतर्गत संघर्षाची चाहूल लागली होती.

या सगळ्या गोष्टी, विचाराच्या आवर्तात घोंगावत होत्या, पण त्याच वेळी म. गांधी, पं. नेहरू यांच्या नेतृत्वाचा आधार वाटत होता. स्वातंत्र्ययुद्धाचे हे सेनानी, ज्यांनी राजकीय बदल घडविला, ते आर्थिक व सामाजिक बदल घडविल्याशिवाय राहणार नाहीत, असे मनोमन वाटत होते. तोच दिलासा होता. तेच सामर्थ्य होते. आतापर्यंतच्या निराशेच्या ढगातून प्रकाशाची रुपेरी कडा या दोघा नेत्यांच्या स्मरणातून मनात चमकून गेली आणि मनाला थोडी स्वस्थता मिळाली. विश्वासाने मी स्वतःशीच म्हणालो :

चला, पहिली मजल संपली, एक चढ चढून आलो, आता पुढल्या चढाईची वाटचाल सुरू.

संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीचे काही पूर्वक्षण

प्रतापगड येथे शिवाजी महाराजांच्या पुतळ्याचा अनावरण समारंभ १९५७ मध्ये पं. नेहरूंच्या हस्ते पार पडला. प्रतापगडचा समारंभ व त्या वेळी झालेली निदर्शने, या निदर्शनांचे नियंत्रण यांचा नेहरूंच्या मनावर चांगला परिणाम झाला. त्यांची अशी खात्री झाली, की माझाही जनतेशी जवळचा संबंध आहे व मी तिचे नेतृत्व करू शकतो. नेहरूंनाही लोकांचे प्रचंड निदर्शन पाहता आले आणि त्यांच्या भावना ओळखता आल्या. निदर्शन प्रचंड होते, पण लोक संयमाने वागले व त्याचाही नेहरूंच्या मनावर परिणाम झाला. आमच्या सभांतूनही ते लोकांशी बोलले. या वेळी त्यांच्या लक्षात आले, की आम्ही जरी द्रवैभाषिक राबवीत आहोत, तरीही लोकांच्या मनात काही संदेह आहे.

वाईमार्गे आम्ही पुण्याला येत असता अनेक निदर्शक पायी वा सायकलवरून परत फिरत असताना भेटत होते. ते उत्साही होते आणि नेहरूंना पाहिल्यावर ते त्यांचे स्वागत करीत. नमस्कार करीत आणि काही जण, 'मुंबई महाराष्ट्राला मिळालीच पाहिजे', अशा घोषणाही करीत. नेहरू हे सर्व पाहत होते आणि त्यांची मनःस्थिती उल्लसित होत होती. लोकांच्या या स्वागताने व घोषणांनी त्यांचा उत्साह वाढला होता. खेळकर वृत्तीने ते निदर्शनांचा विचार करीत असावेत. मला ते हिंदीत म्हणाले, की 'पंजाबीही रागावलेले आहेत (त्या वेळी पंजाबी सुभ्याचा प्रश्न होता); पण पंजाबी रागावतात लवकर आणि विसरतातही लवकर. परंतु तुम्ही मराठी लोक मोठे विलक्षण आहात. तुम्हाला लवकर राग येत नाही व आल्यानंतर तुम्ही तो लवकर विसरत नाही.'

नेहरू हे सर्व सद्भावनेने बोलत होते.

आम्ही मग पुण्याजवळ आलो. तेथेही निदर्शने झाली आणि स्वागतही झाले. लोक कसल्या घोषणा देत आहेत? असे त्यांनी मला विचारले. तेव्हा मी म्हणालो, 'लोक तुम्हाला दीर्घायुष्य चिंतीत आहेत, पण त्याचबरोबर संयुक्त महाराष्ट्र स्थापन करा, महाराष्ट्रापासून मुंबई हिरावून घेऊ नका, असेही म्हणत आहेत.' यावर त्यांनी विचारले, 'मुंबई त्यांच्यापासून कोण हिरावून घेत आहे?' मी मनात विचार केला, की याचा उपयोग करून घेता येईल काय? पुढे मी दिल्लीला गेलो असताना नेहरूंनी मला सांगितले, की 'हैदराबादला काँग्रेस महासमितीची बैठक भरेल. तेव्हा तू मला गाजावाजा न करता एकट्याने भेट, मला आता सवड नाही.'

त्यांना माझ्याशी दिल्लीतच बोलावयाचे होते, पण ते अशक्य होते.

नंतर महासमितीचे अधिवेशन हैदराबादला भरले. त्या वेळी पाकिस्तानात इस्कंदर मिर्झा यांनी सत्ता ताब्यात घेतली होती. त्याविषयी ते माझ्याशी बोलत होते. तेवढ्यातच मध्येच त्यांनी विषय बदलला व मला ते म्हणाले,
'मी तुझ्याशी काही गोष्टींबाबत चर्चा करीन, असे म्हणालो होतो. मग तुला मी कधी भेटावयास हवे?'

मी सांगितले,

'तुम्ही सांगाल, तेव्हा.'

यावर, दुस-या दिवशी दुपारच्या भोजनाच्या थोडे अगोदर आपण महासमितीतून बाहेर पडू व भोजनानंतर विश्रांती घेऊ, असे सांगून त्यानंतर, म्हणजे अडीच वाजता मी यावे, अशी सूचना नेहरूंनी केली.

ठरल्याप्रमाणे मी अडीच वाजता गेलो. नेहरूंनी मला लगेच त्यांची विश्रांतीची जी खोली होती, तीत नेले आणि महाराष्ट्रातील परिस्थितीविषयी माझे मत काय, म्हणून विचारले. तसेच, गुजरात व विदर्भाच्या मंत्र्यांशी माझे कसे संबंध आहेत, अनेक प्रमुख व्यक्तींची नावे घेऊन त्यांच्याशी कसे संबंध आहेत, कारभारयंत्रणा कशा प्रकारे चालू आहे, अधिका-यांचा प्रतिसाद कसा आहे, असे अनेक प्रश्न त्यांनी विचारले. मी प्रत्येकाची उत्तरे दिली.

'कारभार-यंत्रणा चांगली चालली आहे. विकासाची कामे होत आहेत, परंतु....'

नेहरूंनी विचारले,

'हे परंतु काय?'

मी म्हणालो,

'परंतु लोक समाधानी नाहीत !'

'का नाहीत?'

या प्रश्नाला मी उत्तर दिले, की -

'विकासाची कामे करणे हे सरकारचे कर्तव्यच आहे व सरकार ते करील. पण यासाठी दवैभाषिकाची गरज नाही, अशी लोकभावना आहे व म्हणून ते संतुष्ट नाहीत. तुम्ही इतर मंत्र्यांशी बोलून त्यांचे काय मत आहे, हेही पाहावे. माझ्या बरोबर काम करावयाचे असल्याने ते मला एक सांगत असतील; पण त्यांच्या काही इतरही कल्पना असण्याचा संभव आहे.'

नेहरू यावर हसले आणि आपण अगोदरच यांपैकी काही जणांशी बोललो असून, माझे विश्लेषण प्रायः बरोबर आहे, असेही ते म्हणाले.

अशाच प्रकारे बोलणे झाल्यावर अखेरीस त्यांनी मला विचारले, की -

'शासकीयदृष्ट्या द्वैभाषिक मुंबई राज्य चांगले चालले आहे, पण राजकीय दृष्ट्या तसे ते चाललेले नाही, हाच तुझा निष्कर्ष आहे ना? हे तुझ्या मनातले आहे, हे खरे काय?'

मी होकार दिला व माझे हे स्पष्ट मत असल्याचेही म्हणालो.

त्यावर -

'तू तुझे मन बोलून दाखविलेस, हे चांगले झाले', असा अभिप्राय देऊन आमच्या संभाषणाबद्दल कोणापाशीही न बोलण्याचा सल्ला त्यांनी मला दिला.

हे संभाषण १९५८च्या मध्यास झाले. नेहरूंच्या सल्ल्याप्रमाणे मी या संभाषणाची गंधवार्ता कोणालाच लागू दिली नाही. नेहरू या सा-या प्रश्नाचा फेरविचार करण्याच्या मनःस्थितीत आहेत, याचा अंदाज मला या वेळी लागला.

नेहरूंनी हा विषय त्यांच्या काही निकटवर्तीयांपाशी नंतर काढला असेल. राजकीय परिस्थितीचे मी केलेले विश्लेषण त्यांनी पं. पंत यांना सांगितल्याचेही मला नंतर कळले.

नेहरू ५८ साली नोव्हेंबर-डिसेंबरच्या सुमारास मुंबईत आले होते. त्यांचे उपनगरांत कार्यक्रम होते. या कार्यक्रमांनंतर दुपारच्या भोजनासाठी राजभवनावर येण्याऐवजी आरे वसाहतीत खास अतिथिगृह आहे आणि तेथे जेवणाची व्यवस्था होऊ शकते, असे मी म्हणालो, तेव्हा नेहरूंनी ते लगेच मान्य केले. भोजनानंतर आपण एखादी डुलकी घेऊ, असेही ते म्हणाले. पण कोणत्याही कारणाने असो, त्यांना झोप आली नाही व त्यांनी बोलावणे धाडले. त्यांची भाची नयनतारा सहगल बरोबर होती. तिला हे माहित नव्हते. म्हणून या वेळी मी नेहरूंची झोपमोड कशासाठी करतो? असे तिने विचारले. नेहरूंनीच बोलावणे धाडल्याचे मी तिला सांगितले.

मी खोलीत गेलो तेव्हा पंडितजी आडवे झाले होते. त्यांनी बसावयाला सांगितले व लगेच हैदराबादच्या संभाषणाची त्यांनी आठवण दिली आणि विचारले, की द्वैभाषिक तोडून दोन स्वतंत्र राज्ये केली, तर काँग्रेसला बहुमत मिळेल काय? महाराष्ट्रात ५७ साली काँग्रेसला कमी जागा मिळाल्या होत्या, त्याचाही त्यांनी उल्लेख केला. मी त्यांना सांगितले, की मी याचा विचार केलेला नाही आणि मी याबद्दल कोणाशी बोललो नाही; पण तुम्हाला याचे उत्तर पुढील बैठकीत देऊ शकेन. त्यांनी ते मान्य केले. काँग्रेसच्या बहुमताविषयी त्यांना खात्री हवी होती.

काँग्रेसचे अधिवेशन जानेवारीत नागपूरला झाले. अधिवेशनाचे यजमानपद माझ्याकडे होते. त्यामुळे मोकळा वेळ थोडा मिळत होता. पंडितजी राजभवनावर राहत होते. आमची गाठ पडे, तेव्हा ते त्या मुक्कामात नागपूर व नागपूरच्या लोकांचे प्रश्न यांविषयी विचारणा करीत. नागपूर सोडण्यापूर्वी आदल्या संध्याकाळी त्यांनी मला बोलावणे धाडले आणि द्वैभाषिक तोडल्यावर काँग्रेसला बहुमत मिळेल, की नाही, याचा हिशेब केला की नाही, असे त्यांनी विचारले. मी होकार देऊन, बहुमत मिळेल, असे म्हटले. हे कसे शक्य आहे? असे त्यांनी विचारल्यावर मी सांगितले, की तांत्रिक दृष्ट्या आम्ही अल्पमतात आहोत, पण विरोधकांतले निदान पंधरा सदस्य केवळ महाराष्ट्राच्या प्रश्नावरच विरोधी पक्षात आहेत. पण द्वैभाषिक तोडले जात असून, महाराष्ट्र स्थापन होत आहे, हे जर त्यांना कळले, तर हे पंधराजण तरी काँग्रेसला पाठिंबा देतील, ते काँग्रेसमध्ये येतील की नाही, हे सांगता येणार नाही, पण तेही शक्य आहे.

पंडितजी म्हणाले,

'मला त्यांची नावे कळण्याची गरज नाही, पण हे सर्व शक्य आहे, असे तुझे निश्चित मत आहे काय?'

मी म्हणालो,

'होय'

यावर मे मध्ये किंवा मार्च वा एप्रिलच्या प्रारंभी मोरारजीभाईंच्या बरोबर एक बैठक करावी लागेल आणि त्यांच्याशी बोलून, चर्चा करूनच जे काही ठरवावयाचे ते ठरवावे लागेल, असे ते म्हणाले. मी अर्थातच हे मान्य केले आणि मग मार्चअखेरीस व एप्रिलच्या प्रारंभी ही बैठक घेण्याचा बेत ठरला.

पुढे मार्चच्या मध्यावर माझी प्रकृती बिघडली, मला किडनीचा विकार झाला होता आणि शस्त्रक्रिया करणे भाग पडले. ती होऊन मला बरे वाटेपर्यंत जून-जुलैत मी मुंबईस कामावर परतलो. नेहरू माझ्यापाशी बोलले व आजारामुळे द्वैभाषिकाचा प्रश्न मागे पडला व आता त्याबद्दल केव्हा चर्चा करावयाची, याची त्यांनी चौकशी केली. ऑगस्टमध्ये ती करणे बरे, असे मी सांगितले. ते त्यांना मान्य झाले. मी एकोणीस वा वीस ऑगस्टला दिल्लीत यावे, असे त्यांनी सुचविले. तत्पूर्वी निदान काही प्रमुख व्यक्तींशी चर्चा करणे बरे, असे मत मी बोलून दाखविले. तेव्हा दुस-या दिवशी सकाळी याबद्दल काय ते ठरवू, असे त्यांनी उत्तर दिले व मला दिल्लीला बोलावले.

दिल्लीला निघण्यापूर्वी मी मोरारजीभाईंकडे फोन केला. नेहरूंनी मला बोलाविले असून, द्वैभाषिक राज्याचा आढावा त्यांना घ्यावयाचा आहे व तुमची हजेरी अपेक्षित आहे, असे मी कळविले. मी मोरारजीभाईंशी बोललो की नाही, हे आठवत नाही; पण त्यांच्याकडेच मी उतरत आलो होतो व याही वेळी त्यांच्याकडे उतरावयाचे होते. मी त्यांच्या कुटुंबातल्यासारखाच होतो. मोरारजीभाईंशी बोलून मी निरोप दिला की नाही, हे आठवत नसले, तरी त्यांचे चिटणीस श्री. टोणपे यांच्याशी बोललो, हे निश्चित. टोणपे हे माझे दिल्लीतील मित्रच होते. दुस-या दिवशी मी दिल्लीत आलो, तेव्हा विमानतळावर मला घेण्यासाठी टोणपे आले होते. त्यांनी सांगितले, की मोरारजीभाई संसदेत गेले आहेत आणि पंडितजींना भेटण्यापूर्वी मी त्यांना भेटावे. मोरारजीभाईंच्या सवडीने मी त्यांना भेटेन, असे मी टोणपे यांना सांगितले. त्याप्रमाणे चारच्या सुमारास मला त्यांच्याकडून बोलावणे आले.

मोरारजीभाई रागावले नव्हते, पण अस्वस्थ होते. त्यांनी मला एकंदर परिस्थितीचा आढावा काय, असा प्रश्न केला. मी माझे मत दिले. मोरारजीभाईंनी ते ऐकून घेतले. त्यांनी राग वा विरोध व्यक्त केला नाही. त्यांना वाईट मात्र वाटले होते. मी त्या वेळच्या त्यांच्या वृत्तीचे जरूर कौतुक करतो. अर्थात आपल्याला वाईट वाटले, हेही त्यांनी मला सांगितले नाहीच. दुस-या काही मित्रांना सांगितले. तसे ते अतिशय संयमी वृत्तीचे आहेत.

माझे मत ऐकून घेतल्यावर मोरारजीभाई म्हणाले,
'हे तुमचे प्रामाणिक मत असेल, तर मी याबद्दल काही बोलू शकत नाही; परंतु हे सर्व दुःखद व दुर्दैवी आहे, हे मात्र खरे !'

यानंतर आम्ही उगाच इकडच्या तिकडच्या गोष्टी उपचारार्थ केल्या. रात्री आम्ही दोघेही मोरारजीभाईंच्या घरी एकत्र जेवलो व एकाच मोटारीतून पं. गोविंद वल्लभपंत यांच्याकडे गेलो.

पंडितजी तेथे आले होते व याप्रकारे आम्ही चौघेच जमलो होतो. आम्ही बसताच पंडितजी म्हणाले,

'चव्हाण, तुमचा काय आढावा असेल, तो सांगा पाहू.'

त्यावर मी माझ्या दृष्टिकोनातून परिस्थितीचे विश्लेषण केले. मी सांगितले, की 'गुजराती समाजाबरोबर आमचे संबंध चांगले आहेत. कारभारयंत्रणाही ठीक रीतीने चालू आहे. मराठी व गुजराती समाजांतील तणावही बराच नियंत्रणाखाली आहे. पण दोन्ही समाज सध्याच्या

व्यवस्थेबाबत समाधानी नाहीत. द्वैभाषिकाचा प्रयोग चालू ठेवण्याचीही माझी तयारी आहे, पण लोक खूश नाहीत.'

यावर

'गुजरातीही समाधानी नाहीत, हे कसे मी म्हणतो?' असे मला विचारण्यात आले.

मी उत्तर दिले,

'मी मुख्यमंत्री आहे आणि रोजच्या अनुभवावरून मी हे सांगतो. मुख्यमंत्री या नात्याने ५७ साली मी अहमदाबादला गेलो, तेव्हा अत्यंत उग्र निदर्शने झाली आणि गोळीबार करावा लागला.

त्यानंतर मी न्यायालयीन चौकशीचा आदेश दिला. न्यायमूर्ती कोतवाल यांना चौकशीसाठी नेमण्यात आले. या आयोगापुढे जाऊन मी लेखी कैफियत दिली व सर्व जबाबदारी माझ्याकडे घेतली. नंतर या आयोगाचा अहवाल आला, तेव्हा त्याने माझी प्रशंसा केली.'

गुजरात काँग्रेसचे कार्यकर्ते चांगले सहकार्य देतात, हेही खरे असल्याचे मी स्पष्ट केले; पण लोक समाधानी नाहीत, याची जाणीव करून दिली.

यावर पंतजी म्हणाले, की

'चव्हाण मुख्यमंत्री आहेत व ते आपले अनुभव सांगत आहेत.'

यामुळे एकंदर रागरंग मोरारजीभाईंच्याही लक्षात आला.

मग पंतजींना विचारण्यात आले,

'पुढे काय?'

ते म्हणाले,

'चव्हाण यांना जर या प्रकारे वाटत असेल, तर आपल्याला काही करावे लागेल.'

मग मोरारजीभाईंना त्यांचे मत देण्यास सांगण्यात आले. मोरारजीभाई म्हणाले, 'द्वैभाषिक राज्य मोडण्याची कल्पना मला मान्य नाही. माझ्या तत्त्वाच्या ती विरुद्ध आहे. तेव्हा पक्षाने द्वैभाषिक मोडावे, असे मी सांगणार नाही; पण चव्हाणांचे मत वेगळे आहे आणि आपल्याला याचा विचार करावा लागेल.' एवढे बोलून त्यांनी जगाच्या इतिहासातील द्वैभाषिक राज्यांची उदाहरणे दिली.

मी मग म्हणालो,

'द्वैभाषिक राज्याचा प्रयोग चांगला आहे. मोरारजीभाई म्हणतात, यात काही चूकही नाही. परंतु द्वैभाषिकाचा प्रयोग करण्यासाठी आमचीच का निवड केली, असे लोक विचारतात आणि त्यांच्या मनाला ते डाचते. इतरांचा हक्क आपण मान्य केला आहे, मग आमचा का नाही, असा त्यांचा

प्रश्न. निदान मराठी लोकांना हे फार बोचते. त्यांच्याशी यासंबंधात तर्कसंगत चर्चा करणे शक्य नाही.'

मोरारजीभाई म्हणाले,

'इतर राज्यांबाबतही हा प्रयोग करण्याची कल्पना होती, पण कोणी मानली नाही. तामिळनाडू व केरळ यांचे एक राज्य करण्याची सूचना झाली होती, पण कामराज यांनी ती मानली नाही.'

हा प्रश्न निघाला, तेव्हा कामराज कसे बसले होते व ते 'नाही, नाही, नाही' एवढेच कसे म्हणाले, याची नक्कलच मोरारजीभाईंनी केली.

मी पुन्हा सांगितले, की

'द्वैभाषिकाच्या मी विरुद्ध नाही, पण हा प्रयोग केला आणि तो फसला.'

यानंतर बैठक संपली. ती बैठक निर्णायक होती.

सकाळी मी मुंबईला परतलो.

त्या दिवशी दिल्ली, मुंबई, अहमदाबाद वगैरे ठिकाणच्या वृत्तपत्रांत या बैठकीची बातमी ठळकपणे आली. पंडितजींनी घेतलेल्या बैठकीचा हा वृत्तान्त कदाचित त्यांच्या वर्तुळातून प्रसिद्धीला दिला गेला असेल.

मी मुंबईला पोहोचलो, तेव्हा मला बरेच लोक भेटावयास आले. विधानसभेचे अधिवेशन चालू होते. माझ्या मंत्रिमंडळातील मंत्री डॉ. जीवराज मेहता यांना वाटले, की विधिमंडळाचा हा विश्वासभंग झाला. मी त्यांना सारा इतिहास निवेदन केला. पण ऑगस्ट-सप्टेंबरपासून वेगळीच अडचण उभी राहिली. काँग्रेसचे अध्यक्ष होते डेबर. त्यांचा द्वैभाषिक तोडण्यास विरोध होता. गुजरातच्या लोकांना ही बदललेली भूमिका आम्ही कशी पटविणार? असे त्यांनी नेहंरूना विचारले. पंडितजींच्या स्वभावाचे एक वैशिष्ट्य होते. अशा वेळी ते शिंपल्यात जाऊन बसत. तसे ते बसले.

इकडे लोकांना द्वैभाषिकाच्या फेरविचाराची योजना समजली होती; पण हालचाल होत नव्हती. हा फेरविचार करण्याचे पाऊल कसे टाकावयाचे, हे मी नेहंरूना विचारले, तेव्हा डेबर व मोरारजीभाईंचे मत त्यांनी मला ऐकविले आणि मीच या संबंधात शंकासमाधान केले पाहिजे, असे ते म्हणाले. आता जर द्वैभाषिकाचा फेरविचार केला गेला नाही, तर काय होईल, या विचाराने मला धडकी भरली, मी अस्वस्थ झालो.

याच सुमारास विदर्भात असंतोष माजला. मी शहाणपणाने महाराष्ट्र मिळविला, पण आता आपल्याकडे दुर्लक्ष होऊन राजकीय अन्याय होईल, असे तेथील काही लोकांना वाटू लागले. त्यांना राग आला. लोकनायक अणे वगैरे याप्रमाणे बोलत होते. अशा प्रकारे दोन प्रश्न निर्माण झाले आणि त्यांवर मीच तोडगा काढावा, असे पंडितजी सांगत होते. मग मी विदर्भातील माझ्या सहका-यांना बोलावून पंडितजींचे म्हणणे सांगितले. त्यावर वसंतराव नाईक, शेषराव वानखेडे, नासिकराव तिरपुडे, काझी या विदर्भाच्या मंत्र्यांनी चांगली भक्कम भूमिका घेतली, ते म्हणाले, 'आपण दिल्लीत जाऊ, खासदार वगैरेंना भेटू आणि महाराष्ट्र राज्यात आपल्याला राहावयास हवे, असे त्यांना सांगू.'

मी हे मान्य केले; पण जे इतर सहकारी आपल्याविरुद्ध आहेत, त्यांच्याविरुद्ध काही करू, बोलू नका, असे सांगितले.

हे सर्वानी कबूल केले व मग हे माझे सहकारी अनेकांच्या गाठीभेटी घेऊ लागले. मी कन्नमवारांनाही बोलाविले व विदर्भाच्या चळवळीबद्दल बोललो. ते म्हणाले, 'मी जाहीररीत्या विदर्भाबद्दल बोललो आहे, तेव्हा मला माघार घेता येणार नाही, पण मी तुमच्याविरुद्ध जाणार नाही.'

मग हे कसे करावयाचे, असे मी विचारले. तेव्हा दोन्ही भागांतील दोन-दोन, तीन-तीन काँग्रेसजनांची एक समिती नेमावी व या प्रश्नाचा विचार करून, तिने काही ठरवावे, अशी सूचना कन्नमवार यांची होती, ती मी मान्य केली.

तथापि, एकट्या महाराष्ट्र-विदर्भापुरता हा प्रश्न नव्हता. गुजरातमध्येही काही हालचाल करावयास हवी होती. त्या वेळी मोरारजीभाई मुंबईत आले असता मी त्यांची भेट घेतली. मी त्यांना म्हणालो,

'मोरारजीभाई, द्वैभाषिक मोडून दोन राज्ये करण्याचा प्रश्न पुन्हा उपस्थित झाला आहे. आता जर काहीच न करता आपण स्वस्थ बसलो, तर परिस्थिती बिकट होईल.'

मग काय करावे, असे त्यांनी विचारले.

मी म्हणालो,

'तुम्हाला द्वैभाषिक तोडण्याची कल्पना तत्त्वतः मान्य नाही, आपला विश्वासभंग झाला, असे तुम्हाला वाटते. पण आपण वस्तुनिष्ठ विचार केला पाहिजे. म्हणून दोन राज्ये सद्भावनेने कशी करावीत, हे ठरविण्याची आता गरज आहे. आपण दोघे एकत्र बसून तोडगा काढू.'

मोरारजींनी याला मान्यता दिली. पण दिल्लीच्या नेत्यांचा सल्ला घेतला काय? असे त्यांनी विचारले. मी 'नाही' म्हणून सांगितले, तसेच पंडितजींशी सल्लामसलत करण्याची गरज नाही, असेही म्हणालो. याचे कारण माझे मला माहित होते.

नेहरुंनी या संबंधात स्वतः हालचाल न करण्याचे ठरविले होते. पण मोरारजीभाईंनी मला दिल्लीच्या नेत्यांशी चर्चा करण्याचा आग्रह केला आणि आपणही गुजराती नेत्यांशी बोलू, असे ते म्हणाले.

मी मग दिल्लीला गेलो आणि विदर्भ व गुजरात यांच्याबाबत कोणत्या मार्गाने मी पावले टाकीत आहे, हे पंडित पंत यांना निवेदन केले. त्यांना हे पसंत पडले व मला, आगे बढो, असे त्यांनी सांगितले. नेहरुंना आपण खुलासा करू, असेही ते म्हणाले.

मी नंतर मुंबईला परतलो.

आठवडाभराने मोरारजीभाईंनी मला दिल्लीला बोलावले. त्याप्रमाणे मी गेलो. तेव्हा मोरारजीभाई म्हणाले,

'गुजरातच्या राजधानीच्या व डांगच्या भवितव्याचा विचार केला पाहिजे.'

मी हे मान्य केले व सहका-यांशी चर्चा करतो, असे सांगून मुंबईला परतलो.

मुंबईला आल्यावर मी विचारविनिमय सुरू केला. भाऊसाहेब हिरे यांना मी बोलाविले व गुजरातच्या राजधानीसाठी पैसे द्यावे लागतील, इतरही काही रक्कम तोडून द्यावी लागेल, हे मी त्यांना स्पष्ट केले. ते म्हणाले, की याबाबत काही जबाबदारी घेण्याची आपली तयारी नाही. इतरही काही कार्यकर्त्यांची हीच भूमिका होती. मी या आर्थिक प्रश्नाबाबत तोडगा काढण्यासाठी काही अधिका-यांना सांगितले. तसेच माझ्या बाजूला आणखी एक घटक होता. तो असा :

द्वैभाषिक राज्यात महाराष्ट्र व गुजरात या दोन्ही भागांतून विरोधी पक्ष होते. त्यांच्या चर्चा चालत. एकत्र येऊन या राज्याला विरोध करण्याचे त्यांचे बेत होत होते. अशा एका चर्चेच्या वेळी डांग गुजरातला देण्याची डांगे यांनी तयारी दर्शविली होती. मला याची माहिती होती. मी मग माझ्या अनेक पक्षसहका-यांना बोलाविले. विरोधी पक्षांची डांगबद्दल काय भूमिका आहे, हे मी त्यांना स्पष्ट केले. मी असेही सांगितले, की डांग गुजरातला देण्यास माझा व्यक्तिशः विरोध आहे, पण आपण या प्रश्नावर ही बोलणी तोडणार काय? माझी स्वतःची भूमिका व्यवहार्य आहे. या प्रश्नावर बोलणी तोडू नयेत, असे मला वाटते.

हे सहकारी म्हणाले,

'आपल्याला मुंबई मिळत आहे, तेव्हा तुम्हीच काय ते ठरवा. महाराष्ट्र ते मान्य करील.'
द्वैभाषिक तोडल्यावर आर्थिक नुकसानभरपाई, राजधानी बांधण्याचा खर्च, इत्यादी किती रक्कम द्यावी लागेल, याचा अभ्यास मी काही अधिका-यांना करावयास सांगितला होता. आंध्र व मद्रास राज्यांची फारकत झाली, तेव्हा यासंबंधीची पद्धत ठरली होती. याप्रमाणे तीसएक कोटी रुपये द्यावे लागतील, असे मला सांगण्यात आले. एवढी रक्कम एकदम द्यावयाची, हे मराठी मनाला मानवणारे नव्हते. काही सहका-यांनी याबद्दल चिंता व्यक्त केली. तेव्हा एकट्या मुंबईतील विक्रीकर २५-३० कोटींच्या घरात जातो, तर मग ५० कोटी द्यावे लागले, तर दोन वर्षांत ती रक्कम मुंबईच्या विक्रीकरातूनच वसूल होईल, असा युक्तिवाद मी केला व तो माझ्या सहका-यांनी मान्य केला. काय रक्कम द्यावयाची असेल, ती तुम्ही ठरवा व प्रश्न मिटवा, असे त्यांचे मत पडले.

मी लगेच दिल्लीला गेलो. मोरारजीभाईंना डांग देण्याची तयारी असल्याचे सांगितले. राजधानी बांधण्यासाठी खर्च देण्याचे मान्य केले. हा खर्च व बाकीची भरपाई यांचे कोष्टक, आंध्र व मद्रासची फारकत झाली, त्या धर्तीवर असावे, असे मी सांगितले व त्यांनी अधिका-यांकडून याची तपासणी करावी, अशी सूचना केली.

तेव्हा महाराष्ट्र व गुजरात यांच्याकडून दोन दोन अधिकारी व रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर अशा पाच - जणांची समिती नेमली गेली. आमच्या बाजूने बर्वे व यार्दी होते. रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर तेव्हा भट्टाचार्य होते. राजधानी बांधण्याच्या खर्चाचा प्रश्न समितीकडे न सोपविता आपण आपापसांत सोडवू, असे मोरारजीभाई म्हणाले, तेव्हा मी तात्काळ मान्यता दिली व आंध्र व मद्रासच्या धर्तीवर सात कोटी रुपये देण्याची तयारी दर्शविली.

मोरारजीभाई म्हणाले,

'नाही, दहा कोटी हवेत.'

मी ते कबूल केले. ही रक्कम द्वैभाषिक राज्याच्या अर्थसंकल्पातून देण्यात येईल, असेही मी म्हणालो व ते मोरारजींना मान्य होते. मी हिशेब केला, की द्वैभाषिकाच्या अर्थसंकल्पातून ही रक्कम येणार, म्हणजे महाराष्ट्रावर केवळ सात कोटींचाच बोजा पडेल !

पुढे मी पुन्हा दिल्लीला गेलो, तेव्हा चव्हाणांनी माझ्याशी चांगला व्यवहार केला, असे मोरारजींनी काही जणांना सांगितल्याचे मला कळले. पंडितजी वगैरेंच्या मध्यस्थीशिवाय आपापसांत हा प्रश्न सोडविता आला, याचे त्यांना समाधान होते. मी पंतांना सर्व हकीगत निवेदन केली. विदर्भाबाबत एक समिती नेमावी, म्हणजे ती तोडगा काढील, असेही त्यांना सांगितले. त्यांनी मग मी

पंडितजींना भेटून निवेदन करावे, असे सुचविले. त्याप्रमाणे मी नेहंरुंना भेटलो. माझी हकीगत ऐकून त्यांना आनंद झाला. ते म्हणाले,
'आता आपल्याला पुढचे पाऊल टाकण्यास हरकत नाही.'

वर्किंग कमिटीने नंतर विदर्भाबाबत नऊजणांची समिती नेमली होती. तीत महाराष्ट्र, मराठवाडा व विदर्भाचे प्रतिनिधी होते व पं. पंत अध्यक्ष होते. आमच्या दोन-तीन बैठका झाल्या व आम्ही एकमताने अहवाल तयार केला. विदर्भ महाराष्ट्रात राहावा, हे मान्य झाले व काही आश्वासने देण्यात आली. महाराष्ट्र-राज्य स्थापनेचा मार्ग मोकळा झाला.

केल्याने देशाटन

संगम जिथे कुठे झालेला असेल, ते ठिकाण माझ्या आवडीचे असते. मला ते रम्य वाटते. स्फूर्ती देणारे, जीवनाचा एक वेगळाच अर्थ सांगणारे, असे भासू लागते. नद्यांचा संगम झालेले स्थान हिंदुस्थानात पवित्र मानले जाते; पण ते धार्मिक अर्थाने. मला ते भौतिक दृष्टीने पवित्र वाटते. ते मनाला काही वेगळेच सांगत असते. दोन नद्या एकात एक मिसळतात, तेव्हा दोन शक्तींचे मीलन झाल्याचे ते दर्शन असते. दोघी एक होऊन, एकरूप, एकजीव होऊन पुढे जातात आणि हजारांचे जीवन संपन्न करीत असतात.

माणसामाणसांचे असे मीलन होईल, विचारांचा संगम होईल आणि माणसे एकजीव बनून कर्तृत्व करतील, तर सारेच सुखाने नांदतील, त्यांचे जीवन संपन्न बनेल; राग, द्वेष, स्पर्धा, शत्रुत्व त्या संगमात मिसळून-विरघळून जातील आणि विशुद्ध जीवनाचा स्रोतच पुढे जात राहील, असे निसर्गाने निर्माण केलेल्या संगमाच्या ठिकाणी उभे राहिले, की माझे मन सांगू लागते.

कृष्णा-कोयनेच्या प्रीती-संगमाच्या सान्निध्यातच मी लहानाचा मोठा झालो. खेळलो. बागडलो. त्या संगमात डुंबलो. त्याचाही हा परिणाम असेल कदाचित. श्रावणातला हर्षाचा पाऊस पडून गेलेला असावयाचा; पृथ्वीचा उत्साह ओसंडू लागवयाचा. कृष्णा-कोयनेची ऐन पावसाळ्यात गढूळ झालेली पात्रे काहीशी निवळलेली असावयाची आणि ते निवळशंख जीवन एकजीव बनून, पात्राचे दोन्ही काठ धरून भरल्या उभारीने संथपणाने पुढे चाललेले पाहून नदीच्या पात्राप्रमाणे मनही आनंदाने काठोकाठ भरून जात असे. वरून संथ दिसणा-या या प्रवाहाची अंदर की बात काही वेगळी

असल्याचे नावाडी सांगत असत. त्यांचे म्हणणे, वरून प्रवाह संध दिसतो, परंतु पाण्याला आतून ओढ चांगलीच असते. शक्य आहे; लक्षावधींचे जीवन संपन्न करण्यासाठी निघालेला प्रवाह, त्याच्या आंतरमनात वेगाने पुढे जाण्याची ओढ असणारच !

श्रावणातला शेवटचा सोमवार आमचा मोठा आनंदाचा दिवस असावयाचा. माझ्या लहानपणी, कराडला कृष्णेच्या तुफान भरलेल्या पात्रात नावांच्या शर्यती होत असत. दिवस ठरलेला - शेवटचा श्रावणी सोमवार. शर्यत अशी असावयाची, की प्रवाहात नाव सोडल्यानंतर सरळ रेषेत नावेने पलीकडचा तीर गाठावयाचा. सरळ रेषेत पल्याड तीरावर पोहोचावयाचे, ही त्यांतील प्रमुख अट. जी नाव सर्वात प्रथम पोहोचेल, तिने ती शर्यत जिंकली, असा निकाल जाहीर व्हावयाचा. सरळ रेषेत पाणी कापीत जावयाचे काम मोठे कष्टाचे असे. कारण पाण्याला आतून ओढ असावयाची आणि अंतःप्रवाहातील धार कापीत कापीत, पल्ला गाठावा लागे. सरळ रेषेत जाण्यासाठी नावाड्यांना अतिकष्ट असत. दोन्ही तीरांवर उभे असलेले शेकडो लोक मात्र नावांच्या शर्यती पाहून आनंदित होत असत.

या आनंदात पुष्कळदा मीही सहभागी झालो आहे. या शर्यतीत रेठरे गावचे नावाडी-आंबेकरी हमखास यश मिळवीत.

कृष्णाकाठावर उभे राहिल्यानंतर स्वच्छ जीवनाचा तो प्रशांत प्रवाह आणि तीरावरील हिरवागार सुंदर निसर्ग पाहत राहणे याचा आनंद काही वेगळाच. अंतःकरणात तो बसून राहतो आणि स्मरणमात्रे अंतश्चक्षूंसमोर उभा राहतो. लहानपणापासूनच कृष्णाकाठचे प्रेम माझ्या मनात भरून राहिले आहे.

दहा-बारा वर्षांचा असेन मी. असाच एकदा वाईच्या खो-यात असलेल्या मेणवली गावी गेलो होतो. मेणवलीला नाना फडणविसांचा टोलेजंग वाडा आहे. तो मी पाहिला. पण मेणवलीच्या कृष्णाकाठावर, कृष्णेच्या घाटावर पोहोचलो मात्र; पाय तिथेच खिळून राहिले. मेणवलीला कृष्णेच्या घाटाचे शिल्प मोठे सुंदर आहे. कलापूर्ण आहे. या घाटावर उभे राहिले, की कृष्णामाईचे लांबच लांब पात्र दिसते आणि महाबळेश्वर सोडून निघाल्यानंतर ज्या डोंगर-द-यांतून कृष्णामाई झेपावत पुढे येते, ते खोरे समोर उभे दिसते. नितांतसुंदर, रम्य असे हे ठिकाण. माझ्या ते चांगलेच लक्षात राहिलेय.

महाबळेश्वरात एकाच ठिकाणाहून पाच नद्या उगम पावतात आणि डोंगरातून वेगवेगळ्या अंगांनी वाटा काढीत, सपाटीवरून धावताना दिसतात. या पाच भगिनींचे एकमेकींवरचे प्रेम मोठे अमर्याद.

जन्माच्या ठिकाणी त्या आपले आगळे अस्तित्व दाखवतात. पण ते क्षणभरच. फुगडीचा फेर त्यांनी धरला आहे, असे दिसावे, तोच त्या एकजीव होऊन जातात आणि गोमुखातून बाहेर उडी घेतात. उडी घेताना यांतील कृष्णा कोणती, वेण्णा कोणती, कोयना कोणती किंवा भागीरथी, सरस्वती कोणती, हे ओळखता येत नाही; दिसते, ती एक धार. गोमुखातून ही स्वच्छ धार कुंडात उडी घेते आणि पुन्हा जमिनीच्या खालून वाटा काढीत पाच बाजूंनी पाच भगिनी निघून जातात. पुढे कुठे तरी मग डोंगरावरून खाली उडी घेताना दिसतात. भागीरथी आणि सरस्वती गुप्त मार्गाने वाहत राहूनच आपल्या मोठ्या बहिणीला रस्त्यात कोठे तरी भेटतात, अशी आख्यायिका आहे. परंतु एक गोष्ट मात्र खरी, उगमापासून काही मैलांच्या अंतरावरच पाचही भगिनींचा मिलाफ होतो आणि कराडपासून पुढे या सर्वजणी कृष्णामय बनूनच सागराला भेटायला जातात. जरा थोराड अंगाची कोयना कराडला आपल्या भगिनीला - कृष्णामाईला कडकडून भेटते. संगमावर मग आनंदाचा कल्लोळ होतो. या ठिकाणी पोचलेल्या या सर्व जणींचे पंचामृत मोठ्या पात्रात साठते आणि चविष्ट, सुगंधित बनून पांथस्थांची तहान शमविण्यासाठी पुढे आणि पुढेच, महाराष्ट्र ओलांडून आंध्रात पोहोचते. पाचही भगिनींचे सागराशी मग एकाच वेळी मीलन होऊन जाते.

संबंध कृष्णाकाठ हा एक माझ्या प्रेमाचा, आवडीचा विषय आहे. महाबळेश्वरात, उगमापासून निघून, कृष्णेच्या काठाकाठाने थेट राजमहेंद्रीपर्यंत - तिच्या मुखापर्यंत जावे, असे माझे फार दिवसांचे स्वप्न आहे. बदलत्या पात्राची भव्यता पाहावी, निसर्गशोभा मनात साठवावी, गावोगावच्या लोकांना भेटावे, त्यांच्या चालीरीती पाहण्यात, पिके डवरलेली शेती पाहावी, असे सारखे मनात येत असे. अजूनही येत राहते. श्रावणसरी कोसळू लागल्या, की कृष्णामाईची याद मनात हटकून येते.

श्रावण सुरु झाला, की आणखी एक आठवण मनात येते. ही आठवण होते 'आगाशिव' डोंगराची. कराडपासून दीड-दोन मैलांवरील हा आगाशिव. डोंगरावर महादेवाचे एक सुंदर मंदिर आहे आणि लेण्या आहेत. दर श्रावण सोमवारी पुष्कळ शिवभक्त आगाशिव चढून महादेवाच्या दर्शनासाठी जात असतात. मुलांना आनंद असतो, तो लेण्या पाहण्याचा आणि दिवसभर डोंगरावर भटकत राहून निसर्गाच्या सोबतीने खेळण्याचा. आम्ही विद्यार्थी शनिवार-रविवार गाठून हमखास जात होतो. एकदा ज्ञानकोशकार केतकर यांना आगाशिव पाहण्यासाठी नेल्याची एक गोड आठवण माझ्या मनात कायमची राहिली आहे. कराडच्या हायस्कूलमधील गणेश मंडळाचा त्या वेळी मी चिटणीस होतो. ज्ञानकोशकार केतकर उत्सवातील व्याख्याते म्हणून त्या वेळी कराडला आले होते. बोलता बोलता 'आगाशिव'चा उल्लेख निघाला, तेव्हा तो डोंगर, ते स्थान एकदा पाहावे, असे केतकरांच्या मनाने घेतले. माझ्या पुढे मोठा प्रश्न उभा राहिला. केतकरांचे वय झालेले, त्यांना डोंगर चढण्याचे श्रम मानवतील का, असा प्रश्न माझ्यासमोर उभा राहिला. त्यांना मी तसे

सांगितलेही. परंतु केतकरांची उमेद दांडगी. 'हो, हो; मी डोंगर चढू शकेन.' त्यांनी होकार भरला आणि वेळ ठरवून आम्ही मग आगाशिवच्या मार्गाला लागलो. आम्ही डोंगर चढू लागलो आणि थोड्याच वेळात माझी धास्ती खरी ठरली. पायथ्याचा थोडासा भाग केतकर आमच्या बरोबर चढले आणि मग पार थकले. संपूर्ण डोंगर चढून जाण्याचे लक्षण दिसेना. त्यांना ते झेपणारेही नव्हते. थकल्याने ते थांबले आणि एका दगडावर बसले. मी विचार करू लागलो. आम्हाला तर डोंगरावर जायचे होते. लेण्यांत पोहोचायचे होते.

'तुम्ही आता असे करा, इथेच झाडाखाली विश्रांती घ्या', मी केतकरांना सुचविले, केतकरांनाही ते मान्य दिसले. त्यांना मग विश्रांतीकरिता थांबवून आम्ही मुले पुढे गेलो. आगाशिवला मी दरसाल जात असे. परंतु त्यामध्ये ज्ञानकोशकारांच्या बरोबर आगाशिवला गेल्याची आठवण मात्र मनात कायमची राहिली.

कृष्णाकाठ धुंडाळावा, डोंगरद-यांतून हिंडावे, निसर्गशोभा लुटावी, हा माझा छंद जुना आहे. या छंदापायी तरुणपणी कराडच्या जवळचे आणि लांबचे अनेक गड, किल्ले चढलो. वसंतगड, सदाशिवगड, मच्छिंद्रगड हे तर आमच्या परिसरातील गड. सातारचा अजिंक्यतारा, परळीचा सज्जनगड, कोल्हापूरजवळचा पन्हाळा या किल्ल्यांवरूनही सफरी केल्या. प्रतापगड, रायगडची मजल केली. गड आणि किल्ले चढण्याचा एक वेगळाच आनंद असावयाचा. किल्ला चढताना आणि चढून गेल्यावर त्या किल्ल्याचा निसर्ग आणि इतिहास यांचे तर दर्शन घडतेच, परंतु एकदा किल्ल्यावर चढून उभे राहिले आणि अवतीभवती, सभोवार नजर टाकली, म्हणजे खालून वाहणा-या नद्या, पाण्याने भरलेली त्यांची पात्रे, नागमोडी वळणांचा त्यांचा तो मार्ग आणि तीरांवरील वृक्षांच्या रांगा पाहून मन हरखून जात असे.

शेतांची शोभा वेगळीच. काही शेतांतली पिके निघालेली, काहींतली उभी. मध्येच एखादे गवताचे, सरमडाचे, कडब्याचे बुचाड शिखरासारखे दिसायचे. एकाच गालिच्यावर निरनिराळ्या रंगांचे आणि आकारांचे पट्टे काढून गालिचा आकर्षक बनवितात, तसा हा शेतीचा अंधरलेला गालिचा उंचावरून मोठा सुंदर दिसतो. सृष्टीच्या रूपाने अशा वेळी मला वारक-यांचेच दर्शन घडायचे. कराडहून पंढरपूरला जाणारे वारकरी मी पाहत असे. वारक-याची पताका, गळ्यातला वीणा, खांद्यावरची पडशी, हातांतले टाळ, गळ्यातली माळ, डोक्यावरचे मुंडासे, प्रत्येकाचा रंग वेगळा. चेह-याचेही तसेच. कपाळावर बुक्क्याचा टिळा आणि इतरत्र गोपीचंदन. निरनिराळ्या रंगांच्या मुद्रा उठविलेल्या, पाहताक्षणीच निरागसता लक्षात यावी, पवित्र वाटावे, अशी एकूण ठेवण. डोंगरावरून शेतांचे, सृष्टीचे दर्शन असेच व्हावयाचे. जीवनातले ते दिवस सुगीचे वाटत असत.

हळूहळू ते दिवस मागे सरकले. विचाराने, कृतीने, मनाने राजकारणात राहून मी धावपळ करीत होतो. टप्पे ओलांडीत राजकारण पुढे चालले, तसा मीही जात राहिलो. भारत आता स्वातंत्र्याच्या टप्प्याजवळ येऊन पोहोचला होता आणि मी मुंबईत येऊन थांबलो होतो. कराडच्या प्रीतिसंगमाच्या आठवणी बाळगून आणि कृष्णाकाठाची प्रदक्षिणा करण्याचे स्वप्न मनात धरून, मुंबईत सरकारी कामे करीत होतो. भारत स्वतंत्र झाला आणि राजकारणात मला आणखी एक पुढची झेप घ्यावी लागली. प्रवासाची कक्षा आता थोडी रुंदावली.

कामानिमित्त दिल्लीला आणि अन्यत्र कुठे कुठे जात-येत होतो; परंतु संपूर्ण भारत अजून मनानेच पाहत होतो. मी धावत असताना, मन माझ्याही पुढे पळत राहिले. वर्षांमागून वर्षे ही पाठशिवणी चालूच राहिली. भारतयात्रेचे प्रस्थान मी ठेवले, तेव्हाच ही पाठशिवणी थोडी थांबल्यासारखी वाटली; परंतु तोपर्यंत १९६२ साल उजाडले होते. वयाने जवळजवळ पन्नाशी गाठली होती. जबाबदारीच्या कामासाठी आता मला भारतभ्रमण करावे लागणार होते, समाधान होते, देशाटनाची इच्छा पूर्ण होत असल्याचे.

भारताच्या निरनिराळ्या भागांत हिंडून आल्यावर आणि भारतातील विविधता पाहिली, तेव्हा भारत म्हणजे काय, याची मला कल्पना आली. कृष्णा, कोयना आणि गोदावरीच्या तीरांवरील भारत मी पाहिला होता. परंतु सिंधूच्या तीरावरील, लेहच्या परिसरातील भारत, ब्रह्मपुत्रेच्या द-याखो-यांतील भारत, गंगाकाठाचा भारत, नागभूमीत पर्वतराजींवर उभा असलेला भारत, राजस्थानच्या मैलोन् मैल लांब पसरलेल्या वाळवंटातील भारत, नर्मदा, तापी व साबरमतीच्या तीरांवरील भारत आणि दक्षिणेत रामेश्वरापर्यंत पसरलेला, नारळ-पोफळींनी शेजारलेला भारत, गोमंतकातील काजूसारखा आटोपशीर भारत, सागराच्या धडका परत फिरविणारा लांबच लांब किना-याचा भारत, असा हा विविधतेने नटलेला भारत पाहिला; डोळे भरून पाहिला. रोमहर्षक काव्य मनात साठविले. देशाटनाने बरेच काही साध्य झाल्याचा प्रत्यय आला. भारताचे वर्णन करणारी पुस्तके पुष्कळ वाचली होती. त्यामुळे भारत जेवढा समजला, त्याच्यापेक्षा किती तरी पर्तींनी अधिक ज्ञान देशाटनाने मिळाले. दिल्लीला गेल्यानंतर संरक्षणाच्या कामासाठी भारतभ्रमण पुष्कळ करावे लागले, परंतु हे भ्रमण इथेच थांबणार नव्हते. त्यातूनच पुढे जागतिक भ्रमण, पृथ्वीपर्यटन सुरू व्हायचे होते आणि तसे ते सुरू झालेही.

परदेशी जाण्यासाठी भारताचा किनारा प्रथम मी १९६३ मध्ये ओलांडला. संरक्षण-व्यवस्थेच्या सरकारी कामासाठी त्या वेळी रशिया, इंग्लंड आणि अमेरिका या देशांची सफर केली. १९७० नंतरची पाच वर्षे तर दरसाल जगाच्या निरनिराळ्या देशांतून भ्रमण केले आहे. त्या पाच वर्षांत

माझी पृथ्वीप्रदक्षिणा झाली. केवळ देशाटनाचेच नव्हे, तर पृथ्वीपर्यटनाचे अनेक अनुभव, अनेक प्रकारची माणसे, त्यांच्या चालीरीती, संस्कृती, इतिहास, राजकारण, साहित्य, कला, संगीत, निसर्गशोभा, जगाचे वैज्ञानिक वैभव, उद्योगाची उभारी अशी पुष्कळ माहिती संग्रहीत झाली. पृथ्वीपर्यटन झाले, तरी पृथ्वीची संपूर्ण माहिती सापडली, असा दावा कोणालाच करता येणार नाही. पुष्कळ माहिती मिळाली, असेच म्हटले पाहिजे.

माझे सर्वच परदेशी प्रवास हे सरकारी कामासाठी म्हणून असत. इंग्लंड, अमेरिका, लॅटिन अमेरिका, रशिया, युगोस्लाव्हिया, इजिप्त, सीरिया, थायलंड, ताश्कंद, मलेशिया, केनिया, लेबनान, सायप्रस, इटली, फ्रान्स, स्वीडन, कॅनडा, रोम, सिंगापूर, सिलोन, बांगला देश, जपान, मेक्सिको, जमेका, कॅरेबियन सी मधील लहान लहान देश, गियाना, हवाना, बहामा, आफ्रिका, पेरू, इत्यादी जगाच्या पश्चिमेकडील आणि पूर्वेकडील अनेक राष्ट्रांत काही महत्त्वाच्या कामांकरिता जावे लागले. विविध देशांच्या प्रवासात असताना, नियोजित कामातून फुरसतीचे जे क्षण सापडतील, त्या वेळी, सामान्यतः तेथील ऐतिहासिक प्रसिद्ध स्थळे, इमारती, सांस्कृतिक जीवन, शिक्षण संस्था, विद्यापीठ, संरक्षणविषयक प्रशिक्षण संस्था, प्रबोधिका, शिल्पकला, वस्तुसंग्रहालये, बुकस्टॉल्स, नाट्यगृहे, वाद्यवृन्द आणि यांशिवाय त्यांच्या जीवनातील जे जे उत्तम असेल, ते पाहण्याचा, त्यांतील बारकावे समजून घेण्याचा मी प्रयत्न केला. या भ्रमंतीत अनेकानेक गोष्टी पाहावयाची संधी मला मिळाली. परदेशांत वर्षानुवर्षे स्थायिक झालेल्या भारतीयांना भेटण्याचा आनंदही मिळाला.

परदेशांत भारतीय-हिंदी-समाज हा अभ्यासाचा वेगळा विषय आहे, असे मला वाटते. दुनियेच्या पाठीवरील वेगवेगळ्या देशांत, भारताच्या वेगवेगळ्या भागांतील जे लोक पोहोचले आहेत, त्यांच्या जाण्याचे आणि तेथील कामाचे स्वरूप हे वेगळे आहे. शे-दीडशे वर्षांपूर्वी मजूर म्हणून, गुलाम म्हणून जे गेले, त्यांच्यातील पुष्कळ लोक आता तेथे व्यवसायामध्ये स्थिर झाले आहेत. ते गेले, त्या वेळच्या राज्यव्यवस्थाही आता बदलल्या आहेत. अनेक राष्ट्रे स्वतंत्र झाली आहेत. या भारतीयांचा त्यांच्या मूळ भाषेचा संबंध तुटला असला, तरी त्यांना पूर्वजांची आठवण कायम आहे. मात्र बाहेर असलेल्या सर्वच भारतीयांना एकाच साच्यात बसविता येईल, अशी परिस्थिती नाही.

इंग्लंड, अमेरिका, कॅनडा, कॅरेबियन सी मधील त्रिनिदाद, गियाना, सुरिनाम, मॉरिशस, मलेशिया, जमेका या देशांतून भारतीय मोठ्या संख्येने आहेत. दुनियेतील आफ्रिका, फ्रान्स, जपान, मध्यपूर्वेतील देश, सागरी बेटे येथेही भारतीय लोक पोहोचलेले आहेत. परंतु त्यांतील प्रत्येक ठिकाणची परिस्थिती, प्रश्न वेगळे आहेत. त्यामुळे परदेशांतील भारतीयांचा एकत्रितपणे, त्यांना एका साच्यात ठेवून विचार करता येणार नाही. अमेरिकेतील आधुनिक भारतीय हा वेगळा आहे.

कोणी तेथे उच्च शिक्षणासाठी गेलेले आहेत, तर कोणी भारतात उच्च शिक्षण पूर्ण करून नोकरी-व्यवसायानिमित्त पोहोचला आहे. आपल्या ज्ञानाचा, अनुभवाचा तेथे निरनिराळ्या क्षेत्रांत उपयोग आहे, म्हणून कोणी राहिलेले आहेत, तर अनेक जण आर्थिक दृष्ट्या सोयिस्कर म्हणून स्थायिक झाले आहेत. अनेकांनी तेथील नागरिकत्व स्वीकारले आहे. ही मंडळी भारताकडे परत येणार आहेत, की पिढ्यान् पिढ्या तेथेच राहणार आहेत, हा एक प्रश्नच आहे.

कॅरेबियन सी मधील त्रिनिदाद, गियाना, सुरीनाम, मॉरिशस, मलेशिया येथेही मोठ्या संख्येने भारतीय आहेत. हे देश आता स्वतंत्र झालेले आहेत. गियानामध्ये हिंदी समाज म्हणून स्वतंत्र संस्था आहे. गियानामध्ये मी गेलो, तेव्हा या सर्वांना भेटलो. मंडळाचा म्हणून स्वतंत्र असा कार्यक्रम होण्याची गरजच नव्हती. मी ज्या ठिकाणी गेलो होतो, तेथेही भारतीयांचा स्वतंत्र असा कार्यक्रम आयोजित केलेला नव्हता. पण बहुसंख्येने भारतीय होते. जमेकामध्येही असेच घडले. जमेकामधील भारतीयांनी महामंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या स्वागतासाठी एक समारंभ केला. त्यानंतर मी तेथे असताना स्वतंत्रपणेही त्यांनी मला बोलाविले. जमेकामध्ये भारतीयांची संख्या आठ-दहा हजारांच्या आसपास असावी. यांतील काही जुने आहेत, काही नव्याने पोहोचले आहेत. कोणी नोकरीसाठी गेलेले आहेत, तर कोणास यूनोच्या कामासाठी पाठविण्यात आलेले आहे. महाराष्ट्रातील दबडघाव, वैद्य अशी अलीकडेच गेलेली काही कुटुंबेही तेथे भेटली.

बरीचशी माणसे पिढ्यान् पिढ्या तेथे राहत असून त्या त्या देशाच्या वातावरणाशी पोषक अशीच त्यांची वागणूक आहे. त्यांचे आणि भारतात राहणा-या भारतीयांचे प्रश्न वेगवेगळे आहेत. येथील काही मतभेद तेथेही पोहोचतात, त्यामुळे काही गुंतागुंती निर्माण होतात, हे खरे; पण त्यांच्या प्रश्नांची आणि येथील प्रश्नांची तुलनाच होऊ शकत नाही.

परदेशांतून परतल्यावर, भारतीय माणसे परदेशांतील माणसांबद्दल, त्यांच्या वृत्तीबद्दल, त्यांच्या भारतीयत्वाबद्दल प्रश्न विचारतात, तेव्हा मला मोठे आश्चर्य वाटते. परदेशांत पिढ्यान् पिढ्या स्थायिक झालेल्या भारतीयाला आपल्यासमोर उभा करून ही मंडळी त्याच्याशी तुलना करतात आणि त्यांची भारतीय संस्कृती, भाषा, रीतिरिवाज, राष्ट्रनिष्ठा शाबूत आहे का, आणि नसेल, तर भारत सरकार त्याबाबतीत कोणती भूमिका स्वीकारणार आहे, असेही विचारतात.

माझे म्हणणे असे, की परदेशांतील भारतीयांच्या मनात आपल्या पूर्वजांची, प्राचीन इतिहासाची आठवण कायम असल्याने आजच्या भारताने त्या सर्वांशी संस्थात्मक संबंध ठेवण्याचे प्रयत्न करावेत. भारत सरकार त्या दृष्टीने प्रयत्नशील आहे. संगीत, हिंदी नृत्य, भाषा, वाङ्मय-पुरवठा यांद्वारे हा जिव्हाळा कायम टिकविण्याचा प्रयत्न आहे. शिक्षणासाठी किंवा अन्य सांस्कृतिक

कार्यासाठी त्यांना भारतात बोलाविण्यातही येते. माझ्यासारखी मंडळी त्या त्या देशाला भेट देतात, त्या वेळी तेथील भारतीय आवर्जून भेटीसाठी येतात. आम्हाला पाहून त्यांना आपल्या घरचाच कोणी तरी आला आहे, अशी भावना निर्माण होते आणि प्रत्यक्ष भेटीच्या वेळी त्याचे दर्शनही घडते. वर्षानुवर्षे दूरवर राहत असलेल्या भारतीयांना पाहून आपल्यालाही आनंद होतो. पण ही झाली एक बाजू. भावनात्मक म्हणा, फार तर! परंतु दुसरी बाजू यापेक्षा मला अधिक महत्त्वाची वाटते.

भारताबाहेर पिढ्यान् पिढ्या ज्या कोणत्या देशात भारतीय नागरिक या ना त्या कारणासाठी स्थायिक झालेले आहेत, त्यांनी त्या देशाचे नागरिकत्व स्वीकारलेले आहे, हे उघड आहे. अशा स्थितीत त्यांचा देश कोणता? अर्थात ते ज्या देशाचे नागरिक बनले आहेत आणि नागरिकत्वाचे हक्क कायदेशीररीत्या उपभोगत आहेत, ते लोक त्याच देशाचे नागरिक ठरतात. ते ज्या देशात राहतात, तोच त्यांचा देश, राष्ट्र होय. कारण तेथील भाषा, चालीरीती, शिक्षण, राज्यपद्धती यांच्याशी समरस होऊनच ते तेथे राहत आहेत. जो मनुष्य ज्या देशाचा नागरिक बनला असेल, त्याने त्या देशाच्या प्रश्नांशी, हितसंबंधांशी, राजकारणाशी, समाजकारणाशी एकरूप होऊन, भागीदार बनूनच राहिले पाहिजे. भारतीय म्हणून वेगळेपणा जतन न करता त्या देशाचा नागरिक म्हणूनच त्याची वागणूक असावयास हवी. तो भारतीय आहे, म्हणून त्याने आपली संस्कृती, भाषा, देशाबद्दलचा जिव्हाळा, प्राचीनतेचा, इतिहासाचा अभिमान जरूर जतन करावा. पण हे सर्व त्याच्या किंवा कुटुंबाच्या मर्यादेपुरते असले पाहिजे, राहिले पाहिजे. हा स्वाभिमान त्या देशाच्या हिताच्या आड येता कामा नये. कारण त्याचा देश कोणता? तर तो ज्या देशाचा पिढ्यान् पिढ्या नागरिक बनला आहे, तो त्याचा देश. त्याला दोन्ही घोड्यांवर स्वार होता येणार नाही. मूळची संस्कृती, देश यासंबंधीचा जिव्हाळा असावा, पण प्राथम्य मात्र, तो ज्या देशाचा नागरिक, त्या देशालाच त्याने दिले पाहिजे. आमच्या दृष्टीने त्याला विरोध असण्याचे कारण नाही. उलट, तो नागरिक तेथेच समरस होऊन काम करित राहिल्याने भारत आणि तो देश यांच्यात मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित होण्यास मदतच होईल. भारताला जगातल्या निरनिराळ्या राष्ट्रांशी मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करावयाचे आहेत. त्याला, मला वाटते, हा दृष्टिकोन अनुकूल ठरेल.

दुनियेच्या सफरीत मी अनेक लहान-मोठे देश पाहिले, परंतु त्यांतील काही देशांची स्मृती, विशिष्ट कारणामुळे, तेथे जे पाहिले, अनुभवले, ऐकले, त्यामुळे कायमची टिकून राहिली आहे. सामान्यतः मी जेथे जातो, तेथील इतिहासप्रसिद्ध स्थळे पाहतो आणि सांस्कृतिक जीवन समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो.

१९६३ साली प्रथमच मी रशियाला गेलो. त्या वेळी, मोकळेपणाने काही भागांत हिंडलो. रशियाच्या

खुल्या मैदानातील इतिहास, भूगोल पाहिला. मॉस्कोतील प्रदर्शनात शेतीपासून, विज्ञानाच्या आधुनिक अंतराळ-उड्डाणापर्यंतची दालने पाहिली. लेनिन आणि टॉलस्टॉयच्या समाधींची दर्शने घेतली. व्होल्गा नदीच्या किना-यावरील दुस-या महायुद्धाच्या स्मारकांचा-दुर्दशेचा तो इतिहास पाहिला. हे स्मारक एका टेकडीवर जिवंत करणा-या कलावंतालाही भेटलो. टॉलस्टॉयने विश्वाचे चिंतन करण्यात सारी हयात घालविली, ते 'यस्ना पलाना' या ठिकाणचे त्यांचे निवासस्थान, ते जेथे बसले, बोलले, लिहिले, ते सारे जिवंतपणाने जसेच्या तसे जतन करून ठेवलेलेही पाहिले. टॉलस्टॉयचे हे स्मारक म्हणजे एक जिवंत, बोलके, रम्य, मनोहर असे तपोवन आहे. बालपणी टॉलस्टॉयने ज्या वृक्षांचे बीजारोपण केले, तेच वृक्ष आता त्याच्या समाधीवर चव-या ढाळत आहेत. फुलांचा वर्षाव करित आहेत. ज्ञानाची दिव्य अनुभूती मिळावी, असे ते ठिकाण.

इंग्लंड आणि अमेरिका या दोन देशांच्या भेटीमध्ये लंडन येथे, इंग्रजांनी जतन केलेले जुन्या इतिहासाचे दालन पाहताना या कर्तृत्ववान देशाच्या चारशे-पाचशे वर्षांच्या क्रियाशीलतेचे दर्शन घडून गेले. भारत हा जसा प्राचीन इतिहासाने भरलेला देश आहे आणि तेथे जुनी ऐतिहासिक कागदपत्रे पाहावयास मिळतात, त्याचप्रमाणे लंडनमधील हे इतिहासाचे दालन युरोपातील इतिहासाने भरलेले आहे. प्रयत्नातून, क्रियाशीलतेतून निघालेला हा इतिहास आहे. या लोकांनी समुद्र व्यापले, साम्राज्ये निर्माण केली. युरोपाचे जीवन घडविले. ते सर्व इथे पाहता येते. लंडनमधील जुने राजवाडे, वस्तुसंग्रहालये यांचे एक वेगळे आकर्षण आहे. लंडनमध्ये मी काही नाटके पाहिली; सुंदर नाटके पाहण्याचे लंडन हे उत्तम ठिकाण आहे. तेथील नाट्यजीवन मला प्रसन्न वाटले.

अमेरिकेच्या इतिहासाला तशी प्राचीनता नाही. अलीकडील तीनशे-चारशे वर्षांचा या राष्ट्राचा इतिहास आहे. परंतु आधुनिक जीवनातील विज्ञानाचा स्पर्श झालेल्या किंवा विज्ञानमय बनलेल्या ज्या गोष्टी आहेत, त्या पाहताना मनुष्य थक्क होतो. प्रामुख्याने मी तिथल्या शिक्षण-संस्था पाहिल्या. हॉवर्डसारखी विद्यापीठे पाहिली. डिफेन्स विभागातील एअर-फोर्स व नेव्हल अकादमी पाहिल्या, परंतु या सर्वांमध्ये जॉर्ज वॉशिंग्टनच्या निवासस्थानाने माझे मन आकर्षून घेतले. जॉर्ज वॉशिंग्टन तेव्हा जसा राहत होता, त्या वेळचे ते रूप जसेच्या तसे जतन करून ठेवले आहे. तो कसा राहत होता, कोठे झोपत होता, त्याचे ग्रंथालय, स्वयंपाकघर, तो बसत असे, ती बग्गी हे सर्व पाहण्यासारखे आहे. त्याचा तिथे बंगला आहे आणि सभोवती शेकडो एकर जमीन आहे. त्या बंगल्यात प्रवेश केला, की जॉर्ज वॉशिंग्टनच्या जीवनाचे संपूर्ण चित्र उभे राहते. मला हे ठिकाण फार आवडले. न्यूयॉर्क आणि लंडन येथील नाट्यमंदिरे आणि तेथे सुरु असलेली काही नाटके मी पाहिली. या दोन्ही शहरांतील नाट्य-कला-क्षेत्र मोठे भव्य आहे. मन प्रसन्न होते.

फ्रान्समधील पॅरिस हे मला युरोपच्या संस्कृतीचे, केंद्र वाटले. एका अर्थाने युरोपच्या संस्कृतीचे, हे शहर केंद्रच होते. व्हर्सेलिसच्या पॅलेसमध्ये नेपोलियनच्या कर्तृत्वाचे दर्शन आजही घडते. नेपोलियनच्या वेळच्या परिस्थितीचे चित्र या ठिकाणी सजीवतेने उभे करण्यात आले आहे. या शहरातील ऐतिहासिक इमारती, उत्तुंग शिल्पकला, भव्य इमारती, वस्तुसंग्रहालये हे सर्व व्यवस्थित आणि नीट-नेटक्या अवस्थेत असलेले दिसून आले. फ्रान्सच्या सांस्कृतिक खात्याचे मंत्रिपद जेव्हा आँद्रे मॉर्ला यांच्याकडे सोपविण्यात आले, त्या वेळी या मंत्र्याने या सर्व शिल्पकलावास्तूंची मलिनता, जुनेपणा झटकून टाकून, त्या सर्व ताज्या टवटवीत बनविल्या. शहर मोठे सुंदर आहे. वस्तुसंग्रहालयातील जुनी चित्रकला पाहताना मन मोहून जाते. शहराच्या मध्यभागी असलेल्या एका सुंदर चर्चसमोरील सुमारे अर्धा एकर जागेतील कलाकारांचा बाजार पाहताना पाय तेथेच अडखळतात. या पटांगणात कलाकार मंडळी लहान लहान तंबू उभारून, त्या ठिकाणी चित्रे रेखाटीत असतात. हे एक मोठे अजब ठिकाण आहे. चित्रे रेखाटना-या या कलाकारांचे हात मोठ्या कुशलपणाने फिरत असतात. पाहणारेही अवतीभवती भटकत असतात. मला हा मेळावा फार लक्षवेधी वाटला. माझी ही आवड ध्यानात ठेवून या मेळाव्याचे तेथील चित्रकाराने काढलेले एक चित्र माझ्या एका तरुण मित्राने नंतर मला भेट म्हणून दिले. मी मोठ्या चवीने माझ्या बैठकीच्या दालनात ते लावून टाकले आहे.

जगातल्या या मोठ्या शहरांतून फिरताना माझ्या असे लक्षात आले, की या महत्त्वाच्या शहरांना नदीकाठ आहे. सागराचा प्रचंड जलाशय पाहून मन प्रसन्न होते, हे तर खरेच; पण नद्यांचे काठ मला त्यापेक्षाही सुंदर दिसतात. नदीची मला फार भुरळ पडते. मी नदीकाठचा आहे, त्याचा हा परिणाम असेल कदाचित. पण नदीचे जलाशयाने भरलेले पात्र आणि तीरांवरील हिरवीगार वृक्षराजी, पिकाने भरलेली शेते पाहून माझ्या मनाला नदीकाठाचीच भुरळ अधिक पडते. मोठमोठ्या नद्यांचे किनारे व्यवस्थित राहतील याकडे परदेशांतील मंडळींनी जे खास लक्ष दिलेले दिसते, ते लक्षात येते. नद्यांचा उपयोग प्रामुख्याने शेती, वीज आणि जलवाहतूक यांसाठीच केला जातो. नदीच्या पाण्याबद्दल या लोकांना जबरदस्त प्रेम आहे.

व्हिएन्ना, झेकोस्लोव्हाकिया, युगोस्लाव्हिया आणि तेथून अन्य देशांत वाहत जाणारी विशाल डॅन्यूब नदी, रशियातील प्रचंड व्होल्गा नदी, उत्तर-पूर्व आफ्रिकेतून युगांडा, इथियोपिया, सुदान, इजिप्त, आदी देशांतून भूमध्य समुद्रापर्यंत वाहत जाणारी मोठी नदी नाईल-ब्ल्यू नाईल, सेंट लॉरेन्स नदी, सैबेरियातील दक्षिणेतून निघून उत्तर समुद्राकडे जाणारी ओब (जलश) नदी ही सुद्धा एक जबरदस्त नदी आहे. सैबेरियातील नेवासेब्रिस्क हे एक मोठे वाढते शहर आहे. या शहरापासून थोड्या अंतरावर ओब नदीला कोयनेसारखे एक प्रचंड धरण बांधले आहे. मध्य आफ्रिकेतील कांगो

आणि निगर नदी, झांबियामधील झांबिया नदी - या सर्वच नद्या प्रचंड असून या नद्यांच्या पाण्याचा उपयोग मानवी जीवन भौतिक अर्थाने संपन्न बनवण्यासाठी केला जात आहे. आस्वानसारखे प्रचंड धरण अलीकडे बांधले गेले; परंतु युरोपात नदीच्या पाण्याचा उपयोग शेती, उद्योग, वीज आणि वाहतूक यांसाठी करावयाचा, हे फार पूर्वीपासून सुरु आहे.

भारतात गंगा, यमुना, ब्रह्मपुत्रा, कृष्णा, नर्मदा यांसारख्या प्रचंड नद्या आहेत; परंतु या नद्यांकडे पाहण्याची भारतीयांची दृष्टी धार्मिकतेची राहिली. धार्मिक दृष्ट्या पवित्र मानले गेलेले पाण्याचे साठे घाण झाले तरी आम्ही ते तसे राखले. नद्यांच्या पाण्याने लोकजीवन संपन्न करण्याच्या नव्या विचाराने आता आपल्याकडेही मूळ धरले आहे, हे मला सुचिन्ह वाटते. पाश्चात्य देशांतीलही नद्यांचे पाणी स्वच्छ राखण्याचा प्रश्न आता निर्माण होऊ लागला आहे. नदीकाठच्या औद्योगिकीकरणामुळे येथील नद्यांचे पाणी आणि आसमंत घाण होऊ लागले असून, त्यातून दूषित हवामानाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. ब्लू डॅन्यूबचे वर्णन पूर्वी आम्ही जे काव्यात वाचले होते, ते आता शिल्लक उरलेले नाही. ब्लू डॅन्यूब आता 'मडी-डॅन्यूब' बनली आहे. या लोकांचे नदीचे प्रेम किती विलक्षण आहे, ते मला झेकोस्लोव्हाकियात प्रवास करीत असताना आढळून आले. स्लोव्हाकियामधील ब्राटिस्लाव्हा या राजधानीच्या शहरी पोहोचलो, तेव्हा शहराच्या बाहेर एका रम्य ठिकाणी संध्याकाळी फिरायला जाण्याचा आणि तेथेच जेवण घेण्याच्या कार्यक्रमाचा, एकूण कार्यक्रमात समावेश करण्यात आला होता.

राजधानीच्या बाहेर, कार्पेथिएन पर्वतराजीच्या सान्निध्यात 'झोर्शेक' नावाचे सुंदर रेस्टॉरंट आहे. खुल्या जागेवर बसून मंडळी तिथे जेवण घेतात. आम्ही गेलो, तेव्हा सर्व सिद्धता होती. रशियन तरुणांचा एक कलावंद तेथे सज्ज होता. या तरुण गायक कलाकारांनी एक सुरेख गीतगायन सुरु केले. लक्ष देऊन मी श्रवणभक्ती करू लागलो. हे गीत रशियन भाषेतले होते. त्यामुळे ते म्हणत असताना मला त्या गीताचा अर्थ समजला नाही. पण ते गीत ऐकत असताना त्याची गतिमानता, स्वरांची आर्तता आणि नादबद्धता यांनी मी फारच प्रभावित झालो.

नंतर मी चौकशी केली, तेव्हा या तरुणांनी सादर केलेले ते गीत 'व्होल्गा' नदीवर रचलेले आहे, असे समजले. त्या गीताचे मग मी इंग्रजी भाषांतर करून घेतले. मला ते आवडले होते. या गीताची मी माझ्या डायरीत नोंद करून ठेवली. खरोखरच हे एक साधे पण सुंदर गीत आहे. ऐकताना समाधान झाले. डायरीतले ते गीत मी जेव्हा पुन्हा वाचतो, तेव्हा गीत म्हणताना त्या कलाकारांनी निर्माण केलेले वातावरण, ती स्वरांची आर्तता, माझ्यापुढे ते सारे तसेच उभे राहते. या सर्व लोकांचे नदीबद्दलचे प्रेम जबरदस्त आहे, पण ते धार्मिक अर्थाने नव्हते, हे पाहून बरे वाटले.

लॅटिन अमेरिकेत गेल्यानंतर तेथील सामाजिक परिस्थिती पाहताना दोन-तीन वंशांच्या मिश्रणातून एक चौथाच समाज तिथे निर्माण झाला असल्याचे आढळले. दक्षिण अमेरिकेची संस्कृती, तसे पाहता, काही हजार वर्षांची जुनी आहे. सुमारे पाचशे वर्षांपूर्वी स्पेनमधून स्पॅनिश राज्यकर्ते तेथे गेले. आपल्याकडे जसा लॉर्ड क्लाइव्ह पोहोचला, तसा स्पेनचा कोर्टस हा लॅटिन अमेरिकेत गेला. त्याने, तेथे जी जुनी राज्ये होती, त्यांचा पाडाव केला आणि आपले राज्य स्थापन केले. नंतर पोर्तुगीज गेले. इंग्रज पोहोचले. तेथे जे मूळचे लोक आहेत, त्यांना पुढे इंडियन्स म्हणण्याचा प्रघात पडला. नव्या राज्यकर्त्यांनी मग आफ्रिकेतून गुलाम म्हणून काही लोकांना नेले. या सर्वांनी आपला घाम, रक्त आणि कर्तृत्व यांतून देशाची बांधणी केली. हळूहळू त्यांच्यांत रोटी-बेटी व्यवहार सुरु झाले आणि मूळचे इंडियन, नंतर आलेले स्पॅनिश, इंग्रज, आफ्रिकी, पोर्तुगीज यांच्या मिश्रणातून एक चौथाच समाज निर्माण झाला आहे. अर्जेन्टिनामध्ये गो-या लोकांची संख्या जास्त आहे, तर मेक्सिकोमध्ये मूळचे इंडियन आणि गोरे यांच्या मिश्रणातून एका नव्या पिढीने जन्म घेतला आहे. एकूण हा सारा समाजच मल्टिरेशियल समाज बनला आहे. काही ठिकाणी गोरे अधिक आहेत, तर काही ठिकाणी काळे अधिक आहेत.

कॅनडामध्ये हिंडताना, कॅनडामधील काही नामवंत लेखकांनी लिहिलेले ग्रंथ खरेदी करण्यासाठी म्हणून मी काही पुस्तकांच्या दुकानांतून फेरफटका मारला. ओटावामध्ये असताना तेथील एका तरुण, तरतरीत अधिका-याबरोबर मी पुस्तकांच्या दुकानात गेलो. पुस्तकांची चांगली दुकाने आपल्याला पाहावयाची आहेत आणि पुस्तके खरेदी करावयाची आहेत, असे मी या अधिका-याला सांगितले होते. त्याने मला मोठ्या दुकानांतून फिरविले. हा तरुण अधिकारी पूर्वी भारतात आला होता आणि महाराष्ट्रात उरळी-कांचनला आठ-दहा दिवस राहिलेला होता. मोठा हुशार वाटला.

पुस्तकांच्या दुकानात गेल्यावर, ग्रंथांवरून मी नजर टाकली आणि काहीही खरेदी न करता परत फिरू लागताच, माझ्या बरोबरच्या तरुणाला मोठे आश्चर्य वाटले.

'पुस्तक खरेदी करणार आहात ना?' त्याने विचारले.

'मला पाहिजे आहे, ते येथे दिसत नाही.' मी सांगितले.

यावर तो आश्चर्यचकित होऊन माझ्याकडे पाहतच राहिला.

वस्तुस्थिती अशी होती, की तेथे हारीने मांडलेले ग्रंथ हे अमेरिकन लेखकांचे होते. मला हवे होते कॅनडामधील लेखकांनी लिहिलेले ग्रंथ. पण मला असे आढळले, की अमेरिकन लेखकांनीच

ग्रंथबाजाराचा बव्हंशी कबजा घेतलेला आहे. इंग्लंडमधील पुस्तकांच्या दुकानांतून मला इंग्रज लेखक आढळले; परंतु कॅनडामधील दुकानांत अमेरिकन लेखकांचा भरणाच अधिक दिसला.

कॅनेडियन लेखकांची माहिती मिळेल, म्हणून मोठ्या उत्साहाने मी खरेदीसाठी गेलो होतो. अखेर या तरुण अधिका-यासच कॅनडामधील लेखकांची यादी देण्यास मी सुचविले. अर्थात कॅनडामधील तीन-चार दिवसांच्या मुक्कामात मला जे दिसले, त्यावरून माझे हे मत बनले. संशोधन करून हे मत बनले आहे, असे नव्हे. कॅनेडियन लेखकांचीही पुस्तके अन्यत्र कोठे असू शकतील, परंतु मी गेलो, तेथील दुकानांत मला जो भरणा दिसला, तो मात्र अमेरिकन लेखकांचा होता.

या सा-या प्रवासात सायप्रसची भेट मात्र माझ्या लक्षात वेगळ्याच कारणाकरिता राहिली. सायप्रसचा प्रश्न तेव्हा वादग्रस्त बनला होता व सायप्रसच्या सरकारला शक्ती मिळावी आणि तेथील प्रमुख दोन समाजांत सहकार्य निर्माण व्हावे, असे भारताचे धोरण होते.

सायप्रसमध्ये ग्रीक आणि टर्किश असे दोन समाज आहेत. मी गेलो तेव्हा हे लहानसे बेट पाहण्याचा प्रयत्न केला. त्या वेळी दोन-तीन गोष्टी प्रामुख्याने लक्षात आल्या. मी जे पाहिले, त्याबद्दल आता काही मत व्यक्त करणे योग्य होणार नाही. पण जे पाहिले ते मात्र मनात राहिले आहे. तेथील ख्रिस्तपूर्व राजधानी 'सलामिस' ही सडन्स मध्ये आहे. येथे पूर्वी रोमन राज्य होते. ख्रिस्तपूर्व काळातील राजवाडे, थिएटर, स्नानगृह, तेथील पुस्तके वगैरे गोष्टी आजही पाहावयास उपलब्ध आहेत. राजवाड्यातील स्नानगृह पाहण्यासाठी गेलो, तेव्हा मला तिथे एक प्रतीक दिसले. आपल्याकडे जसे ब्रह्मा, विष्णु, महेश असे तिघांचे एकत्रित प्रतीक आहे, तसे ख्रिस्तपूर्व काळातील हे त्यांचे प्रतीक आहे. पण आश्चर्य असे, की या प्रतीकाची शिरे कापलेली होती. हा प्रकार पाहिल्यानंतर माझ्याबरोबर जी मार्गदर्शक स्त्री होती, तिच्याकडे याबाबत पृच्छा केली, तेव्हा ती म्हणाली,
'ख्रिश्चनांनी केलेला हा अत्याचार आहे. त्यांच्या विध्वंसक वृत्तीचा नमुना या अवस्थेत येथे उभा आहे.'

पुढे दोन तासांनी, अन्य ठिकाणे पाहत आम्ही, उत्तरेला असलेल्या फामागुस्ता या ठिकाणी पोहोचलो. फामागुस्ता हे बंदर असून, तेथे ग्रीक व टर्किश असे दोन्ही जमातींचे स्वतंत्र भाग आहेत. आम्ही टर्किश वस्तीत एक मशीद पाहण्यास गेलो. या मशिदीचे शिल्प मला चर्चसारखे दिसले. बाकी सर्व भाग चर्चसारखा आणि मध्येच एक मीनार अशी ही इमारत पाहून बरोबरच्या स्त्रीकडे चौकशी केली, तेव्हा तिने जे सांगितले, त्याने मला आश्चर्याचा दुसरा धक्का बसला. ती म्हणाली,

'पूर्वी हे चर्च होते. इस्लाम धर्म येथे आला, तेव्हा त्यांनी चर्चची मशीद बनविली. इमारत तीच, फक्त एक मीनार उभारला. बस्स ! चर्चची मशीद बनली !'

या सर्व प्रकारावर आमची चर्चा सुरु असताना त्या स्त्रीने जे उद्गार काढले, ते मी माझ्याजवळ नोंद करून ठेवले आहेत.

'धर्माच्या नावाखाली मानव किती शतकांपासून हा अन्याय सहन करीत आहे?' असा तिचा सवाल होता आणि 'मानवाचे ते दुःख अजूनही संपलेले नाही,' असा उत्तरार्थ तिने केला.

माझ्या मनात तिचे शब्द कोरले गेले. सगळ्याच धर्मांचे हे असे आहे का, असा प्रश्न मी मग माझ्याच मनाला विचारला. सायप्रसमध्ये धार्मिक निष्ठेतून करण्यात आलेला विध्वंस मी नव्याने पाहत होतो; परंतु भारतात घडून गेलेले असे किती तरी विध्वंस मी त्याअगोदर पाहिले होते. अशा स्थितीत त्या स्त्रीच्या सवालाला मी काय उत्तर देणार ! ख्रिश्चनिटी आणि इस्लाम जेथून निघाला, तेथून त्यांनी आपल्याबरोबर आपली राज्येही जगभर नेली आणि जेथे गेले, तेथील पूर्वीच्या राज्यांचा, त्यांच्या धार्मिक प्रतीकांचा उच्छेद केला, हा इतिहास आहे. युरोपात तर धर्माच्या नावाखाली अनन्वित अत्याचार झाल्याच्या साक्षी आहेत.

फामागुस्ता (Famagusta) या बंदराची आणखी एक निशाणी माझ्या मनात राहिली. या बंदराला तटबंदी आहे आणि तटबंदीवर 'ऑथेल्लो टॉवर' या नावाचा टॉवर आहे. शेक्सपिअरच्या 'ऑथेल्लो' या प्रसिद्ध नाटकाची पार्श्वभूमी म्हणजे हा टॉवर होय. शेक्सपिअरच्या 'ऑथेल्लो'मधील तो कृष्णवर्णी सरदार, की ज्याला त्याची गोरी प्रियकरीण, पत्नी डेस्डिमोनाबद्दल संशय आला आणि म्हणून त्याने त्या टॉवरवर तिचा गळा दाबून खून केला ! या घटनेची आठवण करून देणारा हा टॉवर तिथे उभा आहे. 'ऑथेल्लो टॉवर' हे त्याचे नाव.

टॉवरच्या समोर प्रचंड सागर आहे. पर्वतप्राय लाटा सागरात उसळत असतात. तो सारखा खळखळत असतो. टॉवरवर डेस्डिमोनाचा गळा दाबून तिच्याच प्रियकराने केलेल्या खुनाचे प्रतीक आणि खळाळणारा सागर यांचे तेथील चमत्कारिक मिश्रण काही वेगळेच सांगून जाते. सायप्रसमधील धर्माची संकटे, चर्च, मशिदी येतील-जातील; पण प्रीती आणि असूया या मानवी चिरंतन भावनांचा संघर्ष पाहिलेला साक्षीदार हा टॉवर येथे मुक्काम करूनच उभा आहे. येथील सागरही असूयेतून घडलेल्या अनेकानेक घटनांचा साक्षीदार आहे. धर्माची असूयाही त्याने पाहिली आणि डेस्डिमोनाचा गळा दाबून तिला निष्प्राण करणारी प्रीतीची असूयाही पाहिली. हा टॉवर आणि

समोर खळाळणारा सागर यांच्याकडे आळीपाळीने पाहिले, तेव्हा ते दोघेही एकमेकांकडे पाहून असूयेने विकट हास्य करीत आहेत, असे मला भासले.

सायप्रसमध्ये असे काही गंभीर पाहिले. परंतु मनात निर्माण झालेले गांभीर्य बाजूला करणारे, आनंदाने भरलेले एक दृश्यही याच दौ-यात मला पाहायला मिळाले. हजारो माणसे आनंदाने, मोकळ्या मनाने जल्लोश करीत आहेत. स्वानंदात मग्न आहेत, असे होते हे दृश्य.

सर्व ग्रीक लोक सप्टेंबरच्या १२ ते २० तारखांच्या आठ दिवसांत 'वाईन फेस्टिव्हल' - मदिरोत्सव साजरा करतात. सायप्रसच्या दक्षिणेला 'लिमासिल' नावाचे एक प्रसिद्ध बंदर आहे. ते पाहायला गेलो होतो. तेव्हा मदिरोत्सव सुरू झाला होता. तरुण स्त्री-पुरुष, मध्यम वयाची माणसे उत्तम पोशाख करून या उत्सवासाठी आलेली असतात. हे सर्वजण मनमुराद मदिरापान करतात. नाचतात, बागडतात, हसतात. मोकळेपणाने आनंदीआनंद करतात. पण तिथे कसला बीभत्सपणा आढळत नाही. हे सारे जण काहीसे आपल्याच नशेत रममाण झालेले मला दिसले. समाजाने कधी तरी एकदा मोकळे बनून सामुदायिक आनंदोत्सव साजरा करण्याचा, खळखळून हसण्याचा हा उत्सव वर्षातून आठ दिवस होत असतो. सायप्रसमधील ग्रीक लोकांची ही जत्रा मला काहीशी वेगळीच वाटली. भारतातील अनेक जत्रा मी पाहिल्या आहेत, तरुण वयात या जत्रांत हिंडलोही आहे. पण हा मदिरोत्सव आणि तोही सामुदायिक. शेकडो, हजारो लोक एकत्र येऊन यथेच्छ मदिरापान करीत आहेत, मोकळेपणाने हसत आहेत, आनंद करीत आहेत, हे दृश्य मला नवीन होते.

भारत हा काही तरी धार्मिक, पारलौकिक गोष्टींचा विचार करणारा, अध्यात्मवादी देश आहे, अशी काही अस्पष्ट कल्पना अजूनही ब-याच पाश्चात्यांच्या मनात घर करून आहे. हा एक प्राचीन संस्कृतीचा देश आहे, अशी कल्पना आहे. आधुनिक भारताच्या आर्थिक, वैज्ञानिक कर्तृत्वाची माहिती तुलनेने त्यांना कमीच आहे. आधुनिक भारताच्या जीवनाची माहिती देण्याचा आमचा सतत प्रयत्न सुरू आहे. भारत आणि मेक्सिको, जमेकासारखे लांबचे देश यांतील मोठे अंतर ही एक अडचण जाणवते. परंतु तरीही आमच्यासारखे भारतीय तेथे पोहोचतात, तेव्हा त्यांना नव्या भारताची - स्वतंत्र भारताची - माहिती मिळते. यापुढच्या काळात व्यापार, आर्थिक व्यवहार ज्या प्रमाणात वाढतील, त्या प्रमाणात हे अंतर कमी होईल, अशी अपेक्षा आहे. कॅरेबियन सी देशांत आणि मेक्सिकोसारख्या ठिकाणी लोकांनी गांधी-नेहरू यांचे पुतळे उभारले आहेत. या नेत्यांनी स्वातंत्र्याचे विचार दिले, त्याचा परिणाम येथे उमटला आहे. जुन्या पिढीतले लोक त्यांना मानतात. गांधी-नेहरू-टागोर या त्यांच्या प्रेरणा आहेत. नव्या प्रेरणा तेथेवर पोहोचविणे हेच यापुढचे काम आहे, असे सर्व प्रवासानंतर माझे मत बनले.

भारताच्या परराष्ट्र-नीतीबद्दलच्या धोरणाने पाश्चात्त्य जगात आता चांगलेच मूळ धरले आहे, याची जाणीवही परदेशाच्या प्रवासात सातत्याने होत राहते. जागतिक लष्करी गटबाजीपासून अलिप्त राहून, देशहिताच्या दृष्टीने स्वतंत्र निर्णय घेण्याचे धोरण पं. नेहरूंनी पुरस्कारले, त्यावेळी उलट-सुलट टीका होत राहिल्या. जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय तंटे तडजोडीच्या मार्गाने सुटावेत, असा भारतीय नेत्यांचा कळकळीचा प्रयत्न होता. पं. नेहरूंनी त्या दृष्टीने जे प्रयत्न केले, त्यांमुळे जागतिक राजकारणात पंडितजींना आणि पर्यायाने भारताला मानाचे स्थान मिळाले; भारताला जागतिक प्रतिष्ठा प्राप्त झाल्याने देशातील जनतेचा स्वाभिमानही द्विगुणित झाला. पंडितजींच्या या स्वतंत्र परराष्ट्रीय धोरणामुळे परदेशांतील बड्या राष्ट्रांकडून भारताला मदतीचा ओघ सुरू राहण्यास मदत झाली; आणि त्यामुळे देशाच्या अंतर्गत गरजा लक्षात घेऊन आवश्यक ते आर्थिक धोरण आखणे भारताला शक्य झाले. अलिप्ततावादी धोरणाबद्दल पाश्चात्त्यांचे काही आक्षेप होते, टीका केल्या जात होत्या, अमेरिकेचे मुत्सद्दी शंका व्यक्त करीत होते, तर रशिया सहानुभूती दाखवीत होता. तरी पण पं. नेहरूंनी जाणीवपूर्वक आपल्या धोरणाचा पाठलाग चालूच ठेवला. भविष्यकाळात या धोरणाला भरघोस पाठिंबा मिळेल, असे चिन्ह काही लोकांना दिसत नव्हते. आज मात्र पं. नेहरूंनी सुरू केलेली अलिप्ततावादाची परराष्ट्रनीतीच योग्य असल्याचा पडताळा येऊ लागला आहे.

सध्या शंभरावर राष्ट्रे या धोरणाचे सभासद आहेत. काही देश पं. नेहरूंनाच या धोरणाचे उद्गाते मानतात. त्याचे प्रतीक म्हणून सार्वजनिक उद्यानांतून म. गांधी, पं. नेहरूंचे पुतळे यांनी उभारलेले आहेत. अविकसित देशांमध्ये अलिप्तता तत्त्वाचा स्वीकार आता झालेला आहे. एका अर्थाने याबाबत स्पर्धा सुरू आहे. राष्ट्रांच्या निरनिराळ्या परिषदा होतात, त्या वेळी अलिप्तता तत्त्व मानणा-या राष्ट्रांच्या जोडीला बसण्यासाठी 'आमच्या देशाला सभासद करून घ्या', अशी मागणी पुढे येत राहिली आहे. या संदर्भात भारताला जागतिक क्षेत्रात मोठे काम करता येण्यासारखे आहे. तशी परिस्थिती निर्माण होत आहे. मला विविध देशांच्या भेटीमध्ये हे जाणवले. विकसनशील राष्ट्रांसमोर आज त्यांच्या देशांतर्गत विकासाचे विविध प्रश्न उभे आहेत. विकासाच्या स्पर्धेत बड्या राष्ट्रांच्या जोडीला बसण्याची प्रत्येकाची ईर्ष्या आहे. विकास साध्य करून जनतेचे जीवनमान सुखी व्हावयाचे, तर विकासाच्या रथाला अडथळा प्राप्त होणार नाही, असेच जागतिक वातावरण निर्माण करण्याची आवश्यकता विकसनशील राष्ट्रांना आता मान्य असल्याचे दिसू लागले आहे.

प्रत्येक राष्ट्रातील अंतर्गत विषमता व राष्ट्राराष्ट्रांतील विषमता दूर करण्यासाठी व्यापार, उद्योगधंदे व आर्थिक क्षेत्रांतील कार्यपद्धतीत मूलभूत फरक करून दुनियेतील संपत्तीची पुनर्वाटणी

मानवी विकासासाठी झाली पाहिजे, असा प्राथमिक स्वरूपाचा प्रश्न जगापुढे अग्रहक्काने आहे. या प्रश्नाच्या उत्तरावर व त्याच्या अंमलबजावणीवर जागतिक शांतता व एका अर्थाने मानवाचे भवितव्य अवलंबून आहे.

विकसनशील राष्ट्रे या संदर्भात आशेने आणि विश्वासाने भारताकडे पाहत आहेत. चर्चा, वाटाघाटी, निरनिराळे आर्थिक, व्यापारी, सांस्कृतिक देवाण-घेवाणीचे करार घडत आहेत. परराष्ट्र नीतिसंबंधांत तत्त्वनिष्ठ, पण व्यवहारी धोरण भारताच्या नेतृत्वाने स्वीकारले असल्याने विकसनशील राष्ट्रांच्या मनात त्याने मूळ धरले आहे. मला वाटते, भारत या दृष्टीने ऐतिहासिक कामगिरी करू शकेल. पृथ्वीपर्यटनाने माझा हा विश्वास वृद्धिंगत झाला आहे.

शांति - चित्तेचे भस्म

दुनियेची सफर ही एक अपूर्वाई आहे. पल्लेदार प्रवासातील नावीन्य आजकाल संपलेले असले, तरी त्यातील नवलकथा मात्र वाढली आहे.

पूर्वी तालुक्याच्या, जिल्ह्याच्या गावाला जायचे म्हटले, तर किती लांबचा पल्ला ! आज मुंबईतला आणि दिल्लीतला माणूस काश्मीरच्या झाडावरील सफरचंद तोडण्यासाठी सहजगत्या जातो - मळ्यात जावे, तसे - आणि टोपलीभर ताजी फळे घेऊन येतो तितक्याच सहजतेने दूर देशीची आवक-जावक आज होत आहे. विलायतेला जाणे हा आता कोणाला पराक्रम वाटत नाही. सारा व्यवहार 'आला गेला मनोगती' झाला आहे. मारुतीने जन्मतःच सूर्यबिंबावर झेप घेतल्याची कथा हरिदासाच्या तोंडून लहानपणी मी ऐकली आहे. पण आज चंद्र-सूर्याजवळ जाऊन त्यांच्या रथाच्या घोड्यांना चापट मारून आलेला एखादा अंतराळ 'वीर-मारुती' स्वतःचीच कथा ऐकवतो. एवंच, पुराणातली वांगी आता पुराणात राहिलेली नाहीत; रशिया-अमेरिकेतील विज्ञानाच्या प्रदर्शनांत ती मांडून ठेवलेली आहेत. नव्हे, मी ती पाहून आलो आहे.

दोन आठवड्यांची ही सफर ! पाहणे, बोलणे आणि देणे-घेणे असा जमाखर्च रोजच सुरू होता.

मॉस्कोत उतरलो, त्या पहिल्या दिवशी, सोवियतचे संरक्षणमंत्री मार्शल मॅलिबोव्हस्कि इतर सीनियर मार्शलस्, ऍडमिरल्स, जनरल्स या वरिष्ठ लष्करी अधिका-यांचा परिचय आणि मॉस्कोचे

निरीक्षण एवढेच घडले. सौ. चव्हाण बरोबरच होत्या. धावपळीच्या जीवनाचा त्यांना आता चांगला सराव झाला आहे.

लेनिनच्या समाधीच्या दर्शनापासून दुसरा दिवस सुरू झाला. मी दर्शनासाठी गेलो, तेव्हा माझ्या हातांत एक पुष्पचक्र होते. त्यावर लिहिले होते :

To the undying
memory of Vi Lenin
The great Soviet leader and
a friend of India.

पुष्पचक्र वाहिले - दर्शन झाले आणि रशियातील दौ-याचा श्रीगणेशा झाला.

भारताच्या संरक्षण-सिद्धतेविषयी सरकारी वरिष्ठ पातळीवरून अधिकृत चर्चा, पाहणी आणि करारमदार हा या दौ-याचा प्रधान हेतू - ते सर्व यथासांग पार पडले. रशियाचे पंतप्रधान (त्या वेळचे) श्री. ख्रुश्चोव्ह यांच्या भेटीत आणि चर्चेत ठरावयाचे ते ठरले. तिथे ते बिनबोभाट झाले. तिथला सारा अंतर्गत कारभार आणि हालचाली या बिनबोभाटच चालतात. मी भारतात परत येऊन पाच आठवडे उलटतात, तोच ख्रुश्चोव्ह यांच्या बिनबोभाट निवृत्तीची, जगाला धक्का देणारी घटना घडली. पण भारतात लोकशाही आहे. जे ठरले, ठरणार, त्याचा बोभाटा झालाच पाहिजे. त्याप्रमाणे तो येथे झालेलाच आहे. त्याची वाच्यता पुन्हा कशाला?

कडेकोट बंदोबस्तातील चर्चेच्या जोडीला मोकळेपणाने फिरण्याचाही एक भाग या दौ-यात होता. सरकारी पाहुणे म्हणूनच; परंतु रशियाच्या खुल्या मैदानातील इतिहास-भूगोल पाहण्याचा त्यात अंतर्भाव होता. त्यासाठी विमान, मोटार, आगगाडी यांच्या प्रवासाबरोबर प्रसंगी नौकानयनही केले. मॉस्को, लेनिनग्राड यांच्या जोडीला यस्ना-पलाना, व्होल्गागार्ड, अस्त्रखान, सिंफरपोल, फ्रुन्झेन्स्को सॅनिटोरियम्, याल्टा, आदी ठिकाणी भेटी-गाठी झाल्या. या दौ-यात अमाप निरीक्षण केले. शेतापासून अंतराळापर्यंतची विज्ञानाची सर्व दालने मॉस्को येथील प्रदर्शनात आढळली.

विज्ञानाने आज अंतराळ ठेंगणे केले आहे. जगाचा संकोच केला आहे. वैज्ञानिक हा तिन्ही जगांचा स्वामी ठरला आहे. त्याने एखाद्या विवक्षित ठिकाणी अंगुली दाबावी आणि क्षणार्धात जगही होत्याचे नव्हते व्हावे, अशी शक्ती त्याने पैदा केली आहे. हे सर्व आश्चर्यकारक तर खरेच !

पण रशियाच्या मातीत हिंडताना मी जो दिड्मुढ झालो, ते वेगळ्याच कारणाने. काय असेल, ते

असो; पण माती आणि माता यांच्याशी एकरूप होणे हा माझा जन्मजात स्वभाव आहे. तीर्थतुल्य मातेच्या दर्शनाने माझे अष्टसात्त्विक भाव जागृत होतात. अंतर्मन निथळू लागते. पौर्णिमेच्या चंद्रातून अमृतबिंदू ठिबकावेत, तशी तिची प्रेमळ दृष्टी माझ्यावर वर्षाव करते आणि न कळत पायगत झालेल्या पापण्या, हृदयाच्या चौफाळ्यावरील पावले धुंडाळू लागतात. ही ध्यानधारणा माझ्या अंगवळणी पडली आहे.

लहानपणी मी संगमावर बसत असे. कोठून तरी येणारे आणि कोठे तरी जाणारे ते 'जीवन' मी रोज पाहत असे. कोणासाठी तरी ते धावत होते. त्यात खंड नव्हता. त्या 'जीवनाला' एक लय होती. पण ते लयाला गेलेले मी कधीच पाहिले नाही. ते जीवन नित्य नवे होते. त्याचा जिव्हाळा कधी आटला नाही.

जीवन पराकोटीचे समर्पित असेल, तर ते कधीच जीर्ण होत नाही. चंद्र कधी जुना होत नाही, सूर्याला म्हातारपण येत नाही, दर्या कधी संकोचत नाही. यांतील प्रत्येकाच्या जीवनात पराकोटीचे समर्पण आहे. पण अनंत युगे लोटली, तरी विनाश त्यांच्याजवळ पोहोचलेला नाही. काळाने त्यांना घेरलेले नाही. त्यांचा कधी कायापालट नाही, स्थित्यंतर नाही. ते निःश्वसन अखंड आहे.

शास्त्रज्ञ म्हणतात,
'सूर्याभोवती ग्रहमाला फिरते.'
अध्यात्मी सांगतात,
'सूर्य जगाचा आत्मा आहे.'

नियती म्हणते,
'पंचमहाभूते माझे दास आहेत.'

दृश्य व अदृश्य जगत निर्माण करण्यात नियतीचा लीलात्मक आनंद आहे, असेही कोणी म्हणतात. मला वाटते, जग हे कलात्मक आनंदाकरिता निर्माण केलेली शक्ती आहे. या कलेत स्फूर्ती आहे, माणुसकी आहे. केवळ वैज्ञानिक हिशेब म्हणजे जग नव्हे. कला आणि पावित्र्य यांचा हा एक सुरेख संगम आहे.

मातीच्या आणि मातेच्या सान्निध्यात मला या सर्वांचा साक्षात्कार घडतो, तिच्या अंतःकरणाच्या अवकाशात मी स्थिरावतो, प्रशान्त मनोभूमीवर पहुडतो, आत्मतेजाने तेजाळून निघतो, प्रेमामृताने ओलाचिंब होतो आणि श्वासात श्वास मिसळून जातो.

कन्याकुमारीच्या प्रशान्त परिसरात, कृष्णामाईच्या सान्निध्यात, गंगा-यमुनेच्या सहवासात, हिमालयाच्या कुशीत माझी अशी भावसमाधी लागते.

रशियात 'व्होल्गा'च्या तीरावरील मातीत पाय ठेवताच अंगातून अशीच एक शिरशिरी चमकून गेली. त्या तीर्थावर येणा-या प्रत्येक सहृदयाला असेच होत असले पाहिजे. तेथील ती माती, ती माता आणि तो पुत्र - त्यांचे मी दर्शन घेतले आणि माझ्या भावना उचंबळल्या. मला त्यातून जगन्मातेचे दर्शन घडले. तिथे येणारा प्रत्येकजण म्हणतो, 'ही माझी माता आहे'; आणि प्रत्येक व्यक्ती म्हणते, 'हा माझा पुत्र आहे, सखा आहे, बंधू आहे - तो माझा आहे.' 'व्होल्गा'च्या तीरावरील व्होल्गागार्ड हे जगातील एक जागृत तीर्थ आहे. रशियातील यच्चयावत मानवता येथे साकार झालेली आहे. दुस-या महायुद्धात व्होल्गाच्या तीरावर अभूतपूर्व रणधुमाळी झाली. लाख मोलाच्या हजारो जिवांचा येथे चिखल झाला. 'लाल' क्रांतीतही हिम-शुभ्र राहिलेली व्होल्गा या धुमाळीत लालीलाल झाली. शूरमर्दिनी भू-माता आरक्त बनली आणि नंतर रक्तलांछित होऊन काळीठिक्कर पडली. तिच्या आश्रयाला कोणी जीव-जिवाणू उरले नाही. जगाच्या पाठीवर अनेक कुरूक्षेत्रे घडली असतील, पण 'व्होल्गा'च्या काठावर जे घडले, त्याला इतिहासात तोड नाही. या भूमीवर काय घडले नाही? रक्ताचे सडे सांडले, हाडांची माती झाली. तेथे कोण कोणासाठी संपला, हा हिशेब निरर्थक आहे. जे घडले, त्यामुळे रक्तमांसाचा चिखल झाला. या चिखलात माणुसकी कुजून गेली. सजीवता उगवेनाशी झाली. पिढीच्या पिढी निराधार झाली. सारे सारे उदास, भकास, भयाण आणि भयंकर झाले. अखंड वाहणारी 'व्होल्गा' आजही त्या भीषण इतिहासाची साक्षी आहे. ध्वनिरूपाने ती हे निवेदन करते. मी हा ध्वनी ऐकला आहे.

दिनांक ३ सप्टेंबर, १९६४चा तो दिवस. सकाळी अकरा वाजता व्होल्गागार्डमध्ये पोहोचलो. ट्रिस्ट हॉटेलमध्ये माझा मुक्काम होता. या शहराला एक नवा इतिहास लाभला आहे. इतिहासामुळे जशी काही शहरे नावारूपाला येतात, तशी काही शहरे इतिहासाला जन्म देतात आणि अमर बनतात. व्होल्गागार्ड हे त्यांपैकी एक आहे. हे शहर म्हणजे एक इतिहासग्रंथ आहे. कोणतेही पान उघडावे आणि वाचू लागावे. येथील एका दिवसाचा मुक्काम मी या इतिहासाचे आलोचन करण्यात घालविला.

ऐतिहासिक वास्तू पाहताना तिच्या ललाटावरील लेख वाचण्याचा मी प्रयत्न करतो. मानवमात्राच्या ललाटाप्रमाणे अशा वास्तूंच्या ललाटावरही सटवाई काही लिहून जात असली पाहिजे. तेथील माणसांच्या ललाटाप्रमाणे इतिहास घडतो, की वास्तूंच्या ललाटाचा लेख माणसाला घडवितो, हे मला माहिती नाही. पण या दोन्हींचा काही तरी आंतरिक संबंध असला पाहिजे खास ! ऐतिहासिक

वास्तूच्या छायेत मी जेव्हा जातो, तेव्हा तो वास्तु-पुरुष हसू लागतो. आनंदाने, भेसूरपणाने ! काळाचा पडदा बाजूला सारून, सौन्याच्या टाकाने लिहिलेला वैभवशाली इतिहास वाचताना त्याला आनंदाचे भरते येते; आणि मळलेली भाग्यरेखा दाखविताना तो भेसूर हसतो. तो सांगतो, रत्नजडित सिंहासनावर आरूढ झालेला मी - आज हा असा आहे - पडलेला, पिचलेला, जळमटलेला ! ते पाहताना अंतःकरण विदीर्ण होते.

व्होल्गाच्या किना-यावरील इतिहास पाहण्यापूर्वी स्मारकांच्या दुर्दशेचा इतिहास मनात डोकावून गेला. लढाईचे स्मारक म्हणजे सैनिकांच्या नावाने उभारलेला एक दगडी खांब ! कशाला तो पाहायचा? स्मारकाची ही अनामिक 'दगडी' कल्पना कोणी शोधून काढली असेल, ती असो ! एका दगडाने दुस-या दगडाचे स्मारक उभारले आहे, एवढाच बोध त्यातून मला होतो. लाख लाख माणसे देशासाठी आपला लाख मोलाचा जीव घालवितात आणि मागे उरलेले जे कोणी, ते एक दगड उभारून त्या शूराची नावेही घालवितात - वाटते, अशी स्मारके पाहूच नये !

पण व्होल्गाच्या काठावरील स्मारक पाहिले आणि स्मारकाविषयीची माझी कल्पनाच साफ बदलून गेली. योद्ध्यांचे हे स्मारक - स्मारक कसले, ती एक निरंतरची लढाईच साकार झाली आहे. व्होल्गाच्या पात्रापासून 'ममई-हिल्स' चढू लागले की क्रमाक्रमाने आपला रणधुमाळीच्या धुमश्चक्रीत शिरकाव होतो... चिलखत घातलेले, संगिनी रोखलेले, रणगाडे पळविणारे, तोफा डागणारे, बॉम्ब फेकणारे, सरपटत जाऊन गोळ्या चालविणारे - एक ना दोन, हजारो हात तिथे सज्ज दिसतात. हजारो कलेवरे तिथे जमीनदोस्त होऊन पडली आहेत. मूर्तिमंत भीती आणि भयानकता यांचेच ते चित्रण आहे. पण एका महान कलावंताच्या कलावैभवाचे ते एक कोरीव लेणे बनले आहे. रणधुमाळी जशी झाली, तशी ती त्याने तेथे उमटविली आहे.

ई. वुचेत्ख हे त्या कलावंताचे नाव. पन्नाशीच्या उमरीतील हा कलंदर कलावंत वर्षानुवर्षे हे समरप्रसंग उभे करण्यात गढून गेलेला आहे. केवळ कुंचला चालविणारा हा कलाकार नाही. तो एक कुशल सैनिक आहे. दुस-या महायुद्धात या भूमीवर त्याने पराक्रमाची शर्थ केली आहे. बेभानपणे तो शत्रूवर तुटून पडला आहे. तेथील रक्तमांसाचा चिखल त्याने तुडविला आहे. स्वतः गंभीर जखमी झाला आहे. पण सुदैवाने वाचलाही आहे. कुशल हाताने तो लढाई खेळला, पोलादी हाताने त्याने शत्रूला यमसदनी पाठविले. पण कलावंत हाताची 'करणी' करून तोच आज समरप्रसंगाचा इतिहास चितारीत आहे. त्याच्या कलेला अंत नाही. त्याच्या कष्टाला सीमा नाही. त्याच्या कल्पनेला मर्यादा नाही. 'ममई-हिल्स' चितारीत तो पुढे चालला आहे. कोठवर जाणार आहे, हे ठरलेले नाही. त्याचे सगेसोयरे, मित्र, आप्तस्वकीय, रणावर लढता लढता ज्या मार्गाने गेले, जेथवर गेले, त्यांचा मागोवा घेत घेत त्याची कला अशीच पुढे पुढे जात राहिली असावी.

पण तो पुढे चालला असला, तरी ती अमर्याद कला, एका ठिकाणी अमर करून ठेवण्यास तो विसरलेला नाही. त्या अमर कलेचे दर्शन त्याने स्वतःच मला घडवले. गंगेचा एक थेंब, पण त्यात तिचे सारे पावित्र्य सामावलेले असते; तशी ही त्याची चित्रकृती. रशियाची सारी मानवता आणि कारुण्य यांच्या मुशीतून ही अमरकृती प्रारंभीच्या चित्रात दर्शविल्याप्रमाणे वर आलेली आहे.

एक रशियन माता, लेकराला मांडीवर घेऊन बसली आहे - लढाईत कामास आलेला तो तरणाबांड तरुण - त्याच्या अंगावर लष्करी पेहेराव आहे - त्याचे तोंड मात्र झाकलेले आहे. माता त्याला कुरवाळीत आहे... असे हे एक अगदी साधे दृश्य; मातेच्या चरणाशी जाऊन मी हे सर्व न्याहाळीत होतो... पण मला तेथे काही आवाज ऐकू आले. कोणी स्फुंदत होते, कोणी कुजबुजत होते, कोणी म्हणत होते, हा माझा राजहंस; कोणी म्हणत होते, हा माझा सखा. बंधू म्हणून कोणी त्याला साद घालीत होते, तर वीरपुरुष म्हणून कोणी त्याला वंदन करीत होते. मी दिड्मुढ झालो, तो येथे ! कारण येथे येणा-या प्रत्येकाची तो कोणी तरी आपलाच आहे, अशी भावना होती. आणि ते खरे होते. दुस-या महायुद्धात, रशियातील घराघरांतील कोणी ना कोणी धारातीर्थी पडला आहे. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लाख जिवांची बलिदाने झाली आहेत. मागे उरलेल्या ज्या पिढीला आपला पिता स्मरत नाही, भाऊ आठवत नाही, माता दिसत नाही, पुत्र गवसत नाही, त्या पिढीतील प्रत्येकजण येथे येऊन मूक बातचीत करतो. आणि लेकराला कुरवाळणारी ती माता... प्रत्येकाला मूक संदेश देते.

तिस-या प्रलयंकारी युद्धाच्या तयारीला लागलेले भाईबंद बघून ती मोठी सचिंत झालेली दिसते. रक्तामांसाचा जेथे चिखल झाला आहे, तेथेच ती अधोमुख बसलेली आहे. तिच्या पुढ्यात तो धारातीर्थी पडलेला बाळ आहे. दर्शनार्थ येणा-या प्रत्येकाला ती सांगते :
'तो रक्ताळलेला तो चिखल पाहा आणि हा बाळ पाहा.'

तुम्ही माणसे सुखाच्या शोधात नाही, असे काहीसे ती म्हणते. इतिहासाची पुनरावृत्ती व्हावी, असे ज्यांना वाटते, त्यांचे तोंड पाहण्याची तिची इच्छा नाही. जिथे गवताची काडी उगवत नाही, त्या भूमीत माणुसकीने मूळ धरावे, या आशेने ती त्या भूमीकडे पाहत अधोवदना राहिली आहे. इतिहासाची पाने उलटत आहेत. काळ पुढे चालला आहे. लेनिनग्राड, व्होल्गागार्ड येथे झालेले ज्यांनी अनुभवले, पाहिले, ते त्या रक्ताळलेल्या इतिहासाच्या पुनरावृत्तीची भाषा बोलत नाहीत. करुण किंकाळ्यांनी त्यांच्या कानांचे पडदे कायमचेच फाटले आहेत. भयंकर दृश्यांनी त्यांच्या डोळ्यांपुढे कायमची अंधारी आलेली आहे. नवी पिढी तशी आंधळी आणि बहिरी होऊ नये, म्हणून या अपंग कलावंताने हे स्मारक उभारले असावे, असे मला वाटते...

मी तेथून परत फिरू लागलो, तेव्हा त्या शूर कलावंताने मला थांबवले. माझ्या हातात एक वस्तू देऊन तो म्हणाला,
'ही व्होल्गागार्डची आठवण.'

रक्तामांसात भिजलेली ही मूठभर माती. मानुष आणि अमानुष याचा सारा इतिहास या मुठीत आहे. शांततेच्या चितेतील ते भस्म, त्या कलावंताची ती देणगी मी स्वीकारली आहे. हिमालयात भडकलेल्या चितेतील भस्म माझ्या संग्रही आहे. त्याच्याशी ही देणगी मिळतीजुळती आहे. गिरिजाशंकराला रोज ताज्या चिताभस्माची पूजा आवडते, हे मला माहिती आहे. 'व्होल्गा'ची ती माती - ते शांतिभस्म मी जपून ठेवले आहे. रशियातून मी आणखी एक आठवण मनाशी बांधून आणली आहे. जीवनाला जाग येण्यासाठी सत्संगती असावी लागते, असे म्हणतात. दोन 'माणसे' भेटणे ही गोष्ट मी क्षुल्लक मानीत नाही. एक क्षणाची सत्संगती. पण ती जीवनाचा अर्थ बदलून टाकते. यस्ना-पलाना (Yesnaya-Palyana) येथील टॉलस्टॉय यांच्या निवासस्थानी मला हा अनुभव आला.

मॉस्कोपासून सुमारे १३५ किलोमीटर्सवर हे नितान्तरम्य स्थान आहे. दुस-या महायुद्धाच्या वेळी सैन्याने हा भाग व्यापला होता, असे मला समजले. पण त्या वेळीही सत्संगतीचा परिणाम तेथेही घडलेला आढळला. सफल जीवनाची मशागत केलेली ही भूमी अतिशय शांत - अतिपवित्र. सोन्याच्या पिंपळाखाली ज्ञानदेवांनी ज्ञानसाधनेस बसावे, असे हे ठिकाण ! सभोवार गर्द वनराजींचे मनोहर तपोवन - या तपोवनात ऋषितुल्य टॉलस्टॉयने विश्वाचे चिंतन करण्यात साठ वर्षे व्यतीत केली. जेथे बसले, जेथे बोलले, जे लिहिले व जेथे लिहिले, ते सर्व जसेच्या तसे जिवंत आहे. त्यांतील प्रत्येक वस्तूतून टॉलस्टॉय प्रतीत होतात. त्यांच्या प्रभावी आणि गंभीर व्यक्तित्वाची साठवण या तपोवनातील वृक्षराजीने पुरेपूर केली आहे. टॉलस्टॉयनी स्वतःच येथील वृक्षांना 'जीवन' दिले आहे आणि आपल्या धन्याचे जीवन त्या महावृक्षांनीही आत्मसात केलेले आहे - इतके, की यांतील अधिक गंभीर कोण, असा प्रश्न पडावा ! टॉलस्टॉयना वृक्षारोपणाचा छंद होता ! घनदाट वृक्षराजीच्या सान्निध्यात आनंदाचे साम्राज्य उभे असते, असे कोणी तरी त्यांच्या कानात कुजबुजले असले पाहिजे. कारण बालपणीच त्यांनी बीजारोपणास सुरुवात केली आणि दोघे मग सारखेच वाढत गेले. निसर्गात राहावे आणि निसर्गमय व्हावे, असेच वाटत असले पाहिजे. समाधिरूपाने आज ते तसेच राहत आहेत. त्यांच्या समाधीचे मी दर्शन घेतले. त्या समाधीच्या ठिकाणी मला काही भव्य आढळले नाही; पण दिव्य अनुभूती मात्र जरूर मिळाली. समाधी अगदी उघड्यावर आणि उघडीच आहे. चार भिंतींनी ती कोंडलेली नाही. तेथे छायाचित्र नाही, कसली खूप नाही - अगदी अनामिक ! एखादा सामान्य जीव येथे झोपला आहे, असे वाटावे ! तिथे कसले

बंधन नाही. कोणाचा पहारा नाही. दर्शनासाठी कोणाला प्रतिरोध नाही. महापुरुषाच्या समाधीची कृत्रिम भव्यता तिथे नाही - पण असे असले, तरी जे आहे आणि जसे आहे, ते उदात्त, पवित्र आणि ईश्वरीय आहे.

समाधीला स्पर्श करून येथून जाणारा वारा, जगाच्या कोनाकोप-यापर्यंत येथील कीर्ति-सुगंध पसरवीत असतो. त्या सुगंधाने मोहित होऊनच मी येथे आलो. या तीर्थस्थानी आल्यावर टॉलस्टॉय यांनी आपल्या अमर सुगंधी साहित्यात ओतलेली मानवता माझ्या दृष्टीसमोर साकार झाली. मला ऍना कॅरेनिना दिसू लागली, 'रिसरेक्शन'मधील कटुशाला मी येथे बघितले; आणि या व इतर असंख्य 'मानवी' पात्रांच्या द्वारे त्यांनी जी मानवता आपल्या अक्षर साहित्यातून निर्माण केली, तिचे दर्शन मला येथे घडले. टॉलस्टॉय हे 'वांझोटे' शब्द लिहिणारे लेखक नव्हते, तर मानवताप्रेमाने ओल्याचिंब झालेल्या लेखणीतून अंतःकरणातील शब्दांना सहानुभूतीचे रूप देऊन, त्यांच्या द्वारे मानवतेला अमर संदेश देणारे ते दैवी प्रतिभेचे साहित्यिक होते. त्या प्रतिभेचा साक्षात्कार मला येथे घडला. टॉलस्टॉयची ही समाधी वरकरणी नामहीन आहे, मौनरूप आहे; पण अंतर्दामी बोलकी आहे. साक्षात्कारी आहे.

मला हे स्थान अतिशय आवडले. टॉलस्टॉयच्या सहवासात मला तिथे महात्माजी भेटले. रवींद्र भेटले. हे एक शांति-निकेतन आहे. ते देवस्थान नाही, पण ज्ञानदेवांचे निवासस्थान आहे. केवळ स्पर्श झाला, की ज्ञान-समाधी लागावी, अशी ही भूमी ! जीवन्मुक्ताची समाधी असावी, तर अशी ! दवबिंदूनी निथळावी, सुगंधी वायूने रुंजी घालावी आणि वृक्षांनी चामरे ढाळावी !! सर्वापासून दूर ... अगदी मुक्त !! रशियात मी पुष्कळ पाहिले. शेकडो वर्षांचा इतिहास असलेले लेनिनग्राड पाहिले. आजच्या रशियन जीवनाची जिद्द पाहिली, विज्ञानाची प्रतीके पाहिली, शस्त्रे पाहिली, अस्त्रे पाहिली, ते निर्माण करणारा समाज पाहिला - पण मी जो विचार करतो आहे, तो फक्त त्या भस्मांकित व्होल्गाग्रीडच्या त्या मायलेकरांचा !! ....

महात्माजी व महाराष्ट्र

महात्मा गांधींच्या जीवनाचा व विचारांचा परिणाम महाराष्ट्रावर किती झाला, असा प्रश्न काही वेळा विचारण्यात येतो. परंप्रांतीय मित्रमंडळी किंवा परदेशी अभ्यासक जेव्हा हा प्रश्न विचारतात, तेव्हा त्यांच्या मनात तुलनात्मक दृष्टी असण्याचा संभव असतो. भारताच्या इतर प्रदेशांवर

गांधीजीवन व गांधीविचार यांचा परिणाम किती कमी-अधिक प्रमाणात झाला, याचा संदर्भ त्यांच्या मनामध्ये असण्याची शक्यता असते. परंतु अशी तुलना करून पाहणे फारसे इष्टही नाही व शक्यही नाही, असे माझे मत आहे. कारण महात्मा गांधी जेव्हा भारतीय राजकारणाच्या क्षितिजावर अवतरले, तेव्हा प्रत्येक प्रांताची पार्श्वभूमी वेगवेगळी होती. त्या संदर्भातच त्या त्या प्रांतावर गांधीयुगाचा किती व कसा परिणाम झाला, हे अजमावावे लागेल. ही गोष्ट सोपी नाही. म्हणूनच, महाराष्ट्राच्या बाहेरच्या किंवा महाराष्ट्रातील मंडळींनी 'गांधी व महाराष्ट्र' असा प्रश्न उपस्थित केला, की मी त्यासंबंधी, तुलनेचा विचार सोडून देऊन, महाराष्ट्रापुरते मला काय वाटते, काय जाणवते, तेवढेच सांगतो.

लोकमान्य टिळकांच्या निधनापूर्वी सुमारे पाच वर्षे आधी गांधीजींनी भारतातील आपल्या कार्याची सुरुवात केली. तो काळ असा होता, की टिळक हेच भारताचे सर्वमान्य, लोकमान्य दैवत होते. मंडालेच्या सहा वर्षांच्या कारावासानंतर ते नुकतेच परत आले होते. बदललेल्या परिस्थितीचा शोध घेत होते. जगात एक महायुद्ध सुरू झाले होते. जागतिक स्वरूपाचे असे हे पहिलेच युद्ध होते. युद्ध सुरू होऊन दोन-तीन महिने होतात, तोच गांधी आफ्रिकेहून भारतात येऊन पोचले. आफ्रिकेत बावीस वर्षे राहून आणि जगातील विचारवंतांचे व मुत्सद्दयांचे लक्ष खेचून घेईल, अशा अभिनव स्वरूपाचे क्रांतिकारक कार्य करून, गांधी भारतामध्ये कायमचे राहण्यासाठी आले होते. नामदार गोखले यांच्या सूचनेवरून, काहीशा आग्रहावरून, त्यांनी आफ्रिकेतील कार्याची अखेरी केली होती व यापुढे भारत हीच आपली कर्मभूमी करावयाची, असा संकल्प केला होता. मात्र, ज्या गोखल्यांच्या सूचनेवरून ते भारतामध्ये आले, त्यांच्या निधनाची वार्ता त्यांना महिन्या-दीड महिन्यात ऐकावी लागली. गोखले यांच्या निधनामुळे 'गांधी व महाराष्ट्र' यांच्यात जो एक दुवा नियतीने निर्माण केला होता, तो एकाएकी निखळला.

१९१५ ते १९२० हा काळ भारतीय राजकारणातला फार महत्त्वपूर्ण घडामोडींचा काळ आहे. गांधीजींचा उदय या काळात व्हावा, ही गोष्टही फार अर्थपूर्ण आहे. लोकमान्य टिळकांनी स्वराज्य-प्राप्तीचा जो रस्ता दाखविला होता व जो वर्ग जागृत केला होता, त्यापेक्षाही पुढचे पाऊल टाकण्यासाठी गांधीजी सिद्ध होत होते. १९१७ मधील चंपारण्याचा लढा हे एक उदाहरण लक्षात घेण्यासारखे आहे. हा लढा देण्यासाठी गांधीजींशिवाय कोणताही नेता त्या काळात पुढे येणे अशक्य होते. एका सामान्य शेतक-याच्या निमंत्रणावरून गांधीजी तेथे गेले, खेडुतांमध्ये मिसळले, आफ्रिकेत आपल्याला ज्या तंत्राचा शोध लागला होता, त्या सत्याग्रहाच्या अस्त्राचा त्यांनी वापर करण्याची तयारी केली. इंग्रज अधिका-यांजवळ व गो-या शेतमालकांजवळ बोलणी केली, आत्मक्लेशाची सारी सारी सिद्धता केली - अन् काही तरी चमत्कार झाला. इंग्रज कलेक्टरने माघार घेतली व गांधीजींचा विजय झाला. परंतु त्यातूनच गांधीजींच्या विधायक कार्याची सुरुवात झाली.

आपल्या आश्रमातील अनेक मंडळी ते तेथे घेऊन गेले. कस्तुरबा गेल्या. इतर स्त्रियाही गावक-यांच्या शिक्षणासाठी, सेवेसाठी गेल्या. प्रगतीसाठी नव्या त-हेच्या चळवळीची मुहूर्तमेढ रचण्यात आली.

गांधीजींच्या कार्याची व व्यक्तिमत्त्वाची एक नवी झलक भारताला त्या वेळी दिसून आली. राजकीय नेता कसा असावा, याची विवक्षित कल्पना त्या वेळी लोकांपुढे होती. लोक असा शब्द जो मी वापरला, त्यात तत्कालीन शिक्षित वर्गाचाच समावेश मला प्रामुख्याने करावयाचा आहे. त्या वेळचे राजकारण हे बहुतांशी शिक्षित वर्गाचेच राजकारण होते. या शिक्षित वर्गामधून दोन प्रकारचे नेतृत्व देशभर निर्माण झाले होते. एका नेतृत्वाचा घाट लोकमान्य टिळकांच्या विचारांचा होता. दुस-या नेतृत्वाचा घाट नामदार गोखल्यांच्या विचारांचा होता. योगायोगाने हे दोन्ही सर्वमान्य, देशमान्य नेते मराठीच होते. परंतु या दोन प्रकारांपेक्षा वेगळ्या व तिस-या प्रकारचे नेतृत्व वर येईल, अशी अपेक्षा त्या काळातही कोणी केली असेल, असे वाटत नाही.

म्हणून गांधींच्या रूपाने एक चमत्कारच भारतीय राजकारणात घडला, असे म्हणावे लागेल. गांधीजींच्या मृत्यूनंतर आईन्स्टिन म्हणाला, की 'गांधींसारखा माणूस या अवनितलावर होऊन गेला, यावर आगामी पिढ्यांचा विश्वासही कदाचित बसणार नाही.'

आईन्स्टिनला जर असे वाटले, तर गांधींचा उदय ज्या पिढीने पाहिला, त्या पिढीला काय वाटले असेल, याचा विचारच केलेला बरा !

युगपुरुष जेव्हा आपल्या युगप्रवर्तक कार्याची सुरुवात करतो, तेव्हा असेच काही तरी होणे स्वाभाविक मानले पाहिजे. व्याकरणाचे जुने नियम तो जणू फेकून देतो. जुनी फूटपट्टी तो मोडून टाकतो. स्वतःच्या गायकीला साजतील, असे नवीन स्वर अन् ताल बसवितो आणि नवे सूर आळवू लागतो. गांधीजी जेव्हा भारतात प्रथम कार्य करू लागले, तेव्हा ते नेमके कोणत्या क्षेत्रात उतरणार, याबद्दल जाणकारांनी वेगवेगळे अंदाज केले असणे शक्य आहे. कोणाला वाटले असेल, की गांधीजी सामाजिक कार्याला वाहून घेतील, कोणाला वाटले असेल, की ते राजकीय कार्याला प्राधान्य देतील. 'आधी सामाजिक सुधारणा, की आधी राजकीय चळवळ' असा एक मोठा वाद महाराष्ट्रात त्यापूर्वी रंगून गेला होता व त्याचे खोल परिणाम महाराष्ट्राच्याच नव्हे, तर भारताच्या सार्वजनिक जीवनावर उमटले होते.

परंतु गांधीजींनी जो मार्ग स्वीकारला, तो अगदी वेगळा. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, इतकेच

काय; परंतु धार्मिक, शैक्षणिक अशी वेगवेगळी क्षेत्रे त्यांनी अलग अलग मानली नाहीत. त्यांनी असा काही तरी संकलित, मूलभूत व मानवतावादी दृष्टिकोन स्वीकारला, की ज्यामुळे सर्वजण विस्मयचकित झाले.

टिळक व गांधी यांच्या विचारांमध्ये व कार्यपद्धतींमध्ये एक प्रचंड तफावत लोकांना भासू लागली असल्यास नवल नाही. गोखले यांना गांधीजी आपले 'राजकीय गुरू' मानीत होते. परंतु याबाबतही मला असे वाटते, की जर का गोखले आणखी जगले असते, तर अगदी थोड्या वर्षांतच गुरुशिष्यांच्या विचारधारांमध्ये कमालीचा फरक दिसू लागला असता. असो.

गांधींच्या रूपाने जेव्हा एक नवे, नव्या घाटाचे नेतृत्व उभे राहिले, तेव्हा गोखलेवादी किंवा टिळकवादी मंडळी गंधळून जाणे स्वाभाविक होते. कारण तोपर्यंत राजकारणाचा व्याप हीच मंडळी सांभाळीत होती. गोखले पंथीयांपेक्षा टिळकपंथीय जनतेच्या अधिक जवळ होते, हे जरी खरे असले, तरी त्यांच्या चळवळीची रीतभात बरीचशी शहरी होती. त्यात शब्दांना, भाषेला व भाषणांना प्राधान्य होते. लोकमान्यांच्या हयातीत त्यांनी जे तेजस्वी स्वरूप राजकारणाला दिले होते, त्याचा साक्षात्कार टिळकपंथीयांच्या कार्यात येत नव्हता.

गांधीजींनी चळवळीच्या तंत्रामध्येच क्रांती केली. त्यांनी प्रत्येकाकडून कृतीची अपेक्षा केली व प्रत्येकाला जमेल, साधेल, अशी कृतीची साधना त्याला सांगितली. त्यामुळे गांधीजींच्या चळवळीत शिक्षित-अशिक्षित हा भेदच नष्ट झाला. किंबहुना, शिक्षित व्यक्तीने कोणताही अहंगंड बाळगू नये, यावर गांधींनी भर द्यायला सुरुवात केली. पोशाखातला थाट, इंग्रजी भाषेचा वापर, राहणीमानाचा दर्जा, इत्यादी ज्या गोष्टी सुधारणेची लक्षणे बनत होती, त्यांना गांधींनी कटाक्षाने रजा दिली. स्वतः ते इतका साधा पोशाख घालू लागले, की बॅरिस्टर असून ते एखाद्या शेतक-याप्रमाणे पोशाख घालत. या गोष्टीने गांधी व बहुजन-समाज यांच्यातील अंतर एकदम कमी झाले. पुढे तर ते पंचाच नेसू लागले व त्यामुळे रवींद्रनाथ टागोर यांच्या शब्दांत सांगायचे, म्हणजे - 'भारतातील कोट्यवधी दरिद्री बांधवांच्या हृदयाचे दार त्यांना सताड उघडले गेले.' बहुजन-समाजात व तत्कालीन राजकारणी माणसांत जी दुर्लघ्य दरी होती, ती एकदम बुजवली गेली. १९२२ साली त्यांच्यावर अहमदाबादच्या कोर्टात जो खटला झाला, त्या वेळी त्यांनी आपला व्यवसाय कोणता, हे सांगताना 'मी शेतकरी व विणकर आहे', हे उत्तर दिले. त्या वेळी सारा भारत या उत्तराने त्यांच्याकडे खेचला गेला. भारतात परतल्यापासून गांधीजी कधीही शहरात एखादे घर घेऊन व ऑफिस थाटून राहिले नाहीत. 'माझा भारत खेड्यात राहतो व मीही खेड्यात राहणार', असे ते म्हणाले.

या सा-या गोष्टींचा बहुजन समाजावर फार खोल परिणाम झाला, असे मला निश्चितपणे वाटते. त्यांच्या चळवळीमुळे महाराष्ट्राचा ग्रामीण भाग ढवळून निघाला, यात मुळीच शंका नाही.

गांधींच्या विचारांचा स्वीकार करण्यासंबंधी महाराष्ट्रातील शिक्षित समाजात त्या वेळी गट पडले होते, असे दिसून येते. टिळकांच्या पक्षातील काही मंडळी गांधींकडे खेचली गेली. शिवरामपंत परांजपे, काकासाहेब खाडिलकर, गंगाधरपंत देशपांडे, इत्यादी मंडळींनी असे मानले, की गांधीजींचे नेतृत्व हे टिळकांच्या कार्याची पूर्तता आहे. परंतु सर्वसामान्यपणे असे चित्र दिसते, की १९२० ते १९३० या दशकात गांधीजींना महाराष्ट्रात विरोध करणारी पिढीच शिक्षित समाजात अग्रभागी होती. काकासाहेब गाडगीळ, शंकरराव देव, आप्पासाहेब पटवर्धन, इत्यादी मंडळींना फार प्रतिकूल परिस्थितीत कार्य करावे लागत होते.

१९३० च्या दांडीयात्रेनंतर मात्र हे चित्र बदलू लागल्याचे दिसते. एक अशी नवी पिढी महाराष्ट्रात वर येत होती, की जिचे मन गांधीजींच्या क्रांतिकारक कल्पनांनी भारावले होते. या पिढीला गांधी - विचारांचे व तत्त्वज्ञानाचे मर्म उलगडून सांगण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य त्या वेळी विनोबा भावे, आचार्य जावडेकर, आचार्य भागवत, काकासाहेब कालेलकर, दादासाहेब धर्माधिकारी, आदी मंडळी करीत होती व त्यात त्यांना बरेच यश आले, असे म्हणावे लागेल.

१९२९-३० नंतरच्या प्रत्येक सत्याग्रहात महाराष्ट्रात जे चैतन्य संचारत होते, ते कल्पनातीत होते. भारतातील इतर प्रांतांत गांधीजींसंबंधी जेवढे प्रेम, आदर असेल, तेवढाच त्या काळात महाराष्ट्रात निर्माण झाला होता, असे मी निश्चितपणे म्हणू शकतो. ज्या उत्कटतेने सारा देश त्यांच्या कार्यक्रमात व चळवळींमध्ये सामील होत होता, तीच उत्कटता महाराष्ट्रात दिसत होती. विशेषतः, महाराष्ट्रातील बहुजन समाजावर गांधीजींचा जो परिणाम झाला, तो अभूतपूर्वच होता. मी प्रत्यक्ष या गोष्टी पाहिल्या आहेत. 'महात्मा गांधी की जय' या गजराने गावेच्या गावे स्वातंत्र्याच्या भावनेने उद्दीपित होत असत. जात, धर्म, गरिबी-श्रीमंती, इत्यादी भेद लुप्त होऊन जात असत. गांधी हा एक सर्वश्रेष्ठ संतपुरुष आहे, अशी भावना सर्वांमध्ये निर्माण होत असे. गांधीजी ज्या प्रकारच्या त्यागाची अपेक्षा करतील, तो त्याग करण्यास हजारो माणसे पुढे येत असत. आता हे खरे आहे, की माझ्या पिढीतल्या अनेक तरुणांना गांधीजींचे टकळीचे तंत्र किंवा रामनामावरचा त्यांचा जोर पटत नव्हता. परंतु हा मतभेद किरकोळ होता. परदेशी सत्तेशी झगडण्याचा जो मूलभूत दृष्टिकोन गांधीजींनी देशापुढे ठेवला होता, तो आम्हांला आकर्षित करीत होता. परकीय सत्तेशी सामना देता देता एका नव्या धर्तीचा माणूस व समाज भारतामध्ये निर्माण

व्हावा, ही गांधीजींची दृष्टी होती. शतकानुशतकांमध्ये भारतात जसे मूलगामी कार्य झाले नव्हते, तसे हे कार्य होते. भारताच्या जागृतीचा एक नवा रस्ता प्रकाशमान केला जात होता.

सामाजिक समतेचा जो विचार गांधीजींनी मांडला, त्यामुळे तर बहुजन-समाज त्यांच्याकडे फार वेगाने आकर्षित होत गेला. माझ्या समजुतीने बुद्धानंतर एवढा क्रांतिकारक समतावादी विचार मांडणारा व त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष कृती करणारा गांधींशिवाय कोणीच झाला नाही. समाजक्रांतीचा नुसता विचार मांडणारे अनेकजण होऊन गेले, परंतु सामाजिक समतेसाठी एवढा जबरदस्त सामूहिक प्रयत्न करणारे आधुनिक काळात फक्त गांधीजीच होऊन गेले, हे मान्य करावे लागेल.

वृद्धत्व आल्यानंतरही नव्या पिढीला आकर्षित करण्याची अपूर्व शक्ती गांधींमध्ये होती. त्यामुळेच १९३० नंतर देशातील व महाराष्ट्रातील उगवती नवी पिढी जेव्हा समाजवादाकडे वळू लागली, तेव्हा तिच्या विचारांना मार्गदर्शन करण्याचे महत्त्वाचे कार्य गांधीजींनी केले, असे म्हटले, तर ते अवास्तव ठरणार नाही. त्यामुळेच टिळक व गोखले यांचे अनुयायित्व सांगणारी पिढी सोडली, तर त्यानंतर गांधीजींच्या जीवनकार्याने प्रभावित झालेली पिढीच - शहरातली व ग्रामीण भागातली - महाराष्ट्रातही वर आलेली दिसत आहे.

गांधीजींचा व महाराष्ट्राचा संबंध केवळ संस्कारांच्या पातळीवर राहिलेला नाही; तर प्रत्यक्ष सहवासाच्या रूपानेही त्यांनी हजारो कार्यकर्त्यांना मार्गदर्शन केले आहे, ही गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे. गांधीजींचे वास्तव्य जेवढे महाराष्ट्रात झाले, तेवढे इतरत्र कोणत्याच प्रांताच्या वाट्याला आलेले नाही. गांधी-जीवनदृष्टीचा व गांधी-विचारांचा स्वीकार करित असताना मराठी मनाला, महाराष्ट्राच्या संतपुरुषांच्या परंपरेचे साहाय्य झाले असावे, असे म्हणण्यास मुळीच हरकत नाही. 'रक्त व तलवार' या शब्दांऐवजी 'सत्य व अहिंसा' या शस्त्रांचा स्वीकार भारतीय जीवनात व्हावा, ही गांधीजींची तळमळ होती. त्यात त्यांना यश किती आले, हा प्रश्न वेगळा; परंतु त्यांची धडपड अपूर्व होती व सर्वसामान्य माणूस त्या धडपडीमध्ये रंगून जाऊ शकत होता, हे विसरता येणार नाही. दांडीयात्रेनंतर पराकाष्ठेचे आत्मक्लेश सहन करण्याचे जे अभूतपूर्व वातावरण देशभर तयार झाले, त्यात मराठी माणूस कोठेही मागे पडला नाही.

गांधी व महाराष्ट्र यांच्या संबंधाचा विचार करताना एक शेवटचा मुद्दा मनात येऊन जातो, तो असा, की आज गांधी-विचारांचा परिणाम कितपत उरला आहे? या प्रश्नाचे उत्तर प्रत्येक माणूस आपापल्या अनुभवातूनच देऊ शकेल. मी मात्र असे निश्चितपणे म्हणेन, की महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनावर, अनेक सामाजिक संस्थांवर, शेकडो-हजारो लहानमोठ्या कार्यकर्त्यांवर गांधी

- विचारांचा व गांधी-जीवनाचा ठसा आजही जाणवतो. अर्थात, जुन्या पिढीचे प्रतिनिधी ह्यात आहेत, म्हणून हे जाणवत असावे; परंतु त्यानंतर काय होईल, हे सांगणे कठीण आहे. मात्र, एक आशा व्यक्त करणे अस्थानी ठरणार नाही. गांधी-जीवन व गांधी-विचार यांमध्ये जो क्रांतिकारक आशय आहे, तो समजून घ्यावा, अशी एक प्रेरणा जगात पुन्हा निर्माण होण्याची चिन्हे दिसत आहेत. हिंसा व सांप्रदायिक राजकीय आचार याआधारे मानवाचे प्रश्न सुटत नाहीत, ही जाणीव बद्धमूल होऊ लागली आहे. गांधींच्या विचारांची उजळणी घडू लागली आहे, ही स्वागताह गोष्ट आहे. गांधीजींनी जे विचार दिले आहेत, ते युगायुगांत पुरणारे विचार आहेत. एका देशासाठी, एका पिढीसाठी किंवा एका विशिष्ट समाजासाठी गांधीजी जगले नाहीत. त्यांनी व्यक्त केलेल्या विचारांपैकी प्रत्येक गोष्ट आंधळेपणाने आपण स्वीकारावी, अशी त्यांचीही अपेक्षा नव्हती. राजकीय स्वातंत्र्यप्राप्तीशी संबंधित नसणा-या अशा किती तरी मूलभूत विषयांवर गांधीजींनी मौलिक विचार प्रदर्शित केले आहेत. त्या विचारांचा अभ्यास, बदललेल्या काळात व नव्या दृष्टिकोनातून, या पिढीत चालू व्हावा आणि स्वतःला पटणारे विचार प्रत्यक्ष कृतीत आणणारे धाडसी प्रयोगवीर निर्माण व्हावेत, एवढीच अपेक्षा आहे. गांधीजींच्या जीवनकार्याचे यथार्थ मूल्यमापन करण्याची शक्ती आपल्यात आहे, असे समजणे धाडसाचे होईल; परंतु काळ जसजसा उलटत जाईल, तसतसा गांधी-विचारांचा आशय अधिक स्पष्ट होऊन मानवजातीचा एक अलौकिक ठेवा म्हणून त्याची महती वाढत जाईल, अशी माझी अपेक्षा आहे.

बुद्धिवंत मुत्सद्दी

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर ज्या कर्तृत्ववान बुद्धिमंतांना पं. नेहरूंनी प्रारंभीच्या काळात एकत्र आणले, जवळ केले, त्यांत डॉ. राधाकृष्णन् यांचे स्थान स्वतंत्र होते. डॉ. राधाकृष्णन् यांनी पूर्वायुष्यात केलेली अखंड ज्ञानोपासना, त्यांची भारतीय तत्त्वज्ञानाचे भाष्यकार व मीमांसक म्हणून असलेली ख्याती, विद्यापीठाच्या शिक्षण-क्षेत्रात तज्ज्ञ म्हणून त्यांची असलेली कीर्ती, ही सर्व पार्श्वभूमी त्यांच्यामागे होतीच. पण भारताच्या नवरचनेच्या प्रारंभ-पर्वातील प्रश्न सोडविताना अनेक गुंतागुंतीच्या प्रश्नांना सामोरे जावयाचे होते, याची जाणीव राष्ट्रीय नेत्यांना होती. भारत म्हणजे नुसता भौगोलिक मर्यादा असलेला किंवा राजकारणाच्या गरजेतून निर्माण झालेला देश नव्हता, तर राष्ट्र म्हणून त्यांच्यामागे प्राचीन समृद्ध सांस्कृतिक व्यक्तित्व होते. अशा वेळी त्या परंपरेची डोळस जाण असलेल्या, त्यातील सनातन मूल्यांचा वेध घेण्याची बौद्धिक क्षमता

असलेल्या, पण आधुनिकतेचे भान असलेल्या व त्या परंपरेचा आधुनिकतेशी मेळ घालू शकणा-या दार्शनिकाची देशाला गरज असते.

डॉ. राधाकृष्णन् यांच्याकडे स्वतंत्र भारताच्या नेत्यांनी याच अपेक्षेने पाहिले. डॉ. राधाकृष्णन् यांची कामगिरी या दृष्टीने फार मोलाची आहे. डॉ. राधाकृष्णन् यांचे जीवन प्रशांत हाते, त्यात खळाळ नव्हता; पण त्याला आतूनच एक ओढ होती. त्यामुळे ते गतिमान होते. इतिहासाला कलाटणी देणा-या घटनांनी किंवा डोळे दिपविणा-या नाट्यमयतेने त्यांचे जीवन भरलेले नव्हते. ते सामान्य माणसांना सहजासहजी आकर्षित करणारे जीवन नाही. म्हणूनच त्याचे महत्त्व मुद्दाम समजावून सांगितले पाहिजे. दार्शनिक मुत्सद्दी, स्वतंत्र भारताच्या ध्येयधोरणाचे मार्मिक भाष्यकार म्हणून देशात आणि परदेशांत डॉ. राधाकृष्णन् यांनी केलेली कामगिरी भारत विसरणार नाही.

डॉ. राधाकृष्णन् यांनी परदेशांतील भारतीय राजदूत म्हणून केलेली कामगिरी किंवा वेळोवेळी परदेशांत दौरे काढून निर्माण केलेली भारताविषयीची सदिच्छा यांना राजकीय महत्त्व आहे. रशियातील त्यांची कारकीर्द यशस्वी ठरली होती. विशेषतः, त्यांनी स्टॅलिनशी जोडलेले आपुलकीचे संबंध म्हणजे डॉ. राधाकृष्णन् यांच्या ऋजू, अनौपचारिक व्यक्तित्वाचा विजय होता. त्यांची ही अनौपचारिकता राष्ट्रपतिभवनातही त्यांनी सांभाळली. सर्वांशी ते मनमोकळेपणाने, अनौपचारिकतेने वागत. त्यामुळे कोणालाही ते जिंकत असत. पण हा त्यांचा साधेपणाही शोभिवंत होता.

डॉ. राधाकृष्णन् यांच्या वक्तृत्वाची त्यांची स्वतःची अशी खास शैली होती. ते मंत्रमुग्ध करणारे होते. संमोहक होते. वक्त्याचे कोणतेही हावभाव नाहीत, आवाजाची फेक नाही. त्यातील नाटकी चढउतार नाहीत. मनाला स्पर्श करणारे भावनापूर्ण शब्द नाहीत. अशी कोणतीही रूढ लक्षणे त्यांच्या वक्तृत्वात नव्हती, तरीही ते प्रभावी ठरे. कारण त्यांच्या भाषणात भावनांपेक्षा बौद्धिकतेला आवाहन असे. सरस्वती तर त्यांच्यावर सदैवच प्रसन्न असे.

त्यांची इंग्रजी भाषा इंग्रजानाही मोहित करणारी होती. किमान शब्दांत जास्तीत जास्त आशय व्यक्त करण्याचे त्यांचे कसब विलक्षण होते. विचारमौक्तिकांच्या सरी डोळ्यांसमोर येत आहेत, असे वाटे. त्यांची शब्दकळा दार्शनिकाची होती. वाणी 'सुभाषित' वाणी होती. संस्कृतमधील अर्थपूर्ण व समयोचित वचने हे तर त्यांचे खास वैशिष्ट्य होते. पण त्यांची ही उद्धृते बाहेरून जोड लावल्यासारखी वाटत नसत. विचारांच्या विणीत बसविलेली असत. डॉ. राधाकृष्णन् यांचे शब्दलावण्य, विचारगांभीर्य व अर्थघनता आणि या सर्वांना आपल्या बरोबर खेचून नेणारा त्यांचा ओघ ही त्यांच्या वक्तृत्वाची वैशिष्ट्ये प्राध्यापकीय नव्हती. खरे तर ते ईश्वरी देणे होते. - आणि या ओघवत्या वाणीवरून जन्मभर लक्षात राहिल, अशी एक आठवण सांगण्यासारखी आहे.

काही वर्षापूर्वी मी जागतिक बँकेच्या बैठकीसाठी वॉशिंग्टनमध्ये होतो. बैठकीच्या एका संध्याकाळी अधिकृत स्वागत-समारंभ होता आणि या समारंभात अक्षरशः शेकडो माणसे होती. भरलेले ग्लास घेऊन इतस्ततः हिंडणारे वेटर्स, हास्यविनोदाची खळखळ, गटागटाने चाललेल्या संभाषणांच्या आवाजाने, खरे म्हणजे, काही ऐकावयासही येणे अवघड. अध्यक्षांना भेटून हस्तांदोलनाने हजेरी देऊन मी अधूनमधून भेटणा-या ओळखीच्या चेहऱ्यांना मानेने दाद देत देत बाहेर पडणा-या दरवाजाकडे निघालो होतो.

- आणि इतक्यात, वाटेत पासष्ट-सत्तर दरम्यानच्या एका गृहस्थाने मला अडविले आणि त्याने आपले नावही सांगितले. परंतु मला त्या गोंगाटात स्पष्ट ऐकू आले नाही. त्याने मोठ्या आवाजात सांगितले,

'मला तुम्हाला एक प्रश्न विचारावयाचा आहे.'

मी त्या गृहस्थाचा हात हातात घेतला व प्रवेशद्वाराजवळ त्याला नेले. तेथे गोंगाट कमी होता. संभाषण शक्य होते. मी त्यांना म्हटले,

'जरूर विचारा तुमचा प्रश्न.'

मी सुटाबुटात होतो; परंतु डोक्यावर गांधी टोपी होती. त्या टोपीकडे किंचितसे पाहत त्यांनी विचारले,

'तुमचे ते तत्त्वज्ञानी प्राध्यापक प्रेसिडेंट डॉ. राधाकृष्णन् सध्या कुठे असतात?'

मी सांगितले,

'आता ते निवृत्त झाले आहेत व वृद्धापकाळामुळे आजारी अवस्थेत मद्रासमध्ये असतात.' मी विचारले, 'आपले काही काम? काही निरोप आहे त्यांच्यासाठी?'

'नाही, नाही, निरोप वगैरे काही नाही. माझी त्यांची ओळखही नाही. तीस वर्षापूर्वी लंडनमध्ये माझ्या तरुणपणी मी त्यांचे एक व्याख्यान ऐकले आहे. अशी ओघवती वाणी मी पुन्हा ऐकलेली नाही. मी तुमचा हिंदुस्थान पाहिलेला नाही. पण त्या भाषणामुळे I can well imagine what the flow of the Ganges must be like. Oh, what a pity, he is old and ill.'

संचित चेह-याने माझ्याशी हस्तांदोलन करून तो गृहस्थ स्वागत-समारंभाच्या गर्दीत मिसळूनही गेला.

मी मात्र काही क्षण तेथेच उभा होतो. ज्याने कधी गंगा पाहिली नाही, त्याला

डॉ. राधाकृष्णन् यांच्या ओघवत्या वाणीने गंगौघ कसा असेल, याचे दर्शन झाले. या अनुभवाने मी काहीसा अंतर्मुख झालो; आणि हृषीकेशजवळ पर्वतराजीतून खाली उतरून हरिद्वारकडे जाणारा

गंगेचा प्रशान्त प्रवाह आणि बोलण्यासाठी उभी राहिलेली डॉ. राधाकृष्णन् यांची मूर्ती माझ्या डोळ्यांपुढे उभी राहिली.

दिल्लीतील डॉ. राधाकृष्णन् यांच्या वास्तव्यात उपराष्ट्रपती आणि राष्ट्रपती ही दोन सर्वोच्च पदे त्यांनी भूषविली. या सर्व काळात अनेक महत्त्वाच्या राजकीय घटना घडल्या, अनेक वादळी प्रसंगांतून देशाला जावे लागले. या प्रसंगी त्यांचे मौलिक मार्गदर्शन राज्यकर्त्यांना लाभले. त्यांच्याशी चर्चा करणे ही एक बौद्धिक मेजवानी असे. राष्ट्रपती झाल्यानंतर भारतीयांना एका अर्थाने पितृछत्रच मिळाले होते. तत्त्वज्ञ राज्यकर्ते व्हावेत, अशी ग्रीक तत्त्वज्ञ प्लेटोची मनीषा होती. भारतात ती पूर्ण झाली हाती. डॉ. राधाकृष्णन् राजकारणात वावरत होते. त्यांच्यांत स्थितप्रज्ञता होती, ती तत्त्वज्ञाची होती. पण त्याचबरोबर त्यात पित्याची आस्था होती आणि जिज्ञासा होती, ती प्राध्यापकाची. राज्यसभेचे सभापती म्हणून त्यांनी आपला दबदबा निर्माण केला, तो त्यांच्या समतोलपणामुळे.

डॉ. राधाकृष्णन् यांचे विचारधन फार मोठे आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानाचे भाष्यकार म्हणून त्यांनी लिहिलेले ग्रंथ जगन्मान्य झाले आहेत. युरोप-अमेरिकेत गांधीजी, रवींद्रनाथ टागोर यांच्याइतकेच डॉ. राधाकृष्णन् यांचे नाव या त्यांच्या विचारधनामुळेच लोकांना माहिती आहे. डॉ. राधाकृष्णन् हे आस्तिक होते. त्यांची आस्तिकता शास्त्रपूत होती. भारतीय संस्कृती हा सर्वसमावेशक असा गतिमान प्रवाह आहे, अशी त्यांची धारणा होती.

परिवर्तनशीलता व गतिशीलता ही नव्या विश्वसंस्कृतीची वैशिष्ट्ये आहेत. या संस्कृतीशी भारतीय संस्कृती आपला सांधा बेमालूमपणे जोडू शकेल, असा त्यांचा विश्वास होता.

डॉ. राधाकृष्णन् यांचे विचारमंथन याच सूत्रानुसार चालत असे. त्यामुळे ते सतत काळाबरोबरच राहिले. प्राचीनतेवर श्रद्धा ठेवूनही आधुनिक राहिले. ते आधुनिक भारतीयतेचे सूक्तकार होते. म्हणूनच राजनैतिक क्षेत्रात त्यांना मान होता आणि तत्त्वज्ञांच्या व बुद्धिमंतांच्या जगामध्ये क्रियावान पंडित म्हणून त्यांच्याकडे सारे जागतिक दर्जाचे बुद्धिवंत पाहत असत. असे दुहेरी श्रेष्ठत्व क्वचितच मिळते. तो मान डॉ. राधाकृष्णन् यांना मिळाला. म्हणून त्यांच्याबद्दल भारतीयांना अभिमान वाटत राहिल.

अलौकिक नेता

पं. नेहरूंना मी १९३१ मध्ये प्रथम पाहिले कराडला. मी शाळेत शिकत होतो आणि विद्यार्थ्यांच्या चळवळीत थोडाबहुत भागही घेत होतो. एके दिवशी आम्हाला कुणकुण लागली, पं. नेहरू बंगलोर मेलने जाणार आहेत. बंगलोर मेल कराड स्टेशनवर मध्यरात्रीनंतर येते. अशा आडवेळी पं. नेहरूंना उठवावे की उठवू नये, अशा द्विधा मनःस्थितीत स्थानिक नेते होते. पण या चर्चेत मला काहीच रस नव्हता. माझ्या मनाचा निश्चय केव्हाच झाला होता. पं. नेहरूंच्या दर्शनाची ओढ मला व माझ्या सहकारी मित्रांना लागली होती. आम्ही पं. नेहरूंना उठवून विद्यार्थ्यांसमोर उभे करावयाचे ठरविले होते.

ठरल्याप्रमाणे त्या मध्यरात्री आम्ही पाचशे विद्यार्थ्यांचा तांडा घेऊन कराड स्टेशनच्या फलाटावर जमलो. गाडी यावयाची वेळ जसजशी जवळ येत होती, तसतसे आमचे औत्सुक्य शिगेला पोचत होते. अखेर शेवटी तो क्षण जवळ येऊन ठेपला. बंगलोर मेल कराड स्टेशनवर उभी राहिली. पंडितजींचा डबा आम्ही शोधून काढला व डब्याच्या भोवती आम्ही उभे राहिलो. धडधडत्या अंतःकरणाने डब्याचे दार आम्ही वाजविले. क्षणार्धातच पंडितजी जागे झाले. दार उघडून बाहेर आले. काहीशा रागीट मुद्रेनेच त्यांनी आमच्याकडे पाहिले; पण हा राग लगेच मावळला. गाडी सुटण्याची वेळ होईपर्यंत या पाच मिनिटांत पंडितजी आम्हा बालगोपाळांच्या मेळाव्यात होते. पं. नेहरू हुबळीला निघाले होते. त्यांच्याबरोबर, मला आठवते त्याप्रमाणे, हिंदुस्थानी सेवा दलाचे डॉ. हर्डीकर आणि श्रीमती कमलादेवी चट्टोपाध्याय ही मंडळी होती.

पं. जवाहरलाल नेहरू यांचे हे पहिले दर्शन झाल्यावर प्रत्यक्षतः त्यांना पाहण्याचा योग पुढे कित्येक वर्षेपर्यंत आला नसला, तरी विचाराने त्या काळातील आम्ही तरुण मंडळी त्यांच्या आसपासच वावरत होतो. त्यांच्या व्याख्यानांचे वृत्तान्त आवडीने वाचत होतो, त्यांच्यासंबंधीचे लेख, आठवणी मिळवीत होतो, वाचत होतो.

- आणि अशा त्यांच्यासंबंधीच्या औत्सुक्याने भरलेल्या काळात आणि संस्कारक्षम वयात त्यांची आत्मकथा माझ्या वाचनात आली. १९३४-३५ साल असेल ते. कॉलेजमध्ये असताना मी त्या ग्रंथाचे वाचन केले. आज अनेक वर्षांनंतरसुद्धा तो ग्रंथ, त्याचे त्या काळी केलेले वाचन या सर्व गोष्टी अजून ताज्या वाटतात. मला वाटते, आत्मकथेच्या वाचनानंतर आपला नेता हाच, ही भावना अधिक दृढ झाली. राष्ट्रीय चळवळीतील एक आकर्षक नेता म्हणून आम्ही त्यांच्या जवळ गेलो होतो, पण वैचारिकदृष्ट्या त्यांचे नेतृत्व मी आत्मकथेच्या वाचनानंतर स्वीकारले. विचाराने त्यांच्याजवळ जो गेलो, तो शेवटपर्यंत कधी दुरावा निर्माण झाला नाही. त्यांच्यासंबंधीचे वाचन, मनन पुढे चालूच राहिले. मेळावे, अधिवेशने, जाहीर सभा यांतून लाखो श्रोत्यांतील एक म्हणून त्यांना पाहतही होतो. पण त्यांची प्रत्यक्ष भेट मात्र १९५२ पर्यंत कधी झाली नाही.

पं. नेहरूंचा प्रत्यक्ष परिचय होण्याचा योग मी मुंबई सरकारचा पुरवठामंत्री असताना आला. रफी अहमद किडवाई केंद्रीय पुरवठामंत्री होते व निर्णयंत्रणासंबंधीचे धोरण ते आखत होते. त्यासंबंधीच्याच काही चर्चेसाठी मी दिल्लीला गेलो होतो. मुंबईत तेव्हा रेशनिंग चालू होते व आम्ही ते काटेकोरपणे चालवीत होतो. निर्णयंत्रणानंतर मुंबई शहराच्या धान्यपुरवठ्यासंबंधी काही प्रश्न निर्माण होणार होते. किडवाईसाहेबांशी प्रदीर्घ चर्चा केल्यानंतरही त्यातून जेव्हा काही निष्पन्न झाले नाही, तेव्हा त्यांच्याच सल्ल्यानुसार मी पंडितजींना भेटलो. जवळजवळ तास-दीड तास, मी त्यांच्याशी चर्चा केली आणि मुंबई शहराला रेशनिंगच्या काळात मिळत असलेले धान्य पुढेही मिळत राहिले पाहिजे, हा माझा मुद्दा मी पंडितजींना पटवून देऊ शकलो, याचा जसा मला आनंद झाला, त्यापेक्षा त्यांच्याशी आपला परिचय झाला, याचा आनंद, नाही म्हटले, तरी माझ्या मनात भरून राहिला होता. त्या आनंदाने भरलेल्या मनानेच तेव्हा मी दिल्लीहून परतलो होतो.

१९५२ साली माझा पंडितजींशी प्रत्यक्ष परिचय झाला; पण १९५६ पर्यंत या परिचयाचे स्वरूप केवळ औपचारिक होते. १९५६ साली संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रश्न उपस्थित झाला आणि हा परिचय अधिक वाढत गेला आणि त्याची परिणती शेवटी १९६२ साली त्यांनी मला आपला एक विश्वासू सहकारी व तरुण मित्र मानण्यात झाली.

या सर्व कालखंडातील पं. नेहरूंच्या अनेक आठवणींची गर्दी आज माझ्या मनात उसळली आहे. धाकट्या भावावर प्रेम करावे, तसे त्यांनी माझ्यावर प्रेम केले. माझ्यावर अत्यंत महत्त्वाच्या प्रसंगी विश्वास टाकला. ते प्रेमाचे व विश्वासाचे अनंत क्षण माझ्या स्मृतिपटलावर तेजस्वी ता-यांसारखे लखलखत आहेत. १९५६ साली द्वैभाषिक राज्याची जबाबदारी मी स्वीकारली, तेव्हाचा एक प्रसंग सांगण्यासारखा आहे.

मंत्रिमंडळ बनविण्यासंबंधीची चर्चा करण्यासाठी मी दिल्लीला गेलो होतो. चर्चा संपवून पंडितजींचा निरोप घेण्याची वेळ आली, तेव्हा मी त्यांना म्हटले,
'फार कठीण कामाची जबाबदारी मी स्वीकारली आहे. आपले आशीर्वाद मला हवेत.'
जवाहरलालजी एकदम गंभीर झाले. बरोबर चालता चालता म्हणाले,
'माझे आशीर्वाद इतके स्वस्त नाहीत. काम कठीण तर आहेच; पण तुम्ही ते कसे करता, पाहू या.'

मी तर परिस्थितीचे आव्हान स्वीकारूनच माझे काम पार पाडत होतो. त्याचे वृत्त त्यांच्यापर्यंत पोहोचतच होते. या काळात त्यांच्या ब-याच भेटीगाठी होत; पण १९५७ मधील एका भेटीत जवाहरलालजींनी त्या प्रसंगाचा एकदम उल्लेख केला आणि आठवणीने मला आशीर्वाद दिले.

आपल्या सदृच्छा व्यक्त केल्या. माझ्या अल्पशा कार्याला मिळालेली ती फार मोठी पावती होती. माझ्या मनाच्या संदुकीत मी ती अगदी जपून ठेवली आहे.

द्वैभाषिक राज्यानंतर संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीची जी बोलणी झाली, ज्या वाटाघाटी झाल्या, त्यांना तर ऐतिहासिक महत्त्व आहे. मीच स्वतः जेव्हा केव्हा विस्ताराने लिहीन, तेव्हा तो इतिहास स्पष्ट होईल. पण या काळात पंडितजींच्या स्नेहपूर्ण वागणुकीचे, त्यांच्या थोर मानवी मनाचे जे दर्शन मला घडत गेले, ते केवळ अविस्मरणीय आहे आणि त्याहीपेक्षा त्यांच्यातील पुरोगामी विचारवंताचा प्रत्यय येत राहिला, तोही. १९३४-३५ साली ज्या विचारप्रणालीमुळे मी पंडितजींना आपला नेता मानला, त्या विचारप्रणालीवरील त्यांची श्रद्धाही या काळात अनेक वेळा दिसून येत असे व त्या वेळी मला मनातून खरोखर आनंद वाटत असे.

असाच एक प्रसंग सांगण्यासारखा आहे. समाजवादी भारतात समाजवादी महाराष्ट्र स्थापन करण्याची प्रतिज्ञा करून आम्ही संयुक्त महाराष्ट्राचा कारभार हाती घेतला आणि या प्रतिज्ञेला अनुसरून काही कायदेही करावयाचे ठरविले. लँड सीलिंगचा कायदा हा एक असा कायदा होता. या कायद्याच्या अंमलबजावणीत खरी अडचण होती साखर कारखान्यांकडील जमिनींच्या बाबतीतील. या जमिनींना सीलिंग ऍक्ट लागू करू नये, असे नियोजन मंडळाचे मत होते. नंदाजी तेव्हा नियोजनमंत्री होते. त्यांचे स्वतःचेही तसेच मत होते; आणि प्रश्नाची तड काही केल्या लागत नव्हती. माझे सहकारी श्री. वसंतराव नाईक अनेक वेळा चर्चा करून आले होते, मीही संधी मिळेल, तेव्हा बोलत होतो. पण उसाचे मोठाले फार्म्स मोडू नयेत, हा पोथीनिष्ठ आग्रह सोडायला नियोजन मंडळ तयार नव्हते; आणि साखर कारखान्यांच्या जमिनी सीलिंग कायद्याखाली येणार नसतील तर केवळ गरीब शेतकऱ्यांच्या जमिनींवर हा कायदा लावण्यात काहीच अर्थ नाही, अशी आमची ठाम भूमिका होती.

नियोजन मंडळाशी अखेरची चर्चा करण्यासाठी मी दिल्लीला गेलो होतो. दोन तास चर्चा केल्यानंतरही आम्हाला जेव्हा नकार मिळाला, तेव्हा मी पंडितजींची भेट घेतली. त्यांना आमचा दृष्टिकोन समजावून सांगितला.

माझे म्हणणे ऐकून घेऊन पंडितजी म्हणाले,
'तुम्ही परत गेल्यावर मला एक पत्र पाठवा.'

ठरल्याप्रमाणे मी लगेच पत्र पाठविले आणि चवथ्या दिवशी पंडितजींचे दोन वाक्येच लिहिलेले उत्तर मला मिळाले.

'मी तुमच्याशी सहमत आहे.' हे त्यांनी मला कळविले होते व 'नियोजन मंडळाशी बोलणी करण्यासाठी या,' असे निमंत्रणही त्यांनी दिले होते.

दुस-या दिवशी आम्ही दिल्लीला गेलो. पं. नेहरूंनी आपले मत नियोजन मंडळाला कळविलेले होतेच. फक्त दीड मिनिटातच आमची चर्चा संपली. नियोजन मंडळाने महाराष्ट्र सरकारची योजना स्वीकारली होती. दीड वर्षपर्यंत ज्या विषयाच्या चर्चेचा घोळ चालू होता, तो विषय अवघ्या दीड मिनिटात निकालात निघाला. कमाल जमीन-धारणाविषयक विधेयकास पंडित नेहरूंचा पाठिंबा नसता, तर यश येऊ शकले नसते व नव्या महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर असे पुरोगामी पाऊल आम्ही टाकू शकलो नसतो. ध्येयवादी नेतृत्व असले, म्हणजे प्रगतीच्या मार्गावरील वाटचाल कशी शक्य होते, याचे प्रत्यंतर या घटनेतून आम्हाला मिळाले.

१९६२ साली पं. नेहरूंनी मला केंद्रीय मंत्रिमंडळात बोलावून घेतले, तेव्हाची एक छोटी आठवण माझ्या मनात अगदी ताजी आहे. १९६२ सालातील नोव्हेंबरच्या २-३ तारखेला मी दिल्लीला गेलो होतो. राष्ट्रीय विकास मंडळाची ती महत्त्वाची सभा होती. या मुक्कामातच दिल्लीत निर्माण झालेल्या मेननविरोधी वातावरणाची मला कल्पना आली होती. त्या वातावरणाचे पडसाद कानांवर पडत होते, त्यांचे गांभीर्य जाणवत होते आणि त्या वेळी दिल्लीहून परतत असताना या परिस्थितीत आपल्याला काही जबाबदारी उचलावी लागेल, याची पुसट कल्पनासुद्धा मला नव्हती.

६ नोव्हेंबरची ती दुपार होती. सचिवालयातील माझ्या खोलीत मी नित्याची कामे पाहत बसलो होतो. तेवढ्यात माझ्या चिटणीसांनी मला घाईघाईने येऊन सांगितले, 'पंतप्रधानांना तुमच्याशी बोलायचे आहे. लवकरच त्यांचा फोन येईल.'

- आणि पाठोपाठ फोनची घंटा वाजलीच.

मी फोन उचलून कानाशी लावला, तोच पंडितजींचे शब्द माझ्या कानी पडले,

'मी जवाहरलाल बोलतो आहे, जवळपास कोणी बसलेले नाही ना?'

'कोणी नाही.' असा माझा निर्वाळा मिळताच पंडितजी म्हणाले, 'एक महत्त्वाची गोष्ट तुम्हाला विचारावयाची आहे. तिची वाच्यता किंवा चर्चा मुळीच होऊ देऊ नका. मला फक्त 'हो' किंवा 'नाही' एवढेच उत्तर हवे आहे.'

पंडित नेहरूंना हवी होती, तशी हमी मी अर्थातच दिली, तेव्हा पंडितजी म्हणाले,

'संरक्षण खात्याची जबाबदारी मी तुमच्यावर सोपवू इच्छितो. तुम्ही दिल्लीला आले पाहिजे, असे मला वाटते. येणार ना तुम्ही? आणि फारशी चर्चा न करता 'हो' किंवा 'नाही' एवढेच उत्तर मला हवे आहे.'

पंडित नेहरूंचा तो प्रश्न मला एवढा अकल्पित होता, की मी क्षणभर स्तिमितच झालो होतो. 'हो' किंवा 'नाही' असे या प्रश्नाचे तातडीने उत्तर देणे फारच अवघड होते. त्यातून हा विषय इतर कोणाशी बोलायचा नाही, असे बंधन खुद्द पंडितजींनीच माझ्यावर घातले होते, त्यामुळे मी कोणाशी बोलूही शकत नव्हतो.

पंडितजींना मी म्हटले,

'तुमचा प्रश्न एवढा अनपेक्षित आहे, की मला चटकन् निर्णय ठरविणे फारच कठीण आहे. तुम्ही ज्या आग्रहाने मला बोलावीत आहात, तो पाहून तर माझी स्थिती अधिकच अवघड झाली आहे.'

पं. नेहरू म्हणाले,

'तुम्ही आत्ताच उत्तर द्या, असा माझा आग्रह नाही. विचार करून, दोन दिवसांत कळविले, तरी चालेल. पण हे पाहा, सुरुवातीला मी बोललो, ते ध्यानात ठेवा. कोणाशी बोलू नका.'

त्यांच्या सूचनेवर मी गमतीने म्हटले,

'जवाहरलालजी, ही तुमची अट पाळणेसुद्धा मला फार कठीण आहे. निदान एका व्यक्तीशी तरी मला बोललेच पाहिजे. ते टाळता येणे अशक्य आहे.'

किंचितशा रागावलेल्या स्वरात पंडितजींनी विचारले,

'अशी कोण व्यक्ती आहे, की जिच्याशी हा विषय बोलल्याशिवाय तुमचे निभणार नाही?'

मी चटकन् उत्तर दिले,

'पंडितजी, मुंबई सोडून दिल्लीला यावयाचे, तर निदान मला माझ्या पत्नीला तर विचारले पाहिजे.'

अगदी मोकळ्या मनाने हसून पंडितजी म्हणाले,

'बरोबर आहे. सौ. चव्हाणांशी तुम्ही जरूर बोला. मला एक-दोन दिवसांत कळवा. तुमच्या फोनची मी वाट पाहत आहे.'

पंडितजींच्या मनाच्या मोकळेपणाच्या किती तरी हकिगती आज माझ्या मनात दाटून येत आहेत. आणखी एक आठवण, प्रतापगडच्या मोर्च्याच्या वेळची येथेच सांगून टाकतो. पुण्याहून आम्ही प्रतापगडाकडे निघालो. राज्यपाल श्रीप्रकाशजी एका कडेला, मध्ये मी व दुस-या कडेला पंडितजी असे आम्ही गाडीत बसलेलो होतो. वाई जवळ आली तसे पंडित नेहरूंना कडेला बसू न देता मध्ये

बसवावे, असे माझ्या मनात आले व मी तसे पंडितजींना म्हटले. वाईजवळ निदर्शने होणार, निदर्शकांची गर्दी रस्त्यावर असणार, तेव्हा कडेला पंडितजी असू नयेत, हा माझ्या म्हणण्यातील अर्थ त्यांच्या बरोबर ध्यानात आला होता. पंडितजी म्हणाले, 'गैरसोयीच्या जागी आम्ही दोघे बसलो आहो. आमच्यापैकी जास्त वृद्ध कोण आहे, त्याने प्रथम सोयीच्या जागेवर बसावे.' असे म्हणून श्रीप्रकाशजींना त्यांनी कडेच्या जागेवरून मध्ये बसविले आणि आपण स्वतः त्याच जागी बसून राहिले.

प्रतापगडच्या शिव-पुतळ्याचे अनावरण झाल्यावर आम्ही परत निघालो, तेव्हाची एक आठवण पंडितजींच्या सूक्ष्म निरीक्षण-शक्तीची व ऐतिहासिक उपपत्ती लावण्याच्या चिंतनशील मनाची द्योतक आहे. प्रतापगडच्या मोर्च्याचा, निदर्शनांचा कार्यक्रम संपवून निदर्शक गटागटाने परतत होते. काही सायकलींवरून चालले होते. जवळजवळच्या गावांतील मंडळी पायीच चालली होती. पण निदर्शकांच्या वातावरणातून ती अजून बाहेर आलेली नव्हती. अशाच वेळी आमची मोटार जाताना दिसली, म्हणजे त्यांना मोठा जोश चढे आणि मोठमोठ्या घोषणांनी ते वातावरण दणाणून सोडत.

पं. नेहरू हा सगळा प्रकार न्याहाळत होते. ब-याच वेळाने ते म्हणाले, 'तुम्हाला गंमत सांगतो, पंजाबचे लोकही खूप संतापतात. तुमच्या मराठ्यांप्रमाणेच तेही रागीट आहेत, पण कितीही रागावले, तरी लवकर थंड होतात, मराठ्यांचे तसे नाही. ते रागावतात उशिरा व थंड व्हायलाही त्यांना वेळच लागतो. लवकर संताप विसरणे त्यांना शक्य होत नाही, असे दिसते.'

जवळूनच घोषणा देत चाललेल्या निदर्शकांच्या एका पथकाकडे बोट दाखवून ते म्हणाले, 'बघा, निदर्शने होऊन तीन तास झाले, तरी त्यांच्या घोषणांचा जोर काही कमी झालेला नाही.'

१९६२ च्या नोव्हेंबरमध्ये मी दिल्लीला गेलो आणि पंडितजींच्या नित्य सहवासाचा, विचारविनिमय, मार्गदर्शन यांचा लाभ मला झाला. १९६४ च्या मे महिन्यापर्यंत म्हणजे जवळजवळ दीड वर्ष मी त्यांना अगदी जवळून पाहिले. सहा महिने ते चांगले क्रियाशील होते, पुढे पुढे ते झपाट्याने थकत गेले आणि घडणा-या घटनांचे तटस्थ साक्षीदार म्हणून वावरताना आम्ही पाहिले.

१९३१ साली कराडच्या स्टेशनवर एक तरुण विद्यार्थी म्हणून पं. नेहरूंचे दर्शन घेतले होते. तेव्हा आपल्या या नेत्याच्या अगदी निकट, त्यांचा सहकारी म्हणून, मित्र म्हणून राहण्याची संधी आपल्याला मिळेल, अशी कल्पना स्वप्नातसुद्धा मला शिवली नव्हती. पण त्यानंतर त्यांचा सहकारी म्हणून काम करण्याचे भाग्य माझ्या वाट्यास आले. त्यांच्या समवेत काम करताना

माझे मन धन्यता व कृतज्ञता अशा संमिश्र भावनांनी भरून येत असे. विद्यार्थी असताना आम्ही आमचा नेता म्हणून त्यांना मानले, ते त्यांचे पुरोगामी विचार, इतिहासाकडे पाहण्याची त्यांची शास्त्रीय दृष्टी, भारताच्या स्वातंत्र्य-लढ्याची जगाच्या स्वातंत्र्य-लढ्याच्या संदर्भात त्यांनी केलेली मांडणी या सगळ्यांचे आम्हाला आकर्षण होते, यामुळे.

आज इतक्या वर्षांनंतर, आम्ही चुकीच्या मार्गाकडे आकर्षित झालो नाही, भलत्याच राजकीय दैवताच्या मागे लागलो नाही, अशा समाधानात आम्ही आहो. अनुयायांच्या विश्वासास पात्र ठरणे ही यशस्वी नेतृत्वाची एक कसोटी मानली, तर पं. नेहरूंचे यश अलौकिकच म्हणावे लागेल.

लालबहादूर शास्त्रींच्या सहवासात

लालबहादूर शास्त्रींचे पुण्यस्मरण करताना त्यांच्या सहवासातील अनेक आठवणी जाग्या होतात. त्यांनी कधी मन मोहोरते, कधी उदासवाणे होते. शास्त्रीजींच्या व्यक्तिमत्त्वात एक गोडवा होता, माणसाला आपलेसे करण्याची जादू होती. त्यामुळे अगदी थोड्या सहवासाने आमची मने 'निरंतर' झाली. १९४८ मध्ये मी शास्त्रीजींना प्रथम भेटलो - ते व मी पार्लमेंटरी सेक्रेटरी होतो, तेव्हा. ती अर्थातच जुजबी ओळख होती. पण पुढे मी मंत्री झाल्यावर दिल्लीला त्यांची भेट नेहरूंच्या निवासस्थानी झाली. प्रसंग साधाच आहे; पण तो आज आठवतो आहे.

नेहरूंच्या बंगल्याच्या हिरवळीवर चहापानासाठी आम्ही जमलो होतो. त्या वेळी एका बाजूला पं. पंत आणि शास्त्रीजी हिरवळीवर फे-या घालीत बोलत होते. इतक्यात पंडितजी आले. त्या दोघांकडे पाहून जवळ असणा-या आम्हा सर्वांना बोलावून म्हणाले,

'Do you see that long and short of U.P.??'

त्यानंतर शास्त्रीजी केंद्रीय मंत्री असताना एकदा मुंबईस आले. १९५८ साल असावे. द्वैभाषिक मुंबई राज्य स्थापन होऊन दोन वर्षे होऊन गेली होती. शास्त्रीजी नेहरूंच्या विश्वासातले. तेव्हा माझ्या मनात आले, की शास्त्रीजींची संयुक्त महाराष्ट्रासंबंधीची मते अजमावून पाहावीत. मी त्यांना सरळच विचारले,

'या द्वैभाषिकाच्या प्रयोगासंबंधी आपल्याला काय वाटते?'

तेव्हा शास्त्रीजींनी स्पष्टपणे सांगितले,

'ते मला कधीच पसंत नव्हते, ते टिकणार नाही, असे मला वाटते.'

शास्त्रीजींचे हे मत माझ्या दृष्टीने महत्त्वाचे होते.

शास्त्रीजींशी खरी जवळीक होऊ लागली, ती, मी दिल्लीला आल्यावर. ते गृहमंत्री होते नि मी संरक्षणमंत्री होतो. संरक्षण खात्याच्या व गृह खात्याच्या अनेक समान प्रश्नांसंबंधी चर्चा करण्यासाठी भेटीगाठी होत. त्यामुळे सहवास वाढत गेला. पुढे ते पंतप्रधान झाले, तेव्हापासून तर अधिकच संबंध येऊ लागला.

पण पहिले सहा महिने शास्त्रीजी आपली बैठक नीट मांडीत होते. पंतप्रधान म्हणून सहका-यांशी चर्चा होतात, तशा माझ्याशीही होत असत. त्यांच्या स्वभावातली अकृत्रिमता, त्यांची विश्वास देण्याची आणि घेण्याची पद्धत समजू लागली होती. त्यांच्याशी बोलताना त्यांच्या मनाचा ठाव घेणे सोपे नसे. ज्या विश्वासाने ते वागत, त्याच विश्वासाने, उमेदीने काम करावे, असे वाटे. पण तरीही या संबंधांत पडदा होताच, तो असतोच. जागाच तशी आहे.

पुढे एप्रिल १९६५ पासून कच्छ-प्रकरण सुरू झाले. संरक्षण खात्याच्या धोरणाशी निगडित असे अनेक प्रश्न त्यातून उद्भवले. शास्त्रीजींचे मन कळावे, असे मला वाटत होते. याच काळात त्यांच्याशी मनमोकळेपणाने बोलणे होऊ लागले. ऑगस्ट १९६५ मध्ये परिस्थिती धोक्याच्या वळणापर्यंत पोहोचली होती. शास्त्रीजींशी केलेल्या विचार-विनिमयातून त्यांची संरक्षणविषयक मते वास्तव आहेत, देशाच्या हितासाठी धोका पत्करण्याची त्यांची मानसिक तयारी आहे आणि त्याला लागणारी कणखर मनोवृत्ती त्यांच्याजवळ आहे, याचा अनुभव मला येऊ लागला. विचारांची देवाण-घेवाण मोकळेपणाने होऊ लागली. स्वाभाविकच मी त्यामुळे निश्चिंतही झालो आणि समाधानही वाटले. कारण वेळ फार आणीबाणीची आली होती. संरक्षणमंत्री या नात्याने देशाच्या जीवनावर दूरवर परिणाम करणारे निर्णय घेण्याचे ते दिवस होते. अशा वेळी आपल्यावर पंतप्रधानांचा संपूर्ण विश्वास असणे ही त्या वेळची माझी गरज होती.

प्रत्यक्ष संघर्षाच्या काळातील आमच्या भेटी-गाठी मला नेहमी आठवतात. त्या वेळी बहुधा रोज दोनदा तरी शास्त्रीजींना मी भेटत असे, त्यांना परिस्थितीची कल्पना देत असे. आलेल्या अडचणींची, प्रश्नांची चर्चाही होई. त्यांचे मार्गदर्शन मोलाचे वाटे. 'सावधपण' (सर्वाविषयी) हे शास्त्रीजींचे वैशिष्ट्य. त्यांचा माणसांचा अनुभव मोठा, पारखही तशीच अचूक. त्यामुळे शास्त्रीजींच्या अनेक बारीक सूचना उपयोगी ठरत, त्या काळातल्या सगळ्याच आठवणी सांगणे शक्य नाही. पण एक सांगतो.

काश्मीर आघाडीवर परिस्थिती गंभीर झाली होती. मी माझ्या सचिवालयातील कचेरीत होतो. तिथे हवाई व सेना दलाचे अधिकारी माझ्याकडे घाईने आले आणि त्यांनी सांगितले,

'प्रसंग बाका आहे. शत्रू पुढे सरकतो आहे. त्याचा वेगही काळजी उत्पन्न करणारा आहे. आता त्याला अटकाव करण्याचा मार्ग एकच - आणि तो म्हणजे विमानातून बॉम्ब-फेक सुरू करणे. त्यासाठी आपली व पंतप्रधानांची संमती हवी आहे.'

ती वेळ संध्याकाळची होती. सेनापतींना माझा निर्णय अक्षरशः पाच-दहा मिनिटांत हवा होता. क्षणभर विचार केला. निर्णय घेणे तर आवश्यक होते. पंतप्रधानांची भेट घेऊन, चर्चा करून, सर्व करावयाचे, म्हणजे त्यात अर्धा तास तरी गेला असता. तेवढा वेळही नव्हता. शेवटी विचार केला आणि सेनापतींना सांगितले.

'Go ahead.'

हा आदेश देऊन झाल्यानंतर काही वेळाने शास्त्रीजींना भेटायला गेलो. त्याच दिवशी सकाळी मी परिस्थिती बिकट आहे, हे सांगितलेच होते. संध्याकाळी गेलो, तेव्हा मी म्हटले,

'काश्मीर आघाडीवर परिस्थिती अधिकच गंभीर झाली आहे. मी आपल्या हवाई दलाला बॉम्ब-हल्ल्याचा हुकूम दिला आहे', हे सांगितले आणि शास्त्रीजींची प्रतिक्रिया पाहू लागलो.

एकच वाक्य त्यांनी उच्चारले. ते म्हणाले,

'अच्छा किया.'

मला अर्थातच फार बरे वाटले - मनावरचे मोठे ओझेही हलके झाले. कारण एक फार महत्त्वाचा निर्णय घेतला होता. त्यानंतर मंत्रिमंडळाच्या समितीची बैठक घेऊन शास्त्रीजींनी त्यांची संमती मिळविली.

या सर्व युद्धकाळात शास्त्रीजींचे जे मला दर्शन घडले, ते खरोखर अविस्मरणीय आहे. युद्धात नेहमीच चढउतार होतात. परिस्थिती क्षणाक्षणात बदलते. पण युद्धनेत्याला आपले मन खंबीर ठेवावे लागते. शास्त्रीजींनी हा खंबीरपणा, हे मनोधैर्य या सर्व काळात दाखविले. मनाशी त्यांनी पक्के ठरविले होते, की हा प्रसंग लेचेपेचे धोरण ठेवण्याचा नाही. प्रतिटोला हाणण्याची तयारी ठेवण्याचा आहे. त्यांचे हे मन आम्ही रोजच्या चर्चेतून पाहत होतो. त्यामुळे अनेक निर्णय घेणे सोपे गेले. पार्लमेंटला धीर आला. जनतेलाही या खंबीरपणाचा प्रत्यक्ष प्रत्यय आला, तो लाहोरच्या

दिशेने आपले सैन्य घुसले, तेव्हा शास्त्रीजींनी जनतेला आकाशवाणीवरून आवाहन केले. त्यांचे ते भाषण, त्यांचे ते 'Come what may' हे शब्द म्हणजे त्यांच्या दृढ निर्धाराची, भारताच्या अशरण वृत्तीची ऋचा होती. त्यांच्या शब्दांना त्या काळी धार आली होती. युद्धमान भारताची ती प्रतिमा आणि भारतीयांना लाभलेले शास्त्रीजींचे त्या काळातील खंबीर नेतृत्व हे आपल्या आधुनिक इतिहासाचे एक सोनेरी पान आहे.

युद्ध थांबले आणि ताश्कंदच्या वाटाघाटीची तयारी सुरु झाली. शास्त्रीजींच्या कर्तृत्वाची वेगळी कसोटी आता लागणार होती. तेथेही शास्त्रीजी पूर्वीइतकेच खंबीर राहिले. वाटाघाटीचा प्रश्न परराष्ट्र खात्याच्या कक्षेतला. पण तरीही शास्त्रीजींनी मला बरोबर नेले. त्यातही त्यांची माझ्याविषयीची आपुलकी दिसली; विश्वास दिसला. ताश्कंदला रात्रंदिवस चर्चा होई. एक वेगळेच पर्व सुरु झाले होते. शास्त्रीजींचे पुन्हा वेगळे दर्शन मला त्या वेळी घडले. खंबीरपणाने, पण सौम्य शब्दांत ते आपला मुद्दा मांडत. दिवस जात होते. १० जानेवारीची गोष्ट आहे. रात्री थाटाचा स्वागत-समारंभ झाला होता. लोकनृत्य-संगीताच्या स्वरांनी वातावरण भरले होते. तो कार्यक्रम संपला. शास्त्रीजी परत जावयास निघाले. बाहेर कडाक्याची थंडी होती. धुक्यामुळे सारे धूसर दिसत होते. शास्त्रीजी आपल्या मोटारकडे जात असताना मला त्या धूसर प्रकाशात दिसले. तेच त्यांचे शेवटचे दर्शन ! त्यांची ती मूर्ती मनश्चक्षुंनी मी नेहमी पाहतो. त्यांना त्या वेळी पाहताना कल्पनाही नव्हती, की हा मनुष्य आपणांस पुन्हा भेटणार नाही.

शास्त्रीजी गेले आणि मला वाटले, एका फार मोठ्या नेत्याला हा देश मुकला. शास्त्रीजींचे हे मोठेपण अनेकरूपी होते. ते फार कुशल संघटक होते. त्यांच्यावर काँग्रेस संघटनेतील अनेक समस्या सोडविण्याचे काम सोपविले जाई. शास्त्रीजी अवघड वाटणा-या समस्या आपल्या रेशमी स्पर्शाने व मुलायम वागणुकीने सहज सोडवीत. माणसाचे मन जिंकण्याचे, ते उकलण्याचे त्यांच्याजवळ अपूर्व कौशल्य होते, तडजोडीचा मार्ग सुचवून, ती घडवून आणण्याचे कसब त्यांना साधले होते.

माणसांचा गराडा त्यांच्याभोवती सदैव असे. तासन् तास कार्यकर्त्यांशी बोलणे त्यांना जमे. त्यांच्या अडचणी, त्यांचे प्रश्न ते न कंटाळता समजून घेत. त्यामुळे कार्यकर्त्यांना शास्त्रीजी नेहमीच प्रिय असत. इतक्या मोठ्या पदावर राहूनही सामान्य कार्यकर्त्याला भेटणे हे नेहमीच त्यांना आवश्यक वाटे. सहकारी मंत्र्यांशीही ते असेच वागत. त्यांच्यावर एखादे काम सोपवले, की त्यांवर पूर्ण विश्वास टाकत. त्यांना हवे ते अधिकार देत, त्यांच्या या उमदेपणाने, मोकळेपणाने कामाला हरूप येई. माझ्यासारख्या दरबारी वृत्ती नसलेल्या माणसालाही काम करणे सोयीचे होई.

पंतप्रधान म्हणून त्यांच्याशी आलेल्या संबंधांमुळे मला जे शास्त्रीजी दिसले, ते असे होते. त्यांचा माणुसकीचा गहिवर दिसला. त्यांचे खंबीर मन दिसले. पोलादी वृत्ती अनुभवली. अंतःकरणाचा पीळ पाहिला.

आता कधी सुगंधाने मन भरावे, कधी स्नेहाने ते आर्द्र व्हावे, कधी त्यांच्या सहवासाच्या आठवणींनी उमाळा यावा, अशी ही शास्त्रीजींची मला होणारी आठवण आहे - ती मी जपून ठेवतो अत्तराच्या कुपीसारखी.

पुण्यवंत नीतिवंत । जाणता राजा

श्री शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकाचा त्रिशताब्दी महोत्सव या देशात आणि परदेशांतही नुकताच साजरा झाला. या घटनेला विशेष महत्त्व आहे. लोकमान्य टिळकांनी शिवजयंतीचा उत्सव सुरू केला, तेव्हा लिहिले होते: 'राष्ट्रातील महापुरुषांचे स्मरण हे राष्ट्रीयत्व कायम ठेवण्याचे एक चांगले साधन आहे.' टिळकांच्या काळात या उत्सवाला राजकीय महत्त्व होते. त्या वेळी आपण स्वातंत्र्यासाठी लढत होतो. स्वतंत्र भारतात आता राष्ट्रपुरुषांचे स्मरण करावयाचे, ते कृतज्ञता बुद्धीने आणि राष्ट्रीय संस्कार करण्यासाठी. शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकाच्या राष्ट्रीय उत्सवात नवी पिढीही सहभागी झाली, हा एक महत्त्वाचा फायदा मी समजतो. प्रत्येक पिढीवर असे संस्कार व्हावे लागतात. राष्ट्रीयत्वाची ओळख करून द्यावी लागते. राष्ट्रीयत्वाची ओळख म्हणजे आपला वारसा काय आहे, याची ओळख. राष्ट्रीयत्वाचा वारसा म्हणजे राष्ट्रीय ध्येयवादाचा आणि राष्ट्रीय सद्गुणांचा वारसा. प्रत्येक पिढीचे प्रश्न नवीन असतात. प्रत्येक पिढी नव्या जाणिवा घेऊन येते, त्या पिढीला इतिहासाच्या या शिदोरीचा उपयोग होतो.

शिवाजी महाराज हे आपल्या राष्ट्रीय इतिहासातील अभिमानाचे, गौरवाचे स्थान आहे. भारतीय जीवनमूल्यांचे आणि भारताच्या राष्ट्रीय सद्गुणांचे ते सगुण रूप आहे. समर्थ रामदासांनी शिवाजी महाराजांचे सुंदर शब्दचित्र काढले आहे. त्या शब्दचित्रात शिवाजी महाराजांचे सद्गुण आणि त्यांचे कार्य नेमके वर्णन केले आहे. मला त्यातील दोन उक्ती महत्त्वाच्या वाटतात :
'निश्चयाचा महामेरू । बहुत जनांसी आधारू' ही एक व 'पुण्यवंत नीतिवंत । जाणता राजा' ही दुसरी.

या दोन उक्तींत शिवाजी महाराजांच्या जीवनकार्याची व व्यक्तिमत्त्वाची ओळख करून देता येईल. शिवाजी महाराजांचा स्वराज्याचा प्रयत्न हा एक पराक्रमी पुरुषाचा राज्य बळकाविण्याचा

प्रयत्न नव्हता. त्याला राष्ट्रीय उद्दिष्ट होते, नैतिक प्रेरणा होती. 'बहुजनांना' आधार देण्याची इच्छा होती. उदंड आत्मविश्वास होता. 'हे राज्य व्हावे, ही श्रींची इच्छा आहे' असे महाराजांना वाटत होते, ही त्यांच्या प्रतिज्ञेची पार्श्वभूमी होती. म्हणून 'निश्चयाचा महामेरू' प्रतिकूल परिस्थितीतही टिकला.

हे राज्य समकालीन राज्यांपेक्षा वेगळे व्हावे, गुणवान व्हावे, ही त्यांची दुसरी मनीषा होती. म्हणून ते स्वतः श्रीमंत योगी झाले; पुण्यवंत, नीतिवंत झाले. 'राजा हा राज्याचा उपभोगशून्य स्वामी आहे' हा आदर्श त्यांच्यापुढे होता; आणि सर्वांत महत्त्वाचे शब्द म्हणजे 'जाणता राजा'. हा राजा ज्ञानी होता, उमजणारा होता, समयज्ञ होता. त्याला जनतेची जाण होती. शिवाजी महाराजांचे कार्य आणि व्यक्तित्व अनेक पिढ्यांना प्रेरक ठरले आहे - ठरणार आहे.

अशा महापुरुषाचा राज्याभिषेक ही एक साधी घटना असत नाही. कारण शिवाजी महाराजांचे राज्य हे नुसते राज्य नव्हते, ते 'स्व'राज्य होते. एका राजाचे राज्य नव्हते. सतराव्या-अठराव्या शतकांतील भारतीय इतिहासाला वळण देणारे, भक्कम पाय रोवून उभ्या राहिलेल्या एका साम्राज्याला आव्हान देणारे, हिंदुस्थानातील सत्तेच्या राजकारणातील जनशक्तीवर आधारलेल्या स्वायत्त सत्ताकेंद्राची स्थापना घोषित करणारे ते राज्य होते. शिवाजी महाराजांची संकल्पना मर्यादित नव्हती. युगप्रवर्तक राज्य निर्माण करण्याची ती संकल्पना होती. इतिहासाचा प्रवाह अनिष्ट राजकीय वळण घेत होता. त्याला आपल्या दिशेने खेचण्याचे सामर्थ्य त्या संकल्पनेत होते.

सत्तेची जाणीव असलेला मध्ययुगीन भारतातील राजा म्हणून शिवाजी महाराजांचे वर्णन करता येईल. राज्य निर्माण करणे म्हणजे भौगोलिक मर्यादा असलेला प्रदेश ताब्यात घेणे; पण सत्ता निर्माण करणे हे त्यापेक्षा मोठे आहे. त्या वेळी भारताचा राजकीय नकाशा भिन्नरंगी होता. अनेक प्रतिस्पर्धी सत्ता होत्या. मोगलांचे प्रचंड साम्राज्य होते. विजापूरची आदिलशाही होती. पोर्तुगीज होते. जंजि-याचा सिद्धी होता. इंग्रजही व्यापारी तळ ठोकून होते. या सगळ्या सत्तापुंजांना तोंड देऊन प्रतिस्पर्धी सत्ता निर्माण करणे हे शिवाजी महाराजांचे ध्येय होते. त्या सर्वांना रणांगणात आव्हान देणे शक्य नव्हते. शिवाजी महाराजांची तेवढी तयारी नव्हती. म्हणून सत्तेचा आधारभूत प्रदेश निर्माण केला. ते हे स्वराज्य. ते लहानसे होते. आजच्या महाराष्ट्रापेक्षा लहान होते. पण त्या सत्तेने दरारा निर्माण केला. सत्ताकारणाची नवी पठडी चालू केली. व्यक्तिनिरपेक्ष राजकारणाचा पायंडा पाडला. दक्षिणेतील सत्ताधीशांना जवळ करण्याचे प्रयत्न केले. शिवाजी महाराजांच्या दक्षिणेतील दिग्विजयाचा अर्थ या दृष्टीने समजून घेतला पाहिजे.

औरंगजेबाला तो अर्थ समजला. मोगल साम्राज्याला ते आव्हान होते. ते आव्हान पुढे सव्वाशे वर्षे टिकले. मराठ्यांच्या उत्तरेतील राजकीय शक्तीचे उगमस्थान हे होते. महादजी शिंदे हे त्याचे अठराव्या शतकातील प्रतीक. पण शक्तिकेंद्र तेच होते; आणि तेही दक्षिणेत. भारतातील राजकारणाचा गुरुत्वमध्य दिल्लीहून दक्षिणेकडे सरकत होता. एखाद्या कल्पनेचे यश-अपशय अनेक पिढ्यांच्या कर्तृत्वावर अवलंबून असते. शिवाजी महाराजांचे मोठेपण ह्या कल्पनेला जन्म देण्यात आणि त्याला आपल्या आयुष्यात यश मिळवून देण्यात आहे. हे त्यांच्या राजकीय प्रगल्भतेचे, प्रतिभेचे, मुत्सद्दीपणाचे उत्तम उदाहरण आहे.

ही कल्पना, शिवाजी महाराज संकुचित धर्मनिष्ठेच्या आहारी गेले असते, तर जमली नसती. तसे असते, तर त्यांनी विजापूरकरांशी सख्य केलेच नसते. 'दक्षिणेची पातशाही आम्हा दक्षिणीयांच्या हाती राहिली पाहिजे', असा आग्रह धरला नसता. दक्षिणेतील हिंदू, मुसलमान राजे एकत्र करावेत आणि दिल्लीच्या सत्तेला आव्हान द्यावे, हा त्यांचा सत्ताकारणातला नवा पवित्रा होता.

हिंदुस्थानचे राजकारण बहुकेंद्री होते आणि त्याचा लाभ आपली सत्ता वाढविण्यासाठी, प्रबळ करण्यासाठी घेतला पाहिजे, हे ते राजकारण होते. राजकारणाकडे पाहण्याचा धर्मातीत दृष्टिकोन असल्याखेरीज हे घडले नसते. धर्माचे राज्य याचा अर्थ धर्मवेडाचे राज्य नव्हे, धर्माधतेचे राज्य नव्हे, ही त्यांची खात्री होती. म्हणून सत्तेच्या खेळीमध्ये त्यांनी धर्म आणला नाही.

पण हे करीत असताना धर्माचे, धर्माच्या मुख्य हेतूचे शिवाजी महाराजांचे भान कधी सुटले नाही. धर्मच्छळ न करता धर्मराज्य म्हणजे नीतिराज्य निर्माण करता येते, हे शिवाजी महाराजांनी सिद्ध केले. उलट, औरंगजेबाने जिझिया कर बसविला, तेव्हा त्याच्या निषेधार्थ त्यांनी जे पत्र लिहिले, त्या वेळी त्यालाच त्यांनी आठवण दिली, की 'तुमचा कुराणावर विश्वास असेल, तर त्यात ईश्वर सर्वांचा आहे, केवळ मुसलमानांचा नाही.' हे सगळे पत्रच शिवाजी महाराजांचे धर्मविषयक धोरण स्पष्ट करणारे आहे. शिवाजीच्या काळी पोर्तुगीजही होते. त्यांची धर्मनीती सर्वश्रुतच आहे. तेव्हा अशा समकालीन धर्माधिष्ठित राज्यांपेक्षा शिवाजी महाराजांचे राज्य वेगळे होते. यातच त्यांचे वेगळेपण आहे, मोठेपण आहे. त्यांनी धर्मस्थापनेची कीर्ती सांभाळली, पण दुस-या धर्माचा छळ न करता.

बरीच परंपरागत सरदार घराणी बादशहाच्या दरबारी होती. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्याचे निर्माते मात्र सामान्य जनतेतून आलेले त्यांचे सैनिक होते. त्यांना आधार होता सामान्य माणसांचा. त्यांतून सैनिक तयार केले. झुंजार सेनापती निर्माण केले. दर्यासारंग त्यांतून आले. स्वराज्य हीच त्यांची दौलत होती. सैन्याची ठेकेदारी नाहीशी झाली. सैनिक समाजातून निर्माण झाले. त्यामुळे सैन्याची सामाजिक बैठक विस्तृत झाली. शूर मानल्या गेल्या जातीपुरते सैन्य

मर्यादित राहिले नाही. त्यांच्या सैन्यात सर्व जातींचे लोक होते, याचे कारण हेच आहे. याचा फायदा पुढे झाला. शिवाजी महाराज गेल्यानंतर निर्णायकी अवस्थेत हेच सैनिक लढले. आक्रमणाच्या सामूहिक प्रतिकाराचे हे अभूतपूर्व उदाहरण आहे. सर्व समाज प्रतिकारार्थ जेव्हा उभा राहतो, तेव्हा त्याच्या राज्याचे अपहरण कोणी करू शकत नाही. पण तो समाजच जेव्हा मूल्यहीन, निष्ठाशून्य बनतो, तेव्हा कितीही शस्त्रास्त्रे असली, तरी त्याचे रक्षण करता येत नाही. रयतच राज्याचे रक्षण करते. म्हणून शिवाजी महाराजांच्या राजनीतीत रयतेला स्थान आहे. राज्यधोरणात रयतेच्या हिताची जपणूक आहे. 'मुद्रा भद्राय राजते' ही त्यांची प्रतिज्ञा होती.

मराठा सैनिकांच्या लुटीचे विपर्यस्त स्वरूप काही इतिहासकारांनी मांडले आहे. त्या काळी युद्धासाठी पैसा उभारण्यासाठी करयंत्रणा नव्हती. शत्रूची लूट हाच पैसा उभारण्याचा एक मार्ग होता. सुरत, राजापूरसारख्या व्यापारी शहरांवर शिवाजी महाराजांनी धाडी घातल्या. ही लूट करताना सामान्य माणसाच्या मालमत्तेला धक्का बसू नये, अशी ते काळजी घेत. महाराजांच्या अशाच एका आज्ञेत म्हटले आहे: 'कारभार ऐसा करावा, की भाजीच्या देठासही हात न लावणे, नाही तर लोक बोलतील: मोंगल बरे.' मोगल राज्य आणि आपले राज्य यांतील गुणात्मक फरक जनतेला जाणवावा, याचीही काळजी घेत. या सर्व कारणांमुळे शिवाजी महाराजांचे सैनिक व त्यांनी निर्माण केलेले राज्य गुणवत्तेत उजवे ठरले. साहस, पराक्रम, निष्ठा आणि शुद्धाचार यांमुळे त्या सैन्याचा दरारा निर्माण झाला नि स्वराज्याची सुराज्य म्हणून कीर्ती झाली.

महाराजांची राजकीय उद्दिष्टे निश्चित होती. सेना निष्ठावान होती. याच्या जोडीला सर्वकष व्यूहरचनेची जोड होती. ही व्यूहरचना किमान बळ खर्च करून शत्रूचे जास्त नुकसान करणारी होती. आधुनिक सेनापती ज्या त-हेची व्यूहरचना करतात, तशी व्यूहरचना एकटे महाराज करीत असत. रणनीतीमध्ये गनिमाचा कावा ओळखावा लागतो. तो कावा ओळखून, त्याला नेस्तनाबूत करणे, त्याची प्रहारक्षमता खच्ची करणे, त्याची रसद तोडणे आणि वेळप्रसंगी त्याच्यासमोर उभे राहणे हे आवश्यक असते. महाराजांच्या लष्करी मोहिमांचा या दृष्टीने अभ्यास करण्यासारखा आहे. सर्वसामान्य माणसाच्या दृष्टीने शिवाजी महाराजांचे जीवन वैयक्तिक साहसाचे आहे. ते पाहून तो भारावून जातो. स्तिमित होतो. पण त्यांच्या लष्करी मोहिमांत सैनिकी प्रतिभा होती. प्रज्ञा हाती, नियोजन होते, हे समजून घ्यायला पाहिजे. शिवाजी महाराजांमध्ये वैयक्तिक साहस तर होतेच. त्यांना ईश्वरी वरदानही होते. पण त्याहीपेक्षा नियोजन होते, लष्करी युक्त्या होत्या, शत्रूला अचानक घेरण्याचे तंत्र होते. चपळाई करून निसटण्याचे कौशल्य होते. त्यामागे लष्करी माणसाला आवश्यक असणारे भौगोलिक ज्ञान होते. अफजलखानाच्या वधाच्या वेळी शिवाजी महाराजांनी वैयक्तिक साहस तर दाखविलेच, पण त्या वेळी आपल्याला अनुकूल अशा प्रदेशात लढाईसाठी शत्रूला खेचून आणण्याचे लष्करी कसबही दाखविलेच. प्रतिकूल घडले, तर काय

करावयाचे, हा आराखडाही तयार होताच. मिर्झा राजे जयसिंग यांच्याशी तह केला, ती पराभवाची काळोखी रात्र हाती. पण माघार घ्यावयास लागणारे धैर्य सेनापतीजवळ असावे लागते, ते धैर्यही त्यांनी दाखविले. तात्कालिक पराभवाने ते खचले नाहीत, म्हणून अंतिम विजय मिळाला.

सागरी सीमेला फिरंग्यांकडून धोका आहे, हे ओळखून त्याची तयारी महाराजांनी केली, हे त्यांच्या दूरदृष्टीचे आणखी एक उदाहरण. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, आपल्या शत्रूला त्यांनी ओळखले. एका प्राचीन चिनी सेनापतीने म्हटले आहे, 'शत्रूला ओळखा, स्वतःला ओळखा. म्हणजे शंभर लढाया झाल्या, तरी शंभर विजय मिळतील.' शिवाजी महाराजांनी अशीच युद्धनीती अवलंबिली. स्वतःचे युद्धतंत्र निर्माण केले. सर्वकष व्यूहरचना केली. ही व्यूहरचना एका साम्राज्याशी लढावयाच्या महायुद्धाची होती. तिची उद्दिष्टे मर्यादित नव्हती. उदंड राजकारण तटले होते, ते करावयाचे होते. स्वतः आयुष्यात त्यांनी स्थापन केलेले स्वराज्य ही केवळ त्याची आधारशिला होती. संकल्पित वर्धमान स्वराज्याचा तो पाया होता. शत्रूची जाण असलेली स्वराज्यनीती होती. काळाची पावले ओळखणारे सत्ताकारण होते आणि हे सर्व ईश्वरचरणी वाहिलेले होते. असा 'अनासक्त राजयोगी' भारतातच निर्माण होऊ शकतो, याचा आपल्याला राष्ट्र म्हणून अभिमान वाटला पाहिजे.

अशा पुरुषाचा राज्याभिषेक उत्सव म्हणूनच आपण इतमामाने साजरा केला. अशी राज्यस्थापना ही इतिहासाला कलाटणी देणारी घटना असते. इतिहासातील नव्या राजकीय प्रवाहाचा आरंभबिंदू असतो. शिवाजी महाराजांनी त्या प्रवाहाला जन्म दिला. कारण शिवाजी ही प्रवृत्ती होती. अनेक पिढ्यांचे ते वांछित होते.

शिवाजी हे इतिहासाचे मागणे होते. समर्थांच्या भाषेत 'ऐसा पाहिजे राजा । कैपक्षी परमार्थी ।' हे ते मागणे होते. ते नियतीने पुरे केले, म्हणून त्या काळी आनंदोत्सव साजरा झाला. त्या आनंदोत्सवाचे स्मरण म्हणजे कृतज्ञतेचे स्मरण असते. या कृतज्ञतेतच आपली कृतार्थता आहे.

लोकमान्य राजर्षी

महाराष्ट्राच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या इतिहासात राजर्षी श्री शाहू महाराजांचे स्थान फार वरच्या दर्जाचे आहे. इतर अनेक राज्यांत बहुसंख्य समाज हा दीर्घकाळ शिक्षण, राजकीय सत्ता,

सामाजिक स्थान व प्रतिष्ठा यांपासून वंचित राहिला. महाराष्ट्रात हे झाले नाही. त्याबाबतची जागृती महात्मा फुले यांनी केली. त्यानंतर या समाजाचे परिवर्तन घडवून आणण्याच्या कामात महत्त्वाची कामगिरी बजावणारे म्हणजे कर्मवीर शिंदे, राजर्षी शाहू महाराज व कर्मवीर भाऊराव पाटील. यांपैकी शाहू महाराज हे छत्रपती होते आणि आपल्या राजसत्तेचा उपयोग त्यांनी वंचित अशा समाजात जागृती निर्माण करण्यासाठी केला. यामुळे सामान्य लोकांतही जागृती झाली व म्हणून महाराष्ट्रात सरंजामशाहीचे दोष फारसे दिसत नाहीत. सामाजिक परिवर्तनाच्या या कार्यामुळेच मराठी समाज हा त्यांतल्या त्यांत या देशातला आधुनिक समाज बनला आहे.

राजर्षी शाहू महाराज हे ब्रिटिशांच्या राजवटीतील संस्थानिक होते आणि याच्या मर्यादा त्यांच्या काही धोरणांना पडणे स्वाभाविक होते. पण देश, काल, परिस्थितीच्या मर्यादा सर्वानाच पडतात. त्यांपलीकडे जाऊन त्यांचे कार्य दूरगामी परिणाम घडवून आणते, त्यांचे नाव इतिहासात अजरामर हाते. शाहू महाराजांचे नाव या कारणास्तव अजरामर झाले. तसे पाहिले तर संस्थानिक अनेक होते, पण शाहू महाराज हे केवळ संस्थानाधिपती म्हणून मोठे ठरत नाहीत. त्यांच्या राजसत्तेला सामान्य जनतेच्या कळवळ्याचे लेणे चढले होते. कोल्हापूर संस्थानात त्यांनी विद्या, कला, व्यापार, उद्योग, इत्यादी क्षेत्रांत जे नवे चैतन्य निर्माण केले, ते स्वतःचा बडेजाव वाढविण्यासाठी नव्हे; तर या अनेकविध क्षेत्रांतील गुणिजनांना प्रोत्साहन देऊन आपल्या राज्यात विद्या, कला, व्यापार, क्रीडा यांची भरभराट व्हावी आणि त्यायोगे आपल्या प्रजाजनांचे भले व्हावे, ही प्रेरणा त्यामागे होती. यामुळे गुणिजनांना, अनाथ व एकाकी लोकांना फार मोठा आधार होता.

राजर्षी शाहू महाराजांनी घडविलेल्या सामाजिक परिवर्तनाचे रहस्य आणि वैशिष्ट्य हे, की त्यांनी जे विविध उपक्रम केले, ते चिरस्थायी ठरतील, अशी त्यांची बांधणी केली. कित्येक वेळा मोठी माणसे काही उपक्रम सुरू करतात आणि त्यांच्यानंतर त्यांचे कार्य नष्ट होते. आपल्याकडे कोणत्याही कार्याला संस्थारूप देण्यात आपण अयशस्वी ठरतो. यामुळे ज्या व्यक्तीने एवढे कार्य उभारले, ती बाजूला झाली, की त्या कार्याचा मागमूस राहत नाही. ज्या समाजाचे संस्थात्मक जीवन भरभक्कम असते, तोच समाज पराक्रम गाजवू शकतो. शाहू महाराजांनी हे ओळखले होते. याबाबतीत त्यांची दृष्टी शास्त्रशुद्ध आणि आधुनिक होती.

एखाद्या व्यक्तीच्या गरजेतून एखादा उपक्रम शाहू महाराजांनी सुरू केला असेल, पण त्यालाही चिरस्थायी संस्थारूप देण्याची दक्षता त्यांनी घेतली. या संदर्भात मराठा व इतर बोर्डिंगांची कल्पना उल्लेखनीय ठरेल. श्री. पी. सी. पाटील यांनी आपल्या आत्मचरित्रात मराठा बोर्डिंगची कल्पना कशी साकार झाली, याची हकीगत निवेदन केली आहे. पी. सी. पाटील हे कोल्हापूर संस्थानामधील मराठा समाजातील पहिले व वरच्या क्रमांकाने मॅट्रिकमध्ये उत्तीर्ण झालेले

विद्यार्थी. महाराजांना हे कळताच त्यांनी पी. सी. पाटलांना बोलावणे धाडले आणि खाणावळ कोठे होती, याची चौकशी केली. आपण व आपला मित्र एका ब्राह्मणाच्या खाणावळीत जेवत होतो. पण आम्ही दोघे मराठा म्हणून वेगळी पंगत असे आणि ताट-वाटी नंतर धुवावी लागे, म्हणून खोलीवरच जेवण करीत होतो, असे पी. सी. नी सांगितले, लगेच महाराजांनी मराठाच नव्हे, तर निरनिराळ्या समाजांतील विद्यार्थ्यांसाठी बोर्डिंगांची व्यवस्था केली. व्यक्तीच्या गरजेतून संस्थेचा जन्म झाला आणि कोल्हापूर संस्थानच्या या विद्यार्थी बोर्डिंगांनी फार मोठी कामगिरी बजाविली. बोर्डिंगाचा लाभ घेतलेले असंख्य विद्यार्थी आहेत.

शिक्षणाचा प्रसार व्हावा आणि त्याचा लाभ सर्व जातींच्या लोकांना मिळावा, हा महाराजांचा कटाक्ष होता. म्हणून त्यांनी अनेक सोयी व सवलती उपलब्ध करून दिल्या. परंतु केवळ शाळा, महाविद्यालये, बोर्डिंग, शिष्यवृत्त्या एवढेच करून शाहू महाराज थांबले नाहीत. त्यांनी आपल्या महाविद्यालयात उत्तमोत्तम शिक्षकवर्ग प्रयत्नपूर्वक आणला. डॉ. बाळकृष्ण यांच्यासारख्या तज्ज्ञांची नेमणूक केली, हेही त्यांच्या गुणग्राहकतेचे उदाहरण म्हणून सांगता येईल. याबाबतीत त्यांनी कधी जातीपातीचा विचार केला नाही; त्यांनी कै. रानडे व कै. गोपाळ कृष्ण गोखले यांचा आदर्श ठेवला होता. १९१८च्या नोव्हेंबरमध्ये मुंबईत ब्राह्मणेतर समाजापुढे भाषण करताना महाराज म्हणाले, 'ज्यांच्या मृत्यूमुळे जनतेला अतिशय तळमळ लागून राहिली, असे माझे मित्र न्यायमूर्ती रानडे व गोपाळराव गोखले यांनी मागासलेल्या लोकांची सुधारणा करण्यासाठी प्रयत्न केले होते. मागासलेल्या लोकांमध्ये शिक्षणप्रसार करण्यासाठी महत्प्रयास केले पाहिजेत, ही गोष्ट प्रथम मी त्यांच्यापासून शिकलो.'

तथापि, ब्राह्मण समाजाची विद्या ही फक्त मराठा समाजात आली, की आपले कार्य झाले, असे शाहू महाराजांना वाटत नव्हते. त्यांनी अस्पृश्य म्हणून समजल्या जाणा-या समाजाला विद्येचा लाभ मिळावा, त्याची सामाजिक प्रतिष्ठा वाढावी आणि अस्पृश्यतेचा कलंक घालवावा, यासाठी जे विविध प्रयत्न केले, ते विशेषच मोलाचे होते. महाराजांनी महारवतने नष्ट केली; रामोशी वगैरी जातींच्या लोकांना रोज पाटलाकडे वर्दी द्यावयास लागे, ती पद्धत रद्द केली. आपला चाबुकस्वार मोटारचा ड्रायव्हर, माहूत हे महार असतील, अशी व्यवस्था त्यांनी केली होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या अस्पृश्यांच्या एका सभेत भाषण करताना शाहू महाराजांनी अस्पृश्यता-निवारणाचे महत्त्व प्रतिपादन केले होते. ते म्हणाले, 'कित्येक म्हणतात, की राजकारणाचा व स्पृश्यास्पृश्यतेचा काय संबंध आहे? काही संबंध असल्यास, तसेही करू. पण मी म्हणतो, अस्पृश्यांना मनुष्याप्रमाणे वागविल्याशिवाय राजकारण

कसे होणार? ज्यांना राजकारण करणे आहे, त्यांनी मनुष्याला मनुष्याप्रमाणे म्हणजे इतर देशांत वागवितात, त्याप्रमाणे वागविले पाहिजे आणि तसे वागविल्याशिवाय देशकार्य कसे होणार?...

परंतु सामाजिक दृष्ट्याच दलित नव्हे, तर आर्थिक दृष्ट्याही दलितांबद्दल शाहू महाराजांना कळवळा होता आणि अशांना मदत करण्याचे प्रयत्न ते करीत. कामगार व शेतकरी यांनी संघटित व्हावे, असे ते वारंवार सांगत. गवताच्या काडीला महत्त्व नाही, पण पेंडीला आहे, म्हणून संघटित व्हा; तिकडे इंग्लंडात मजूर संघटित झाले व त्यांचे प्रतिनिधी पार्लमेंटात बसू लागले, मजुरांची स्थिती सुधारू लागली, हे लक्षात घेऊन संघटनेचे महत्त्व ओळखा, असा त्यांचा उपदेश असे.

दिखाऊ कार्यापेक्षा चिरस्थायी व बहुसंख्य समाजाला फायदा करून देणा-या कार्याला महाराज महत्त्व देत, हे जसे शिक्षणाच्या क्षेत्रात दिसून आले, त्याचप्रमाणे इतरही क्षेत्रांत दिसून आले. या शतकाच्या अगदी प्रारंभी ते युरोपच्या दौ-यावर गेले असता त्यांनी काही धरणे पाहिली. यातून त्यांना राधानगरी धरणाची कल्पना सुचली. राधानगरी ही महाराजांची कोल्हापूरला मिळालेली अमोल देणगी आहे. त्यांनी पुण्याला शिवाजी महाराजांचा पुतळा उभारण्याच्या कामी इतर मराठा संस्थानिक, सरदार व प्रमुख व्यक्तींच्या बरोबरीने पुढाकार घेतला. पण पुतळ्याच्या बरोबरच शिवाजी मराठा प्रिपरेटरी स्कूल स्थापन करून या स्मारकाला उपयुक्त व कायमचे स्वरूप दिले.

कोल्हापुरात सहकारी चळवळीचा आणि शेतक-यांच्या संघटनेचा उपक्रम फार पूर्वी सुरू झाला आणि त्याची प्रेरणा शाहू महाराजांची होती. या सहकारी चळवळीने शेतक-यांना संरक्षण मिळाले. शेतकरी संघ स्थापन करण्यास प्रेरणा देऊन, दलालांकडून होणारी पिळवणूक थांबविण्यास महाराजांनी हातभार लावला. कोल्हापूर संस्थानातील सामान्य जनतेला महाराजांनी आधार देऊन तिचा पुरुषार्थ जागा केला व त्यामुळे कोल्हापूरचे जीवन अधिक रगेल झाले.

या रगेल जीवनाला क्रीडा, नाट्य, संगीत, इत्यादी कलांची जोड मिळाली. शाहू महाराजांनी मल्लविद्येला प्रोत्साहन देऊन अनेक मल्लांना राजाश्रय दिला. किंबहुना कोणत्याही क्षेत्रातील जे गुणी लोक असतील, त्यांना कोल्हापुरात आणण्याची महाराजांना फार हौस होती. यामुळे अल्लादियांसारखा गानमहर्षी, बाबूराव पेंटरांप्रमाणे चित्रमहर्षी कोल्हापुरात आपल्या कलानंदात मग्न असत. रियासतकार सरदेसाईविषयी महाराजांना प्रेम होते. महाराज हे कलेचे एवढे भोक्ते, की आपल्या जवाहरखान्यातील दागिनेही ते नाटक मंडळीला वापरावयास देत. गोविंदराव टेंब्यांनी कंपनी काढली, तिला महाराजांचा मोठा आधार मिळाला. गोविंदरावांच्या पेटीवादनाचे महाराजांना फार कौतुक होते आणि 'शिवसंभव' नाटकाच्या वेळी महाराजांनी आपल्या जवाहरखान्यातील खास शाही दागिने वापरण्यासाठी दिले होते.

'शिवसंभव' नाटकातील शिवजन्माचा प्रसंग येताच शाहू महाराज भर नाट्यगृहात आपल्या आसनावरून उठून उभे राहिले आणि त्यांनी नाटकातील शिवाजी महाराजांना लवून मुजरा केला. असा मोठ्या दिलाचा हा राजा होता.

महाराष्ट्राच्या समाजकारणात लोकमान्य टिळक व छत्रपती शाहू महाराज यांचे ग्रह जमले नाहीत, ही मोठी दुर्दैवाची गोष्ट होती. पण कोल्हापूरची गादी ही शिवाजी महाराजांची गादी, यास्तव लोकमान्यांना गादीचा अभिमान व गादीवरील वारसाबद्दल आदर होता. उलट, लोकमान्य टिळकांशी वेदोक्त वगैरे प्रकरणांवरून कितीही मतभेद असले, तरी इंग्रजांशी निधडेपणाने लढणा-या लोकमान्यांबद्दल शाहू महाराजांना आदर होता. महाराज भोजनासाठी पानावर बसले असता लोकमान्यांच्या निधनाची वार्ता समजली, तेव्हा त्यांनी आपल्यापुढील ताट बाजूला केले, 'असा लढवऱ्या पुरुष होणार नाही', असे म्हणाले व पाटावरून उठले.

कसब, गुण, कर्तृत्व यांविषयी शाहू महाराजांना अतिशय आस्था होती आणि समाजातल्या रंजल्यागांजल्यांबद्दल कणव होती. त्यांचे शरीर जसे अवाढव्य होते, तसेच त्यांचे मनही होते. यामुळे समाजातील गुणी, कर्तृत्ववान यांना महाराजांचा आधार होता. त्याचप्रमाणे लहानशा खेड्यातील लहानशा माणसालाही आधार होता. सत्ताधारी हा असा असावा लागतो. गांजलेल्यांना, पीडितांना तो अपील कोर्टासारखा वाटावा आणि कर्तृत्ववानांना त्यांचा आधार वाटावा. शाहू महाराज तसे होते आणि म्हणून ते एक केंद्रबिंदू बनले होते; आणि लोहचुंबकाकडे लोखंडाचे कण धाव घेतात, त्यांप्रमाणे लोक त्यांच्याकडे धाव घेत. राजर्षी शाहू महाराज हे केवळ वारसा-हक्काने राजे नव्हते, तर ते लोकांचे राजे होते.

सेवाव्रती महर्षी

पुणे विद्यापीठातर्फे महर्षी अण्णासाहेब शिंद्यांचा जन्ममहोत्सव आपण साजरा करित आहोत. यामध्ये एक प्रकारचे औचित्य आहे. कारण कर्मवीरांचा जन्म जरी आजच्या कर्नाटकात झाला असला, तरी त्यांनी मराठीची अमोल सेवा केली आहे आणि त्यांच्या आयुष्यातील कर्तृत्वाचा फार मोठा काळ त्यांनी या पुणे शहरामध्ये काढला आहे. पुण्यामध्ये असताना हृदय हलवून सोडणारे प्रसंग त्यांच्यावर आले. पुणे हे विद्येचे माहेरघर म्हणून जमखिंडीसारखे लहानसे गाव सोडून ते या शहरामध्ये विद्या प्राप्त करण्याकरिता आले; अक्षरशः मित्रांच्यापुढे पदर पसरून शिक्षणाला

मदत करावी, अशी अपेक्षा करीत ते आले. विद्येसाठी याचना करण्यात काही कमीपणा आहे, असे मानण्याचे काही कारण नाही. त्यांच्या चरित्रामधील त्या गोष्टीचा उल्लेख वाचताना हृदय भरून येते. मदतीसाठी ते प्रिन्सिपॉल आगरकरांकडे गेले. न्यायमूर्ती रानड्यांकडे गेले.

रानड्यांच्या हातून शिक्षणाकरिता मदत मिळण्याचा योग या माणसाला लाभला, हे मी एका अर्थाने भाग्यच समजतो. ज्या काळात हे घडत होते, ते एकोणिसाव्या शतकाचे शेवटचे दशक होते. त्या काळचे या देशातील बहुतेक सगळे मोठे पुरुष पुणे शहरामध्येच काम करीत होते, असे म्हटले, तरी चालेल. हिंदुस्थानच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक प्रश्नांची ते सर्वजण मूलभूत चर्चा करीत होते. हिंदुस्थानच्या अगतिकतेची, मागासलेपणाची, पारतंत्र्याची ते मीमांसा करीत होते. त्यांच्यामध्ये मतभेद होते. त्या मतभेदांची सार्वजनिक चर्चा व्याख्यानांच्या व वृत्तपत्रांतील लेखांच्याद्वारे चालू होती. अशा एका वैचारिक आंदोलनाच्या काळात पुणे शहरामध्ये विद्यार्थी म्हणून अण्णासाहेब आले आणि त्या वातावरणात त्यांनी स्वतःचे वैशिष्ट्यपूर्ण असे व्यक्तिमत्त्व घडविले.

अत्यंत प्रभावशाली नेत्यांचे आदर्श समोर ठेवून, कुणाची नक्कल न करता, स्वतःचे एक वेगळे व्यक्तिमत्त्व त्यांनी घडवले. विठ्ठल रामजी शिंदे एवढे ध्येयवादी, सेवाव्रती जीवन जगल्यानंतरसुद्धा सार्वजनिक जीवनाच्या झगझगाटात असे कधी आले नाहीत, ही एक मोठी आश्चर्य वाटण्यासारखी, कुतूहल करण्यासारखी पण महत्त्वाची गोष्ट आहे. ज्यांचे कार्य मोठे, तो पुरुष ख-या अर्थाने मोठा होय. परंतु अंगुलीएवढे ज्यांचे काम; अशी माणसेही प्रसिद्धीच्या झगझगाटाने योगायोगाने मोठी होतात. पण संबंध जीवनभर ज्याने सेवेशिवाय, त्यागाशिवाय दुसरे काही केले नाही आणि केवळ कार्यनिष्ठेतून स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व साकार केले, असा माणूस विरळा ! पुणे येथे विद्याभ्यास पूर्ण केल्यानंतर ते परदेशात गेले. तिथे तर माणसे आय्. सी. एस्. होण्याकरिता, बॅरिस्टर होण्याकरिता किंवा काही लोक रँग्लर होण्याकरिता हिंदुस्थानमधून जात होती. मी कोणाला कमी लेखण्यासाठी याचा उल्लेख करीत नाही; परंतु ऑक्सफर्डसारख्या ठिकाणी ते जे गेले, ते केवळ धर्माचा तौलनिक अभ्यास करावा आणि त्याआधारे स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व घडवावे, या भावनेने ते गेले. त्यासाठी आलेल्या अडचणी दूर करण्याकरिता त्यांना बरेचसे प्रयत्न करावे लागले. तेथे ते दोन वर्षे राहून परत आले आणि व्यासंगाच्या त्या क्षेत्रातच ध्येयवादी जीवन त्यागाने जगले. मघा ज्या विषयाचा मी काहीसा उल्लेख केला, त्याचीच थोडी पुनरावृत्ती करावी लागणार आहे. परंतु तेव्हाच्या हिंदुस्थानच्या आणि महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये हे जे वेगळे विचारप्रवाह होते, त्या विचारप्रवाहांशी सहानुभूतीचे, जिव्हाळ्याचे संबंध असताना त्या कोणत्याही एका प्रवाहाशी ते एकरूप होऊ शकले नाहीत. ते प्रार्थनासमाजवादी होते. भांडारकरांच्यामार्फत त्यांनी प्रार्थनासमाजाची दीक्षा घेतली म्हटले तरी चालेल. राममोहन रॉयना ते हिमालय मानत होते. पण तेव्हाचे

प्रार्थनासमाजी हे सगळे नेमस्त राजकारणी होते. ते प्रार्थनासमाजी होते, पण नेमस्त राजकारणाशी एकरूप झालेले कधी आढळत नाहीत.

राष्ट्रनेते लोकमान्य टिळक राजद्रोहाच्या आरोपावरून तुरुंगात गेले, त्या वेळी अण्णासाहेब प्रार्थनासमाजाच्या व्यासपीठावर प्रार्थना करावयाला उभे राहिले आणि त्यांनी प्रार्थना केली, की 'हिंदुस्थानच्या या थोर राष्ट्रपुरुषाला, हे ईश्वरा, विश्रांती दे आणि आरोग्य दे.'

आता प्रार्थनासमाजाचे व्यासपीठ जहाल राजकारणापासून चार हात दूर राहणारे व्यासपीठ. राजद्रोहाची शिक्षा ओढवून घेणा-या टिळकांकरिता ही प्रार्थना आणि प्रार्थनासमाजाच्या व्यासपीठावर ! वरवर ही गोष्ट अवघड दिसते; परंतु महर्षी शिंद्यांच्या बाबतीत ती अगदी सहज, सुसंगत अशीच गोष्ट होती. ते संशोधक विद्वान होते. त्यांचे सगळे लेखन जर आपण पाहिले, तर आश्चर्य वाटेल, इतक्या मूलग्राही पद्धतीने विचार करून ते लिहिले आहे.

त्यांनी लिहिलेला शब्द हा काही शेवटला शब्द आहे, असे म्हणता येणार नाही. त्यांनी सांगितले, तेच खरे आहे, असे म्हणणा-यांपैकीही मी नव्हे. सामाजिक शास्त्रांमध्ये व इतर क्षेत्रांतील शास्त्रीय ज्ञानामध्ये इतके बदल दररोज घडत आहेत, की दहा वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेला ज्ञानकोश (एन्सायक्लोपीडिया) त्याची जर पुनरावृत्ती प्रसिद्ध करावयाची असेल, तर संपादकांना पुन्हा विचार करावा लागतो. त्या क्षेत्रामधील तज्ज्ञांमध्ये हा एक चर्चेचा विषय होता, की ज्ञानकोश पुनर्मुद्रित करावयाचा, की नवीन करावयाचा? आणि शेवटी निकाल असा झाला, की ज्ञानकोश पुनर्मुद्रित करता येत नाही आणि म्हणून तो नवीन लिहावा. ज्ञान असे वाढते आहे. म्हणून त्यांनी सांगितलेले आज शेवटचा शब्द म्हणून आपण काही मानणार नाही. परंतु असे पाहा, की त्या वेळी जे प्रश्न समोर आले, त्या प्रश्नांच्या मुळाशी जाण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. अस्पृश्यतेचा प्रश्न त्यांच्यापुढे आला. एका मानवतावादी विचारदृष्टीने व समाजशास्त्री या नात्याने त्यांनी हा प्रश्न तपासला व आपली जीवनमूल्ये निश्चित केली. ते धर्मोपदेशक होते. मध्यंतरी त्यांच्यावर स्पेन्सर वगैरे विचारवंतांचा परिणाम असल्यामुळे ते काहीसे नास्तिक झाले होते; आणि विद्यार्थिदशेमध्ये नास्तिक असण्याची अशी एक फॅशन असतेच. परंतु त्यांच्या घरी भागवतधर्माची परंपरा होती. वडिलांनी नावच विठ्ठल ठेवले होते. तेव्हा भागवतधर्माची परंपरा होती, हे सांगायला काही वेगळ्या पुराव्याची जरूरी नाही. ते उपासना करीत असत; परंतु ते काही धर्मभोळे नव्हते. संशोधक होते, परंतु पढीक पंडित नव्हते. राष्ट्रभक्त होते, परंतु राजकारणी नव्हते. असा वरवर विरोधी वाटणारा मोठा विलक्षण व्यक्तिमत्त्वाचा हा माणूस होता.

आता पाठीमागे वळून पाहिल्यानंतर हे सर्व काही विरोधाभासासारखे वाटते. पण ख-या अर्थाने

त्यात विरोधाभास नव्हता. त्यांचे जीवन नित्य वाहत राहणा-या जिवंत झ-यासारखे होते. त्याला थांबविण्याचा प्रयत्न कुणाला शक्य नव्हता. कधी लोकांनी त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले, तरी त्याची त्यांनी पर्वा केली नाही. स्वतःचे विचार, संस्कार व व्यासंग यांच्या आधारे त्यांची मते बनली होती आणि ती त्यांनी अत्यंत निर्भीडपणे मांडली. स्वतः अत्यंत प्रामाणिक. जी गोष्ट मनाला पटेल, ती स्वच्छपणे बोलावी आणि त्यानंतर त्यासंबंधी चिंता करू नये, असा त्यांचा स्वभाव होता.

त्यांनी मराठी आणि कानडीसंबंधीची मीमांसा केली आहे. मला नाही वाटत, की महाराष्ट्रातील राजकारणाच्या आघाडीवर असलेली कोणी माणसे आज त्यातील विचार मान्य करायला राजकारणी म्हणून तयार होतील. त्या सगळ्या मतांशी मी सहमत आहे, असे म्हणायला मलाही धीर होत नाही, हे प्रामाणिकपणे सांगायला काही हरकत नाही. परंतु त्यांनी निर्भीडपणे मराठी कसे आले व कोठून आले, त्याची मीमांसा केली आहे. त्याचप्रमाणे भारताची संस्कृती महान आहे, हे खरे, परंतु भारताची संस्कृती म्हणजे निव्वळ आर्यसंस्कृती आहे का, आणि आर्य येण्यापूर्वी भारतामध्ये कोणती संस्कृती होती? भारतात आर्य येण्यापूर्वी जी माणसे होती, त्यांच्याही पूर्वी तेथे कोणी दुसरी माणसे असतीलच ना? आज हिंदुस्थानामध्ये जो कोणी वंश आहे, त्याचा कोणी एक पूर्वज आहे का? असे अनेक मर्मभेदी मूलभूत प्रश्न त्यांनी हाताळले आहेत. एके ठिकाणी असे म्हटले आहे, की असा कोणी माणूस छातीवर हात ठेवून सांगू शकेल का, की मी एकाच वंशाचा आहे. फार अवघड आहे. फार तर आम्ही असा दावा करू, की पाच-सात हजार वर्षांचा इतिहास असलेल्या संस्कृतीचा हा प्राचीन देश आहे. परंतु जर कोणी म्हणेल, की माझा एकच वंश हजारो वर्षे अगदी बिनचूक, शुद्ध राहिलेला असा आहे, तरी ती खोटी घमेंड ठरेल. हा दावा करणारे कोणी भेटणारच नाहीत, असे नाही; परंतु ते बुद्धीस पटणारे नाही, असे शिंदे यांनी सगळ्याच प्रश्नांमध्ये खोल जाऊन सांगितले आहे. पण हा सगळा बुद्धीचा विलास करीत असताना ते मानवी सहानुभूती विसरले नाहीत, हे सगळ्यांत महत्त्वाचे आहे. इतके अत्यंत कठीण अशा सामाजिकशास्त्राचे, व्यासंगाचे संशोधन चालू होते; पण हे संशोधन चालू असताना सामाजिकशास्त्र ज्याच्या जीवनाभोवती जमलेले आहे, त्या माणसाला ते विसरले नव्हते. त्या माणसाचे जीवन, त्या माणसाच्या आजच्या समस्या यासाठी त्यांनी स्वतःचा संबंध जन्म वाहिला.

अस्पृश्योद्धाराकरिता विचाराच्या दृष्टीने पहिला प्रयत्न करणारे जोतिबा फुले हे प्रवर्तक होते. त्यांनी काही क्रांतिकारक विचार सांगितले. पण या प्रश्नाला संघटितरीत्या तोंड दिले पाहिजे, असा प्रयत्न करण्यासाठी एक संस्था उभी करावी, असा प्रयत्न करणारे, माझ्या कल्पनेप्रमाणे हिंदुस्थानामध्ये कोणी असतील, मला माहित नाही. माझे अज्ञान मी कबूल करतो, पण या महाराष्ट्रामध्ये विठ्ठल रामजी शिंदे हे पहिले गृहस्थ होते. त्यांनी डिप्रेसड क्लासेस् मिशन ही संस्था काढली आणि हे काम सुरू केले. पुढे त्यांच्या कार्याला किती यश आले किंवा अपयश आले, याचे मूल्यमापन करणे

फार कठीण आहे. कारण आज जगाची रीत अशी आहे, की जो यशस्वी, तो मोठा. या फूटपट्टीने जर मोजण्याचे आपण ठरविले, तर म्हटले पाहिजे, की विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे जीवन हे असफल जीवन आहे. पण ती फूटपट्टी चुकीची पट्टी आहे.

त्यांनी बुद्धिनिष्ठेच्या निकषावर स्वतःचे विचार नक्की केले होते. घासूनपुसून स्वच्छ केले होते. नुसतेच निष्ठेने मान्य केले, असे नव्हे, तर त्या विचारांना अनुकूल असे स्वतःचे जीवन घडविण्याचा प्रयत्न केला; आणि त्याप्रमाणे इतरांचे जीवन घडविण्याकरिता संस्था स्थापन केली. सुदैव महाराष्ट्राचे, की आम्हाला अशी अभिमानास्पद माणसे लाभली. अशी लोकविलक्षण माणसे स्वतःच्याच एक प्रकारच्या ध्येयवादाच्या वेडामध्ये, स्वतःच्या लोकसेवेच्या छंदामध्ये रममाण होतात. हा एक छंद आहे व त्याबाबत जग काय म्हणते, याचा त्यांनी विचार केला नाही. कोणी काही म्हणत असले, तरी आपले कार्य चालूच ठेवावयाचे, हा त्यांचा बाणा होता. त्यांचा अवमान किती झाला, त्यांना गरिबीचे क्षण किती सहन करावे लागले. मित्रांनी, नातेवाइकांनी किती दुर्लक्षिले, जी संस्था त्यांनी आपल्या आयुष्यातील सगळे क्षणन् क्षण देऊन वाढवावयाचा प्रयत्न केला, त्या संस्थेने किती अवमानित केले, याची त्यांनी फिकीर केली नाही. जर कधी वाटले, तर त्यांनी इतरांना समजाविण्याचा प्रयत्न केला. पण आपले काम त्यांनी कधी सोडले नाही. अशी बुद्धिनिष्ठ, ध्येयनिष्ठ, सेवानिष्ठ, कर्तृत्ववान, प्रतिभावान आणि पराक्रमी माणसे महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या शाखेमध्ये निर्माण झाल्यामुळे आम्हाला एक महाराष्ट्रपण आलेले आहे. महाराष्ट्राची अस्मिता म्हणून जी म्हणतात, ती हीच!

एखादा चित्रकार जर कुंचल्याने त्या अस्मितेचे चित्र काढू शकला, तर फारच चांगले आहे. एखादा उत्तम साहित्यिकही कदाचित आपल्या लालित्यपूर्ण वाणी-लेखणीने तिचे सुंदर वर्णनही करील. पण ही अस्मिता अनेक शतकांतून, अनेक पुरुषांच्या कर्तृत्ववान जीवनांतून, त्यांनी दिलेल्या संस्कारांतून जडतघडत आलेली अशी एक अमूर्त शक्ती तुमच्या-आमच्या अंतःकरणांत वास करते आहे, तीच आपली महाराष्ट्राची अस्मिता, असे मी मानतो. ही अस्मिता घडवणारी जी काही कर्तृत्ववान माणसे होऊन गेली, त्यांमध्ये या महर्षींचे फार मोठे मानाचे स्थान आहे, अशी माझी स्वतःची भावना आहे. आज आम्ही त्यांची शंभरावी साजरी करतो आहोत; आणि आनंदाची गोष्ट ही, की पुणे विश्वविद्यालयाने त्यात एक प्रकारचा पुढाकार घेतलेला आहे. महाराष्ट्रातील आमचे हे अग्रगण्य विश्वविद्यालय. पुण्यासारख्या आमच्या सांस्कृतिक राजधानीमध्ये महाराष्ट्रातील एका थोर समाजसेवकाचे कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करून आपली श्रद्धांजली त्यांना वाहावी, अशा वेळी मी एक कार्यकर्ता म्हणून हजर राहिलो, याच्याबद्दल मला फार मोठे समाधान आहे. ते जीवन इतके उच्च आणि उदात्त होते, की त्याच्या अत्यंत निकट जाऊन पोहोचण्याचे भाग्य लाभणे अवघड होते. तरी पण ही गोष्ट कबूल केली पाहिजे, की मी व्यक्तिशः एक भाग्यवान माणूस आहे, की

मला त्यांना भेटावयाची संधी मिळाली होती. फार तरुणपणी त्यांच्याकडे जाऊन काही तास घालविण्याची संधी मिळाली होती. अगदी अनोळखीपणे त्यांच्याकडे गेलो, माझ्या गावच्या अस्पृश्योद्धाराच्या कामाकरिता तुम्ही आले पाहिजे, असा बालहट्ट धरून मी त्यांच्याजवळ बसलो. त्यांनी तो माझा बालहट्ट पुरा केला होता. एक थोर माणूस एका लहानशा गावातील वीस वर्षांच्या अनोळखी मुलाचा आग्रह मान्य करून माझ्या गावी आला होता. हरिजन वस्तीत मला नाईट स्कूल काढावयाचे होते. त्याकरिता मी त्यांना निमंत्रण द्यायला आलो होतो. प्रथमतः त्यांनी मला नाही म्हणून सांगितले. पण पुन्हा म्हणाले, 'थांब जरा. मला तुझ्याशी बोलू दे.' दहा-बारा तास त्यांच्या संगतीत घालविले. खरे म्हणजे, माझी उलटतपासणीच केली त्यांनी त्या वेळी. शेवटी त्यांनी येण्याचे मान्य केले आणि मला असे वाटले, की मला जणू स्वर्ग मिळाला. माझ्या आमंत्रणाने एवढा मोठा माणूस माझ्या छोट्या गावी आला. त्यांना न्यावयाला त्या काळी माझ्याकडे गाडी नव्हती किंवा गाडी देण्याची शक्ती असणा-या कोणा माणसाशी माझी ओळखही नव्हती. ते माझ्या गावी पुण्याहून रेल्वेने आले. स्टेशनवरून टांग्याने गावात आले व माझ्याबरोबर पायी चालले, हरिजन वाड्यामध्ये आले. हृदय भरून त्यांनी आपले विचार सांगितले. हे सगळे जुने आठवले, म्हणजे मला असे वाटते, की आपले आयुष्य अत्यंत संपन्न आहे. या एका थोर पुरुषाच्या थोडे-फार निकट येण्याची आपल्याला संधी मिळाली, त्यामुळे जीवनामध्ये एक प्रकारची संस्कारसंपन्नता प्राप्त झाली.

आपल्यामध्ये समाजशास्त्राचा सखोल अभ्यास केलेली व्यासंगी विद्वान माणसे पुष्कळ आहेत. महर्षी शिंदे यांनी या विषयावर थोडे-फार लिहिले आहे, ते आपल्यासमोर आहे. त्यांचे जे कार्य आहे व त्यांनी जे लिहिले आहे, ते इतके मौलिक आहे, की आजच्या विद्वानाला ते वाचावे लागेल, त्याचे परिशीलन करावे लागेल; आजच्या परिस्थितीशी ते तुलनेने तपासून घ्यावे लागेल, हे खरे. त्यांचे काही निष्कर्ष आजच्या विद्वानांच्या वा संशोधकांच्या कसोटीला कदाचित उतरणार नाहीत. परंतु ज्या निष्ठेने व प्रेरणेने त्यांनी हे सर्व कार्य केले, ती मूळ प्रेरणा आजही तितकीच मार्गदर्शक आहे, असे माझे स्वतःचे तरी मत आहे. या थोर पुरुषाचे कार्य जरी आपण पुरे करू शकलो नाही, तरी निदान त्याची शंभरावी आपण साजरी करून आपले कर्तव्य आपण पुरे केले, अशी आपली खोटी समजूत करून घेतली, तर आपणा सर्वांची मोठी फसगत होईल. शंभरावी साजरी करणे ही एक औपचारिकता ठरावयाची नसेल, तर आम्ही स्वतःला बजावले पाहिजे, की महर्षी शिंदे यांनी ज्या प्रश्नाला हात घातला, तो प्रश्न आजही सुटलेला नाही. दलितोद्धाराच्या व सामाजिक न्यायाच्या निष्ठेने ते बाहेर पडले. तो प्रश्न आजही सुटलेला नाही. वस्तुतः तो प्रश्न आज अत्यंत तीव्र स्वरूपात आमच्यापुढे उभा आहे. ज्यांना आम्ही दलित म्हणून वागविले, ते आता स्वतःला दलित मानीत नाहीत. ते मनाने व बुद्धीने मुक्त झाले आहेत. ते आता बंडाचे निशाण घेऊन उभे राहिले आहेत. त्यामुळे हा प्रश्न महत्त्वाचा व अत्यंत अग्रक्रमाचा असा प्रश्न

आहे. येत्या दहा-पाच वर्षांसाठी या प्रश्नाला प्रथम अग्रक्रम द्यावा लागेल, इतक्या तातडीचा हा प्रश्न बनला आहे. महर्षी शिंद्यांची आठवण जर महाराष्ट्राला करून द्यावयाची असेल, तर निदान महाराष्ट्रामध्ये त्यांच्या अपु-या राहिलेल्या कार्याची आठवण तुम्ही-आम्ही ठेवली पाहिजे. आम्ही अभिमानाने सांगतो, की आगरकर, म. फुले, डॉ. आंबेडकर, महर्षी शिंदे यांच्यासारखी थोर माणसे आमच्यात निर्माण झाली. परंतु समाजाच्या खालच्या थरातील माणसावर अन्यायअत्याचार झाल्याच्या - कधी कधी त्यांच्या हत्येच्याही - बातम्या जेव्हा लोक वाचतात, ऐकतात, तेव्हा बाहेरील माणसे आम्हांला त्यांबाबत विचारतात, त्या वेळी मी तरी शरमेने मान खाली घालतो. काही सांगता येत नाही. उत्तर देता येत नाही. कुणी म्हणतात, तुम्ही तर महाराष्ट्राचे नेते आणि हे असे का? कसले नेते ! कसला पुढारीपणा !! सामाजिक न्यायाची चीड मनामनामध्ये आम्ही चेतवीत नाही, तोपर्यंत या नेतेपणाला काही अर्थ नाही. महाराष्ट्रात सामाजिक मन अजूनही भंगलेले आहे. मी हा विचार महाराष्ट्र राज्यनिर्मितीच्या वेळीही बोललो होतो. त्याचीच मी आज पुनरावृत्ती करित आहे. हे भंगलेले मन जोडून एकजीव करण्यासाठी आम्ही प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली नाही, तर या सर्व मोठ्या पुरुषांचे वंशज आहेत, हे सांगण्याचा व त्यांची स्मारके करण्याचा आम्हाला अधिकार नाही.

लोकशिक्षक काकासाहेब

श्री. काकासाहेब गाडगीळांना आपल्यामधून जाऊन बरीच वर्षे झाली. त्यांच्यासंबंधीची माझी स्मृती आदरपूर्वक चाळवण्यासाठी म्हणून मी हे लिहित आहे. यानिमित्ताने त्यांच्या संगतीत काही काळ घालविल्याचा आनंद पुन्हा मिळणार आहे. काकासाहेबांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू होते : उत्कृष्ट वक्तृत्व, सुबोध लोकशिक्षणात्मक लेखन, ग्रंथकर्ते, राज्यकर्ते अशा विविध स्वरूपांत त्यांचे व्यक्तिमत्त्व महाराष्ट्रातील जनतेपुढे आहे आणि सर्व क्षेत्रांत त्यांनी ज्या सहजतेने आणि कुशलतेने कार्य केले आहे, ते पाहिले, म्हणजे त्यांच्या यशस्वी जीवनाचा अर्थ समजू लागतो.

माझ्या त्यांच्यासंबंधीच्या आठवणी स्वाभाविकच राजकीय क्षेत्रातील आहेत आणि त्या आठवणींचा काळही मोठा पल्लेदार आहे आणि तो म्हणजे १९३० पासून त्यांच्या मृत्यूपर्यंत. माझ्या त्यांच्यासंबंधीच्या आठवणी माझ्या विद्यार्थिदशेपासून ऐन कर्तेपणाच्या दिवसापर्यंतच्या आहेत आणि त्या आठवणी अगदी ताज्या टवटवीत आहेत. त्यांना मी प्रथम पाहिले, ती आठवण सांगतो.

१९३० च्या देशभक्तीने भारलेल्या दिवसांत आमच्या कराडला नामवंत पुढारी प्रचारासाठी येऊन जात असत. अशाच एका संध्याकाळी काकासाहेबांना मी कराडच्या सभेत बोलताना प्रथम पाहिले आणि ऐकले. कृष्णा घाटावर सभेसाठी तुडुंब गर्दी झाली होती. त्या दिवसांत ध्वनिक्षेपणाची व्यवस्था नसल्यामुळे आवाज उंचावून बोलावे लागत असे. काकासाहेब बोलावयास उठले आणि सभेला जमलेल्या समुदायाच्या शेवटच्या टोकावर नजर पोहोचेना, तेव्हा ते समोरच्या टेबलावर चढले व टेबलावर उभे राहून त्यांनी भाषण केल्याचे मला स्मरते. भाषणात देशभक्तीचे आवाहन होते, नर्म विनोद होता, खट्याळ उपरोध पण होता. ब्रिटिश राज्यावर मर्मभेदी टीका होती. एक तासभर त्यांच्या वक्तृत्वाच्या ओघात आम्ही वाहून गेलो होतो असे म्हटले, तरी चालेल आणि मनात कुठे तरी खोलवर या शैलीपूर्ण वक्तृत्वाची व व्यक्तीची कायमची नोंद झाली.

योगायोग असा, की काकासाहेबांच्या या भाषणासाठी त्यांना परत कराडलाच कोर्टात आरोपी म्हणून यावे लागले. स्वाभाविकच व्याख्यानामुळे भरलेला खटला ऐकण्यासाठी आम्ही सर्व तरुण मुलांनी कोर्टात खचून गर्दी केली होती. कोर्टाचे काम तसे फार वेळ चालले नाही. कारण प्राथमिक जुजबी स्वरूपाचा सरकारी पुरावा झाल्यानंतर काकासाहेबांना जेव्हा स्वतःचे निवेदन करण्याची वेळ आली, तेव्हा ते उठून उभे राहिले. त्यांच्या लकबीप्रमाणे त्यांनी डोळ्यावरचा चष्मा काढला व तो पुसत पुसत मॅजिस्ट्रेटला दोन वाक्यांत सांगितले, की 'हे भाषण मी जरूर केले आहे आणि पुन्हा प्रसंग पडल्यास हेच भाषण करीन.' त्या वेळी खटल्याची कामे यंत्राप्रमाणे चालत. काकासाहेबांच्या या निवेदनानंतर मॅजिस्ट्रेटनी त्यांना सहा महिन्यांची शिक्षा सुनावली. कोर्टात वकिलीची कामे संपल्यानंतर ते ज्या घाईगर्दीने वकील म्हणून बाहेर पडत असतील; तितक्याच घाईगर्दीने निकाल ऐकल्यानंतर तुरुंगाच्या खोल्यांकडे - जशी काही ठरलेली अपॉइंटमेंट पार पाडायची आहे, अशा घाईने ते निघून गेले. हे सर्व माझ्या मनाने अगदी टिपून घेतले. नाही म्हटले, तरी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे काहीसे आकर्षण तेव्हाच्या तरुण पिढीला होते. माझ्यावरही त्याचा परिणाम होता. ही माझी काकांच्याबद्दलची पहिली आठवण आहे.

त्यानंतर त्यांना मी अनेक वेळा भेटलो. श्रोता, कार्यकर्ता, तरुण सहकारी आणि पुढे मित्र या सर्व परिस्थितींत काकांच्याबद्दल वाटणारे माझे आकर्षण कधीच कमी झाले नाही, त्याला कारणही आहेत.

भारताच्या राजकीय जीवनात जनआंदोलनांनी देशाला बरेच नवे नेते दिले. १९३० च्या आंदोलनाने काकासाहेब गाडगीळ महाराष्ट्राला मिळाले आणि त्यानंतरच्या पंधरा-वीस वर्षांत महाराष्ट्राचे ते कर्ते राजकीय नेते होते व अखेरपर्यंत एक वडीलधारे मान्यवर म्हणून त्यांची बूज राहिली. १९३० साल हे महाराष्ट्रातील काँग्रेसच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे यामुळे आहे, की या आंदोलनाच्या

काळात महाराष्ट्र काँग्रेस ख-या अर्थाने ग्रामीण जनतेपर्यंत पोहोचली. काँग्रेसचे नाव व गांधीजींबद्दलचा पूज्यभाव ग्रामीण जनतेपर्यंत यापूर्वीच पोचला होता. परंतु सक्रिय त्यागपूर्वक भागीदारी करण्यासाठी ग्रामीण भागातील तरुण या वेळी प्रथम फार मोठ्या संख्येने पुढे आला व एका अर्थाने काँग्रेसचा कायापालट झाला. हा राजकारणात झालेला महत्त्वाचा बदल त्यांनी प्रथम हेरला, अशांपैकी काकासाहेब प्रमुख होते. जातीयवादाने पछाडलेल्या जुन्या राजकारणाला नवीन आरोग्यदायी वळण दिले पाहिजे, असा विचार व प्रयत्न करून, जनमनापर्यंत पोहोचणा-या पहिल्या पुढा-यांपैकी काकासाहेब एक आघाडीचे पुढारी होते. नागरी विभागातही महत्त्वाच्या असलेल्या तरुण वर्गाचे महत्त्व जाणून, त्यांना संघटित करण्याची दूरदृष्टी त्यांना होती. १९३० नंतर ग्रामीण शेतकरी व शहरातील तरुण या सर्वांना हवेसे वाटणारे व्यक्तिमत्त्व काकासाहेबांच्या रूपाने साकार झाले, ही महत्त्वाची घटना मानावी लागेल. यापूर्वीच्या पाच-पंचवीस वर्षांच्या काळात ब्राह्मण-ब्राह्मणोत्तर चळवळीची पार्श्वभूमी महाराष्ट्राच्या राजकारणाला होती. ती पुसट करून, त्या जागी एक नवे समजुतीचे व बंधुभावाचे नवीन चित्र रेखाटण्याचे काम करावयाचे होते आणि हे काम साकार करण्याचे ऐतिहासिक श्रेय श्री. काकासाहेब गाडगीळ व केशवराव जेधे या महाराष्ट्राच्या नेतेद्वयाला द्यावे लागेल. श्री. काकासाहेब गाडगीळ व तात्यासाहेब जेधे यांची राजकारणात जोडी होती. या दोघांनी महाराष्ट्राच्या शहराशहरांतून व ग्रामीण भागातून शेकडो सभा एकत्र केल्या आणि राष्ट्रीय विचारांच्या नव्या शक्तीचे पोषण होईल, असे वातावरण महाराष्ट्रात तयार केले. महाराष्ट्राचा राजकीय व सामाजिक इतिहास पुढे मागे कोणी लिहिला, तर त्यांना तात्यासाहेब जेधे व काकासाहेब गाडगीळ या दोघांच्या कार्याची दखल घेतच पुढे जावे लागेल, इतके हे महत्त्वाचे कार्य आहे.

स्वतःच्या वाणीच्या शक्तीवर आत्मविश्वास असलेला त्यांच्यासारखा राजकीय पुढारी क्वचितच पाहण्यास मिळतो. याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे १९३४ साली त्यांनी जिंकलेली मध्यवर्ती असेम्ब्लीची महाराष्ट्रातील निवडणूक. त्या वेळी असेम्ब्लीचा मतदारसंघ उत्पन्नाच्या अधिकाराने मर्यादित केलेला होता. आजच्या परिभाषेत बोलायचे म्हटले, तर श्रीमंत शेतकरी, सरदार-महाराजे आणि सावकार-व्यापारी यांचाच हा मतदारसंघ होता, असे म्हटले, तरी चालेल. या मतदारसंघापुढे राष्ट्रीय विचार मांडण्याच्या स्वतःच्या सामर्थ्यावर विश्वास ठेवून त्यांनी ही निवडणूक लढविली. असंख्य कार्यकर्ते प्रचार करित होते. महाराष्ट्रातील मानसिक अवस्था जातीयवादाला फारशी अनुकूल नव्हती. या दोन जमेच्या गोष्टी सोडल्या, तर निवडणूक लढविणे अवघड होते. निवडणुकीची साधने कमी होती. विरोधी शक्ती सुसंपन्न व सुसंघटित होत्या. परंतु लोकमताला कौल लावून, आपल्या अमोघ वक्तृत्वाच्या सामर्थ्यावर लोकशिक्षण करित करित त्यांनी असे एक वातावरण निर्माण केले, की त्यामुळे पारिजातकाच्या फुलांचा सडा पडावा, तसा मतांचा सडा पडला आणि त्यांनी जे भविष्य वर्तविले होते, ते खरे करून दाखविले. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ही निवडणूक म्हणजे एक ऐतिहासिक लढाई होती, असे म्हणावे लागेल. कुशल सेनानी लढाईची

रणनीती जशी आखतो, तशी रणनीती आखून निवडणूक कशी लढावी व जिंकावी, याचा तो एक अविस्मरणीय नमुना होता.

या निवडणुकीच्या काळात मी कोल्हापूरला कॉलेजात विद्यार्थी होतो; परंतु प्रचारासाठी मी माझ्या जिल्ह्यात काकासाहेबांबरोबर एक-दोन दिवस फिरलो आहे. त्यांची भाषणे व चर्चा मी ऐकल्या होत्या. हे अनुभव एका अर्थाने नेतृत्वाचे राजकीय शिक्षण घेण्यासारखे होते. या निवडणुकीच्या वेळी काकासाहेबांनी, निवडून गेल्यावर, पार्लमेंटची बैठक संपल्यानंतर पुन्हा हजर होईन, असे सांगितले होते. त्याप्रमाणे ते आमच्या जिल्ह्यात पुन्हा आले होते. त्या वेळी मी त्यांच्याबरोबर एक दिवस व एक रात्र काढली. त्या वेळी झालेल्या गप्पा-गोष्टी मला अजूनही स्मरतात. पार्लमेंटच्या कामाचे त्यांनी सांगितलेले अनुभव व तिथल्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नांची केलेली सुलभ मांडणी आजही आठवते. मी त्या वेळी काकासाहेबांना सुचविले होते, की दिल्लीत चाललेल्या त्या संसदीय कामाची माहिती घेण्याकरिता त्यांनी ग्रामीण भागातील काही मंडळींना निवडून दिल्लीत थोड्या दिवसांसाठी बोलवावे. काकांना ही सूचना पसंत पडली होती व त्यांनी त्याच ठिकाणी दिल्लीला येण्याचे मला निमंत्रणही दिले होते, मात्र त्यांची एक अट होती. दिल्लीला तुम्हाला तुमच्या खर्चाने यावे लागेल. दिल्लीला आल्यावर तेथील व्यवस्था मी करीन. मी त्यांचे निमंत्रण स्वीकारले होते; परंतु दिल्लीला जाणे माझ्या हातून घडले नाही. त्या वेळी ते सहा वर्षे केंद्रीय विधानसभेचे काँग्रेस पक्षाचे चिटणीस होते. माझी जाण्याची इच्छा होती; परंतु जाऊ शकलो नाही, ही गोष्ट खरी आहे. पुढे त्यांनी या सहा वर्षांतील दिल्लीतील संसदीय कामाच्या संबंधाने लिहिलेले नितांत वाचनीय पुस्तक जेव्हा मी वाचले, तेव्हापासून तर, आपण जाऊ शकलो नाही, याची खंत मनाला नेहमीच राहिली.

मी त्या वेळी जरी जाऊ शकलो नाही, तरी तो शब्द मी पुढे बारा वर्षांनी पुरा केला आणि काकासाहेब मध्यवर्ती मंत्रिमंडळाचे सदस्य असताना त्यांच्या घरी दोन दिवस राहून आलो. दिल्लीत त्या वेळी माझ्याप्रमाणेच लहान-मोठे पाहुणे त्यांच्या घरी होते. तिथे असलेल्या अनेक पाहुणे मंडळीत महर्षी अण्णासाहेब कर्वेही होते. लोकसंग्रहाची भाषा टिळकांच्या परंपरेतील माणसे बोलतात खूप, परंतु त्यासाठी काढाव्या लागणा-या खस्ता काकासाहेब आणि त्यांच्या पत्नी यांना प्रत्यक्ष काढताना मी पाहिल्या आहेत. काकांचे घर तेव्हाचे 'महाराष्ट्र सदन' होते, असे म्हटले, तरी चालेल. काकासाहेबांना कार्यकर्त्यांसंबंधी खराखुरा जिव्हाळा होता, याचा मी अनुभव घेतला आहे. काकासाहेब गाडगीळ हे पिंडाने मूलतः लोकशिक्षक होते. त्यांची वाणी आणि लेखणी या दोन्ही माध्यमांतून त्यांनी हे कार्य पहिल्यापासून अखेरपर्यंत अखंडपणे केले. काकासाहेबांची ग्रंथसंपत्ती विपुल आहे. काही शास्त्रीय विषयांवर पहिल्या प्रथम ग्रंथलेखन करण्याचे काम काकांनी केले. ग्यानबाचे अर्थशास्त्र, सभाशास्त्र वगैरे ग्रंथ हे त्याचाच पुरावा आहेत. वक्तृत्वाच्या बाबतीतही हीच

गोष्ट होती. स्वातंत्र्याच्या चळवळीत त्यांनी इंग्रजांविरुद्ध शस्त्र म्हणून वाणी वापरली. परंतु ते करीत असताना त्यांनी लोकशिक्षणही केले आणि हीच प्रथा मंत्रिमंडळात असताना व नसतानाही त्यांनी कायम ठेवली होती. पंजाबचे राज्यपाल म्हणून काही वर्षे कार्य केल्यानंतर परत ते जेव्हा महाराष्ट्रात आले, तेव्हा त्यांनी पुन्हा महाराष्ट्रात गावोगाव जाऊन निर्भीडपणे आपले विचार मांडण्याची प्रथा सुरू केली. या वेळपर्यंत मी दिल्लीत पोचलो होतो आणि त्यांची व माझी एकदा दिल्लीस भेट झाली, तेव्हा त्यांना मी त्यांचे हे प्रचाराचे कार्य कसे चालले आहे, असे सहज विचारले. त्यांनी त्या वेळी वापरलेला एक शब्द माझ्या कानांत अजूनही घुमतो आहे, ते म्हणाले, 'आता प्रचारकार्याची भूमिका राहिली नाही, तर आता माझी वाणी-यात्रा चालू आहे.' लोकशिक्षणावर श्रद्धा असणारा काकासाहेबांसारखा माणूसच अशी 'वाणी-यात्रा' करू शकतो.

ते मंत्रिमंडळात असताना अनेक राजकीय घडामोडी होत होत्या; आणि काकासाहेब त्यांतील आपला योग्य हिस्सा हुशारीने पार पाडीत होते. त्यांच्याशी त्या काळात झालेल्या संभाषणावरून त्या वेळच्या परिस्थितीत त्यांच्या मनाचा व वैयक्तिक संबंधांचा झुकता कल सरदार पटेलांकडे होता. परंतु पं. जवाहरलाल नेहरूंचे व त्यांचे संबंध आपुलकीचे होते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या संदर्भात घडलेल्या रामायणात काकासाहेबांचा म्हणून काही एक अध्याय आहेच. दिल्लीतील नेतृत्वापासून मानसिक अंतर होते आणि संघटनात्मक दृष्ट्या ते काहीसे एकाकी होते. तरी त्यांनी आपले विचार पार्लमेंटमध्ये व बाहेर अत्यंत स्वच्छपणे मांडण्यात कुचराई केली नाही. १९६० सालच्या संयुक्त महाराष्ट्राच्या रचनेच्या काळात काकासाहेबांशी झालेली मसलत माझ्या उपयोगी पडली, ही गोष्ट मी नमूद केली पाहिजे.

काकासाहेबांशी माझी शेवटची भेट अलाहाबादच्या विमानतळावर झाल्याचे स्मरते. पाकिस्तानशी १९६५ साली झालेल्या युद्धानंतरचे दिवस होते. मी अलाहाबादला आलो होतो व काकासाहेब अलाहाबाद सोडत होते. मला पाहताच विमान सुटण्याची घाई असतानाही बाजूला जाऊन काही मिनिटे उभे राहिले. त्या वेळी घडत असलेल्या घडामोडी काहीशा मी त्यांना सांगितल्या. काकासाहेब आनंदात होते. हिंदुस्थानच्या जवानांनी केलेल्या पराक्रमाचा त्यांना अभिमान वाटत होता.

'असेच होईल, असे मला वाटत होते. पण झाले नसते, तर...' त्यांच्या हातातील काठी दाखवीत ते म्हणाले, 'हे तुमच्यासाठी ठेवले होते.' हे म्हणताना त्यांचे घारे डोळे हसत होते व खांद्याची एक वैशिष्ट्यपूर्ण हालचाल होत होती.

मी मनापासून हसलो आणि म्हटले,

'काका, तुमचा तो अधिकार आहे.'

'अच्छा, आशीर्वाद. पुन्हा भेटू.' असे म्हणाले व घाईघाईने विमानाकडे चालत गेले. मी त्यांची पाठमोरी पण वेगाने चालणारी आकृती पाहत किंचित काळ उभा राहिलो. त्या वेळी शंकाही आली नाही, की ही त्यांची माझी शेवटचीच भेट आहे.

काही आठवड्यांनंतर ताशकंदहून स्वर्गीय लालबहादूर शास्त्रीजींचा पार्थिव देह घेऊन आम्ही परत आलो. देशात दुःखाची एकच लाट उसळली होती. त्याच दिवसांत पुण्याहून बातमी आली : 'काका आम्हाला कायमचे सोडून गेले.'

तत्त्वचिंतक रचनाकार

कै. डॉ. धनंजयराव गाडगीळ यांच्या जीवनाला कृतार्थ जीवन म्हणता येईल. एकोणिसाव्या शतकात, आपले विशिष्ट ध्येय निवडून, त्याला जीवन वाहून घेऊन निग्रहाने सेवा करणाऱ्या ध्येयवादी पुरुषांची जी परंपरा महाराष्ट्रात सुरू झाली, त्याच परंपरेचे डॉ. गाडगीळ हे प्रतीक होते. डॉ. गाडगीळांवर न्या. रानडे, लो. टिळक व गोपाळराव गोखले या तिघांचे संस्कार झाल्यामुळे त्यांना समग्र व्यक्तित्व प्राप्त झाले होते. न्या. रानड्यांची शास्त्रीय दृष्टी, गोखल्यांची सखोल व चौफेर व्यासंगी वृत्ती व टिळकांची लोकाभिमुखता, कठोर व निग्रही बाणा यांच्या संस्कारांतून गाडगीळांचे व्यक्तित्व घडविले गेले होते. त्यामुळे गाडगीळ, महाराष्ट्रात व भारतात राजकीय स्थित्यंतराबरोबर जी तितकीच महत्त्वाची सामाजिक व आर्थिक क्रांती होत होती, तिचे द्रष्टे पुरुष ठरले.

पण केवळ बौद्धिक सखोलता किंवा द्रष्टेपणा एवढेच गाडगीळांचे वैशिष्ट्य नव्हते. गाडगीळांनी केवळ तत्त्वचिकित्सा किंवा बौद्धिक काथ्याकूट केला नाही. गाडगीळांची प्रतिभा व प्रज्ञा सर्जनशील होती. एखाद्या प्रश्नाची मूलगामी चिकित्सा ते करीत आणि त्या प्रश्नाची सोडवणूक करण्यासाठी एखादी योजना व आराखडा सुचवत, सैद्धान्तिक आग्रह व त्याला जोडून कार्यक्रम, असे त्यांचे नियोजन असे. त्यातूनच त्यांची सामाजिक समीक्षा, व्यवहारी दृष्टी याचा प्रत्यय येत असे. या सर्व चिंतनाची मूळ प्रेरणा समाजहित ही होती. दरिद्रि बहुजन-समाजाच्या हितासाठी, सुखासाठी गाडगीळांनी काही आग्रह धरले. एका अर्थाने गाडगीळ 'बहुजनहिताय बहुजनसुखाय' या थोर तत्त्वाचे प्रतीक होते. त्यांच्या उपाययोजनेशी मतभेद झाले, तरी त्यांची जी आधारभूत सामाजिक दृष्टी होती, तिच्याबद्दल कधीच कोणाला शंका वाटली नाही. हे अत्यंत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

कारण, आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या ज्या वर्गात आपण जन्मतो व वावरतो, त्याच्या पलीकडे जाऊन बहुजन समाजाच्या सुखदुःखांशी समरस होणे किंबहुना त्याच्याच दृष्टिकोनातून सर्व प्रश्नांकडे पाहणे, त्यासाठी कार्यशील होणे ही अत्यंत अवघड गोष्ट आहे. म्हणूनच गाडगीळांनी महाराष्ट्रातील व भारतातील बुद्धिमंतांत स्वतःचे असे वेगळे स्थान निर्माण करून ठेवले आहे. डॉ. गाडगीळांच्या जीवनाची व व्यक्तित्वाची ही जी बैठक होती, तीतूनच त्यांचे जीवनकार्य साकार झाले. हे करत असताना गाडगीळांच्या संघटनकौशल्याची प्रचीती महाराष्ट्राला आली. गाडगीळांमध्ये एक प्रकारची अलिप्तता होती, पण त्या अलिप्ततेत अलगपणाची भावना नव्हती. म्हणून निरक्षर लोकांशी, अडाणी समजल्या गेलेल्या शेतक-यांशी किंवा सर्वसाधारण कार्यकर्त्यांशीही ते समरस होऊन वागत. त्यांनी सहकारी संस्था उभारल्या, चालविल्या व त्यासाठी लागणारे सुजाण नेतृत्व स्वतःच निर्माण केले व आपले आर्थिक विचार व सिद्धान्त यांची एक प्रयोगशाळा महाराष्ट्रात निर्माण केली. म्हणून गाडगीळ हे नुसते आर्थिक तज्ज्ञ नव्हते, तर ते निर्माते होते. कोणतीही निर्मिती करण्यासाठी लागणारे चातुर्य, कौशल्य, दूरदृष्टी व संघटनकौशल्य गाडगीळांनी दाखविले. म्हणून गाडगीळ आधुनिक महाराष्ट्राचे द्रष्टे पुरुष, तत्त्वचिंतक व रचनाकार होते, हे निःसंशय आहे.

गाडगीळांनी आयुष्यभर अनेक समित्यांवर काम केले. त्या सर्वांचे मूल्यमापन तज्ज्ञ करतीलच. ते एक आदर्श अभ्यासक असल्याने कोणत्याही समितीवर काम करताना हाती घेतलेल्या विषयाचा सखोल अभ्यास करीत. दोन-तीन उदाहरणे देता येतील.

ग्रामीण अर्थकारण हा त्यांच्या जिव्हाळ्याचा विषय. त्यातील अनेक समस्यांचा विचार व त्यांवर उपाययोजना त्यांनी वेळोवेळी केली. ग्रामीण पतपुरवठा, लहान उद्योगधंदे, सहकारी अर्थव्यवस्था, पाटबंधा-यांचे प्रश्न या सर्व विषयांवर त्यांनी केलेल्या सूचना वेळोवेळी सरकारी धोरणात समाविष्ट झाल्या. ग्रामदानाच्या कल्पनेतही त्यांनी असाच सखोल अर्थ पाहिला आणि त्याचा पुरस्कार केला. लहान शेतक-यांचे प्रश्न, भूहीन मजुरांची समस्या यांसंबंधीही त्यांची भूमिका अतिशय जिव्हाळ्याची व सहानुभूतीची होती.

गाडगीळांच्या अर्थकारणाचा संकलित व समग्र विचार कोणत्याही सरकारला अपरिहार्य ठरेल. गाडगीळांची नियोजनाविषयीची मते १९५० पासून त्यांनी सातत्याने, कठोरपणे व निर्भीडपणे मांडली. त्यामागेही त्यांची भारताच्या ग्रामीण अर्थकारणासंबंधीची भूमिका हीच प्रभावी होती. किंबहुना गाडगीळांनी जिल्हा हा घटक मानून नियोजन केले पाहिजे, हा विचार अत्यंत प्रभावीपणे दिल्लीला आल्यावरही मांडला व त्याची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला. वर्धा जिल्हा योजना हे त्यांच्या जिल्हा नियोजनाच्या कल्पनेचे मूर्त रूप होते. अखिल भारतीय आर्थिक

समस्यांची उकलही केवळ सैद्धान्तिक नसे. प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या मर्यादा, आपली सामाजिक, राजकीय स्थिती यांचा समग्र विचार करून, नियोजन मंडळाचे मार्गदर्शन त्यांनी केले. त्यामुळे अत्यंत कठीण काळात भारतीय नियोजनाला त्यांची मदत झाली.

हे सर्व आकड्यांचे अर्थकारण करित असताना डॉ. गाडगीळांना बदलत्या सामाजिक व राजकीय प्रवाहांचे भान असे. त्यांचे सामाजिक प्रक्रियेकडे, दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या क्रांतीकडे लक्ष असे. त्यामुळे गाडगीळ हे कधीही स्थितिशील झाले नाहीत. लोकशाहीवर ठाम निष्ठा, गरिबांच्या प्रश्नांची कणव आणि लोकहिताची साक्षेपी जपणूक करण्याचे त्यांचे धोरण या गाडगीळांच्या जीवनकार्याच्या मूलभूत निष्ठा मानता येतील. या सर्व निष्ठांमुळेच गाडगीळांचे जीवन व्रतस्थ झाले, त्यामुळे कडक आचरण व स्वनियमन आले. म्हणूनच लौकिक अर्थाने प्रसिद्धीच्या प्रकाशात न वावरता गोखले अर्थसंशोधन संस्थेचे काम सतत छत्तीस वर्षे त्यांनी एकाग्रतेने केले.

सहकारी चळवळीप्रमाणेच गाडगीळांचे शैक्षणिक कार्य व त्यांचे संयुक्त महाराष्ट्राच्या वेळी झालेले अमोल साहाय्य महत्त्वाचे आहे. कर्मवीर भाऊराव पाटलांच्या रयत शिक्षण संस्थेचे गाडगीळ कार्याध्यक्ष झाले आणि आपल्या नेहमीच्या निष्ठेने, शिस्तीने व पद्धतशीरपणे त्यांनी ते काम केले. शिक्षण-प्रसाराच्या क्षेत्रात गाडगीळांची ही कामगिरी मोलाची आहे.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनाला जी तात्त्विक व शास्त्रशुद्ध बैठक गाडगीळांनी दिली, ती फार मोलाची म्हणावी लागेल. ज्या वेळी भाषिक प्रश्नात लक्ष घालण्यास उच्च कोटीचे विद्वान तयार नव्हते, त्या वेळी गाडगीळांनी अत्यंत स्पष्ट शब्दांत आपले विचार मांडले. किंबहुना गाडगीळांची भारतीय संघराज्याविषयीची संकल्पना स्पष्ट असल्याने त्यांनी संयुक्त महाराष्ट्राला पाठिंबा दिला. डॉ. गाडगीळ यांचे महाराष्ट्राच्या व भारताच्या राष्ट्रीय जीवनातील स्थान स्वयंनिर्मित होते. त्यांचे कार्य अनेक विचारवंतांना व कार्यकर्त्यांना स्फूर्ती देत राहिल, यात शंका नाही.

मराठीचे सर्वसंग्राहक स्वरूप

साहित्य संमेलनात, कोणत्याही मराठी भाषक माणसाला भाग घेण्याची संधी मिळणे ही खरोखरच अभिमानाची गोष्ट आहे. मराठी साहित्याची मी काही महत्त्वाची सेवा केली आहे आणि म्हणून माझी या वेळी आठवण करण्यात आली आहे, असल्या कोणत्याही भ्रमात मी नाही. मी केवळ

एवढेच म्हणू शकतो, की माझ्याबद्दल आपणास वाटणारा जिव्हाळा आणि मराठी भाषा तसेच मराठी भाषकांबद्दल माझ्या मनात असलेली नितांत श्रद्धा यांमुळेच आजच्या ह्या प्रसंगी मला आमंत्रित करण्यात आले आहे; आणि केवळ या एकाच भावनेने मी आपल्या आमंत्रणाचा स्वीकार केला आहे.

साहित्य संमेलन भरवून, आपण एक प्रकारे विस्मृत इतिहासाला उजाळाच दिला आहे. व-हाड-मराठवाड्याची ही भूमी मराठी भाषेची जननी आहे, हे आपणा सर्वांना माहीतच आहे. शेकडो वर्षे येथील जनजीवनात घडलेल्या घटनांचा व संघर्षाचा परिणाम म्हणून, मराठी भाषेला येथेच अंकुर फुटले, या भूमीतच तिचे पालनपोषण झाले आणि एक स्वतंत्र भाषा म्हणून मराठी भाषेने नेत्रदीपक विकास केला, याचे कारणही स्पष्ट आहे. महाराष्ट्राच्या भूमीवर इतिहासाची जास्त कडक नजर राहिली आहे. आर्य आणि अनेक आर्येतर जातींची पदचिन्हे आजही येथील भूमीवर पडलेली आढळतात. नग, अभीर, सातवाहन, यादव, मुसलमान, मराठे या सर्वांच्या राजवटीत जेवढी परिवर्तने झाली, त्या सर्वांचा परिणाम येथील बोल-भाषांवर झाला. मराठी भाषेच्या स्वरूपासंबंधी विचार केल्यास असे म्हणता येईल, की गेल्या दोन हजार वर्षांतील सर्व घटनांचा परिणाम या भाषेच्या विकासावर झाला आणि त्यातूनच मराठीचे आधुनिक रूप साकार झाले. तेव्हा या प्रदेशात राहणा-या लोकांच्या स्वभावातील सर्व गुणविशेष मराठीत दिसले, तर त्याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचे काहीच कारण नाही. साहित्यात प्रादेशिकता काही अंशी असते, असे वाटते. जमिनीचा कस वेगळा असला, की पिकाचे प्रमाण व प्रकार बदलतात, तसे काही अंशी साहित्यनिर्मितीचे असते. म्हणून विदर्भाच्या साहित्यात येथील मूल्यांचा, येथील परंपरेच्या संस्कारांचा अंश असणे अपरिहार्य आहे. साहित्याची समृद्धी यामुळेच वाढते. महाराष्ट्र या दृष्टीने भाग्यशाली आहे. त्यातील विविध विभागांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण साहित्यामुळे त्याची भाषा संपन्न झाली आहे. विदर्भ साहित्य संमेलनाकडे मी याच दृष्टीने आकर्षित झालो. तेथील साहित्याचे नवे उन्मेष समजावेत, ही माझी इच्छा आहे.

महाराष्ट्राच्या भोवताली अनेक भाषांचे वर्तुळ आहे आणि या भाषांशी नेहमीच संबंध येत राहिल्याने त्याचा मराठीवर परिणाम होणे साहजिकच आहे. इ. स. पूर्वकाळात आर्यांचा दक्षिणापथ प्रदेशाबरोबर संबंध होता. त्याचा असा परिणाम झाला, की मुसलमानांचे आक्रमण होण्यापूर्वी, महाराष्ट्रातील जनतेचा संस्कृत, प्राकृत आणि अपभ्रंश ह्या आर्य भाषांशी संबंध आला व त्याचा त्यांच्यावर प्रभाव पडून त्यांना या भाषांचा परिचय झाला.

मराठी भाषेला इतिहासाने वस्त्र दिले, तर भूगोलाने ते शिवून मराठी भाषेच्या अंगावर घातले व तिच्या रूपात भर टाकली, असे म्हणावे लागेल. प्राचीन काळापासून या प्रदेशाची अशी भौगोलिक

स्थिती होती, की उत्तर भारत आणि दक्षिण भारत या दोघांमध्ये एका सेतूची भूमिका या प्रदेशाने पार पाडली. उत्तरापथमधील रहिवासी ह्या प्रदेशाला दक्षिणापथ म्हणत असत, तर दक्षिणेकडील लोक या प्रदेशाला उत्तरेकडील अंतिम ठाणे समजून ह्या प्रदेशाकडे एक जवळचा शेजारी या नात्याने पाहत असत. अशा परिस्थितीत, उत्तर आणि दक्षिणेकडील विचारप्रवाह, तसेच बोलभाषा ह्यांचा संगम ह्या प्रदेशात होणे स्वाभाविकच होते. जवळजवळ एक हजार वर्षे असाच क्रम व उपक्रम चालू राहिल्यानंतर मुसलमानांचे पाय या भूमीला लागले. जुन्या विचारप्रवाहात एक तिसरा प्रवाह येऊन मिळाला. महाराष्ट्राच्या पश्चिम किना-यावरील सागर-वाहतुकीच्या वर्दळीनेही विविध संस्कारांची भर या भाषेच्या विकासामध्ये पडत आली आहे. येथील गृहस्थाश्रमी लोकांनी आपल्या दैनंदिन जीवनात, शब्दांचा जितका उपयोग केला नाही, त्यापेक्षा किती तरी पट कोलाहल येथील मैदानात आणि पर्वतश्रेणीत भटकणा-या आणि संघर्ष करणा-या सेनांनी केला. महाराष्ट्राच्या विशिष्ट भौगोलिक परिस्थितीची ही देण आहे.

या सर्व कारणांमुळे मराठी भाषेवर आणि कालांतराने मराठी साहित्यावर असाधारण सर्वांगीणतेची तसेच सर्वसंग्राहकतेची छाप पडली. ह्याचा परिणाम असा झाला, की आर्य कुटुंबात निर्माण झालेल्या ह्या भाषेत काही द्रविड भाषेतील विशेष गुणांनी तसेच शब्दांनी प्रवेश केला. संस्कृत, तसेच भिन्न भिन्न प्राकृत आणि अपभ्रंश भाषांशिवाय अरबी आणि फारसी भाषांना मराठीत स्थान मिळाले. ह्या प्रक्रियेची कारणमीमांसा आणि त्याचा परिणाम यावर विशेष प्रकाश टाकणे हे भाषाशास्त्रज्ञांचे काम आहे. मी एवढेच म्हणेन, की मराठीच्या या सर्वसंग्राहक स्वरूपाचा मला खरोखर अभिमान आहे आणि मराठी भाषेच्या ह्या विशेष गुणांमुळेच ह्या भाषेबद्दलची माझी श्रद्धा वाढते आहे.

भाषेच्या ह्या स्वरूपाचा प्रभाव मराठीच्या साहित्यावर पडणे स्वाभाविकच होते. गेल्या सात-आठशे वर्षांपासून, ज्या विचारमंथनातून मराठी साहित्याने मार्ग काढला आहे, त्याची पार्श्वभूमी मराठी भाषेच्या इतिहासात सापडते. एकीकडे ही मराठी भाषा साधुसंत आणि धर्मप्रचारकांच्या उपदेशाचे माध्यम बनली आहे; तर दुसरीकडे हीच भाषा युद्धक्षेत्रात, शत्रूला ललकारून रणभेदीचा निनाद करताना आढळते. कल्पनातीत कोमलता, त्याचप्रमाणे वज्राची कठोरता हे दोन्ही भाव मराठीत सहजपणे सापडतात. जसजसा मराठी साहित्याचा विकास होत गेला, ह्या साहित्यावर काळ, परिस्थिती आणि लोकजीवन ह्यांचा परिणाम होत गेला व त्यामुळेच, त्या त्या काळातील सर्वच विचारप्रवाह, आकांक्षा आणि सामान्य जनतेच्या आवश्यकतांचे प्रतिबिंब ह्या भाषेतील तत्कालीन साहित्यात आढळते. यादवकाळ आणि मराठा युग ह्या वेळी आमच्या कवितेने पोवाड्याचे रूप घेतले आणि वीररसप्रधान साहित्य निर्माण झाले, तर पेशवाईत आणि नंतरच्या काळात, लावणीने

जन्म घेतला आणि मराठी कवितेत माधुर्याने प्रवेश केला. लावणीने मराठी भाषेला लावण्यमयी बनविले व ही लावणी स्वतः लावण्य शब्दाची प्रतीक बनली.

आधुनिक काळात, साहित्य हे मर्यादित स्वरूपात न राहता आता साहित्याने सारे लोकजीवन व्यापले आहे. महाराष्ट्राच्या इतिहासात जसजसे फेरबदल झाले, त्या अनुरोधाने मराठी साहित्यातील विचारप्रवाह पण बदलत राहिले.

देश आणि समाजातील परिस्थितीचा साहित्यावर प्रभाव पडणे स्वाभाविकच असते. महाराष्ट्रातील संतांची वाणी आणि त्यांचे जीवन, तसेच शिवाजीच्या काळातील मराठा वीरांची देशभक्ती आणि शौर्याची कामे ह्यांचा तत्कालीन साहित्यावर काय परिणाम झाला, हे सर्वाना माहीतच आहे.

आता आमचा देश राजकीय बंधनातून मुक्त झाला असून, त्याने स्वतंत्र प्रजासत्ताकाचे रूप धारण केले आहे. राजकीय उन्नतीबरोबरच आर्थिक उन्नतीसाठी अनेक योजना आमच्यासमोर आहेत. आता वैज्ञानिक, औद्योगिक आणि तांत्रिक विषयांवरील ग्रंथरचना यांना आमच्या शिक्षणात आणि साहित्यात एक उपयोगी अंग म्हणून विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. असे जरी असले, तरी ज्याला आम्ही अक्षर-वाङ्मय म्हणतो, त्याची प्रत, ह्या सर्वापेक्षा भिन्न असते. असे साहित्य मानवाच्या मूलभूत सद्भावनांना आवाहन करते आणि मानवाला जीवनसंघर्षासाठी समर्थ बनविते. अशा साहित्यामुळे समाज नित्य प्रगतीला अभिमुख राहतो.

जनतेच्या स्वातंत्र्यासाठी, राष्ट्राच्या उत्थानासाठी आणि भारतीय जनतेच्या महान महत्त्वाकांक्षा साकार करण्यासाठी संतांची वाणी, शिवाजीची ललकार, तसेच आगरकर, चिपळूणकर आणि टिळक अशा विचारवंत देशभक्तांचे विचार मराठी भाषेला न मिळते, तर आज मराठी साहित्य इतक्या उन्नत स्थितीत आढळले असते का? आपण फ्रेंच भाषेचे उदाहरण घेऊया. फ्रेंच भाषा पूर्वीपासूनच उत्कृष्ट होती, हे एक सत्य आहे. असे असले, तरी जर फ्रान्समध्ये राज्यक्रांती झाली नसती, तर फ्रेंच भाषेत लालित्य आले नसते आणि तेथील साहित्याचा, आज दिसतो, तसा विकास झाला नसता.

बुद्ध आणि महावीर ह्यांच्या वाणीने एक प्रकारे लोकभाषांना पंखच दिले, असे म्हणावयास हरकत नाही. संस्कृत भाषेचा विशाल तट ओलांडून प्राकृत आणि पाली ह्या भाषा जैन आणि बौद्ध भिक्षूंच्या मदतीने सर्व देशभर पसरल्या. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रातील संतांच्या वाणीचा प्रवाह केवळ महाराष्ट्राच्या सीमेतच मर्यादित राहिला नाही, याचा पुरावा पण आपणांस आढळतो. शिखांच्या गुरू

ग्रंथसाहेबात नामदेवाचे पासष्ट अभाग आढळतात. अशाच प्रकारे नवे विचारप्रवाह भाषेच्या मदतीने देश, काळ आणि नैसर्गिक सीमेची बंधने पार करत असतात.

कोणत्याही भाषेच्या माध्यमाने जे विचार प्रगट होत असतात, त्या विचारप्रवाहावरच तिची प्रगती अवलंबून असते, कशीही परिस्थिती असो, जर त्या विचारप्रवाहात प्राण असेल आणि गती असेल, तर असले विचारप्रवाह जनतेपर्यंत पोहोचल्याशिवाय राहत नाहीत. म्हणून लोकजीवनातून साहित्य निर्माण होते, असे मानण्यात येते. लोकजीवनाचे प्रतिबिंब प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे साहित्यावर पडत असते व त्यावर पुन्हा साहित्याचा लोकजीवनावर परिणाम होतो. आवाजाच्या प्रतिध्वनीप्रमाणे ही क्रिया चालत असते. लोकजीवनाचा स्वर साहित्यात उमटतो आणि साहित्यात त्या स्वराचा असा प्रतिध्वनी निर्माण होतो, की जो पुन्हा लोकजीवनात जाऊन मिसळतो. ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम वगैरे संतांच्या जीवनाचा व साहित्याचा प्रतिध्वनी आजही आमच्या लोकजीवनात उमटलेला आढळतो. ह्या संतांनी लिहिलेली गीते, अभाग आणि भजने यांत लोकजीवनाचे प्रतिबिंब आढळते आणि ह्या साहित्याच्या योगे सर्वसामान्य लोकांना मनःशांती मिळते. मानवी जीवन वैयक्तिक असो वा सामाजिक असो; त्याच्या कोणत्याही पैलूची, भाषेच्या मदतीने केलेली अभिव्यक्ती साहित्याचे स्वरूप घेते. खरे म्हणजे, असल्या साहित्यात मानव आणि मानवोपयोगी प्रवृत्ती ह्यांची अभिव्यक्ती झाली पाहिजे. ज्या साहित्यामुळे अमंगलाचा नाश होतो आणि मंगलाची स्थापना होते, असे साहित्य उदात्त गुणांची प्रेरणा देऊ शकते, अशा प्रकारे साहित्य जनतेच्या उदात्त भावांना प्रेरणा देऊन प्रगतीच्या दिशेने समाजाला गतिमान करते.

साहित्याचा समाज-जीवनासाठी आरशासारखा उपयोग होतो, कारण या साहित्यात सर्वसाधारण लोकांच्या सांस्कृतिक, आर्थिक आणि सामाजिक प्रवृत्तीचे प्रतिबिंब सापडते. यातच साहित्याच्या उत्पत्तीचे व जनतेच्या अभिव्यक्तीचे रहस्य दडलेले आहे. हे असे सत्य आहे, की ज्याला समस्त मानवी इतिहासाचा पुरावा देता येईल.

भारतीय संस्कार आणि भाव यांचा अफाट सागर भारतीय जनजीवनात साहित्याच्या रूपाने उसळत आहे. मराठी साहित्य या विशाल सागराचा एक महत्त्वपूर्ण अंश आहे, हे आम्ही विसरता कामा नये. ह्या सागरातील लाटा निराळ्या तटांवर आदळून एका तटाचा विशेष संदेश दुस-या तटाला नेऊन पोहोचवितात. ह्या लाटांचा उठणारा ध्वनी केवळ एका प्रदेशापुरता मर्यादित राहत नाही, तर त्याचा प्रतिध्वनी सा-या देशात उठतो आणि हा प्रतिध्वनी भारतीय साहित्यसागरातही उठलेला आढळतो. आजच्या स्वतंत्र भारतात, भारतीय भाषा त्या लाटांप्रमाणे आहेत, ज्या भारताच्या एकरूपी विशाल सागरात नेहमीच उठत असतात, प्रत्येक लाटेचे सौंदर्य आगळेच आहे आणि तिला स्वतंत्र अस्तित्व आहे; पण या सर्व लाटांचा समावेश शेवटी त्या महासागरातच आहे.

हया लाटा स्वैर संचार करीत साहित्याला नवीन स्वर देत असतात व त्यातूनच भारतीय साहित्याचे मधुर संगीत निर्माण होते.

आजच्या युगात, आम्हाला अशा संगीताची आवश्यकता आहे, जे एकतेच्या तालावर आम्हाला निरनिराळ्या स्वरांत गाता येईल. भाषांच्या हया स्वरांत एक नवे चैतन्य असेल, एक नवे आवाहन असेल आणि एक नवा संदेश असेल. त्यातून आम्हाला नवी शक्ती, नवी प्रेरणा आणि नवी स्फूर्ती मिळेल. असे झाल्यास जीवनात नवे चैतन्य निर्माण होईल आणि भारतातील प्रत्येक भाषा सजीव राहील.

विदर्भ साहित्य संमेलन, १९६४

उद्घाटन भाषण.

साहित्य आणि प्रबोधन

मराठी साहित्य संमेलनाचा हा सोहळा साहित्यिक व साहित्यप्रेमी यांनी मिळून करावयाचा असतो. त्यामागे साहित्यविचार असतो व त्याचबरोबर उत्सवप्रियताही असते, हे मान्य केले पाहिजे. हा सोहळा लोकप्रिय होत आहे, हे गेल्या काही वर्षांच्या अहवालांवरून दिसून येते. या सोहळ्याचे यजमानपण मराठी महामंडळाच्या वतीने यंदा कराडकरांनी केले आहे. तेव्हा त्यांचा प्रतिनिधी म्हणून सर्व मराठी साहित्यिक व साहित्यरसिकांचे मी मनःपूर्वक स्वागत करतो. कृष्णा-कोयनेच्या या प्रीतिसंगमावर तुम्हा सर्वांचे हार्दिक स्वागत करताना मला मनापासून आनंद वाटत आहे.

वाई, कराड, सांगली या कृष्णेच्या परिसरातील माती सुवर्णमय आहे. करहाटक म्हणजे सोने यापासून हे ग्रामनाम पडले, म्हणून नव्हे; तर या परिसरात जे पिकते, ते सुवर्णमय, म्हणून या मातीला मी सोन्याची माती म्हणतो. या भूमीची परंपरा तशी मोठी आहे. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेचे संस्थापक संतशिरोमणी ज्ञानेश्वर हे ज्या नाथपंथाचे होते, त्या पंथाची मुळे इकडे खोल गेली होती. मच्छिंद्रगड काय किंवा गोरखचिंच काय, त्याचीच प्रतीके म्हणावी लागतील. रेवणसिद्ध सांप्रदाय याच बाजूला उत्कर्ष पावला आणि रामदासी बाणा या प्रदेशावर अद्यापिही प्रभाव पाडीत आहे. राजकारण आणि समाजकारण या विचारधारांचा प्रीतिसंगम ज्यांच्या जीवनात झाला, त्या आगरकरांची जन्मभूमी टेंभू येथून दीडदोन कोसांवर आहे. येथे महाराष्ट्राच्या प्रख्यात ऐतिहासिक

राजकुळांचा पायरव होता. 'नकट्या रावळा'ची विहीर या स्थळाला ऐतिहासिक डूब देऊन गूढता आणते, तर येथील मनोरे आमच्या देशात येऊन स्थायिक झालेल्या इस्लामी संस्कृतीची साक्ष देतात. इतिहास-पुराणाच्या धुक्याने आणि कृष्णा कोयनेच्या प्रवाहांनी या स्थानाला एक प्रकारची गूढता व रम्यता आली आहे.

कृष्णेचा हा सर्व परिसर मराठी साहित्याने गजबजलेला सुंदर मळा आहे. या जिल्ह्याने समर्थ रामदास आणि त्यांचे पंचायतन यांचे प्रासादिक वाङ्मय निर्माण केले. कै. केवलानंद सरस्वती व तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या वास्तव्याने व कर्तृत्वाने विद्वत्तेची परंपरा इथे चालू राहिली. गिरीश-यशवंतादी रविकिरणांची प्रभा येथूनच पसरली. साधूदासांसारखे खंड-कवी, काव्यविहारींसारखे भावकवी आणि सुधांशुंसारखे भक्तिकवी याच परिसरातील.

श्री. पु. पां. गोखले, आळतेकर, इत्यादी विद्वानांनी जीवनस्पर्शी समीक्षा लिहून येथूनच मराठीची सेवा केली आहे. कै. कृ. भा. बाबर, डॉ. सरोजिनी बाबर यांच्या वाङ्मयाने या मातीचा सुगंध दरवळतो. मराठी साहित्याला कसदार ग्रामीण जीवनाची ओळख करून देणारे प्रतिभाशाली माडगूळकर बंधू आमच्या माणदेशाने मराठी साहित्याला दिलेली देण आहे. 'किर्लोस्कर' व 'स्त्री' या कृष्णेच्या परिसरात जन्म पावलेल्या मासिकांनी आधुनिक महाराष्ट्राला साहित्य व संस्कृतीच्या क्षेत्रात पुरोगामी दृष्टी दिली आहे, या साहित्य संमेलनाच्या या नगराला ज्यांच्या नावाने सुशोभित केले आहे, ते बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी व तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी हे साहित्य संमेलनाचे दोन माजी अध्यक्ष, ही साहित्य-क्षेत्रातील आमची अभिमानाची स्थाने आहेत.

साहित्याप्रमाणेच इतर क्षेत्रांतील या जिल्ह्याची परंपरा थोर आहे. आगरकरांच्या सामाजिक सुधारणा वादापासून ते कर्मवीर भाऊराव पाटलांच्या बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी सुरू केलेल्या तपश्चर्यपर्यंत या सर्व परंपरेमध्ये सामाजिकतेचा एक अखंड प्रवाह आहे. राष्ट्रीय चळवळीत तर या जिल्ह्याचे सारे जीवनच स्वातंत्र्याच्या भावनेने मंतरलेले होते. संशोधन व अध्यात्म या क्षेत्रांत ब्रह्ममंद्रस्वामी, गोंदवलेकर महाराज, स्वामी केवलानंद सरस्वती यांनी आपला अधिकार प्रस्थापित केला आहे. या जिल्ह्यात व सर्व परिसरात औद्योगिक, सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक क्षेत्रांत ज्यांनी महत्त्वाची कामगिरी बजावली, त्या सर्वांचा नामनिर्देश मी केलेला नाही, याची मला जाणीव आहे. पण त्यामुळे त्यांच्या कार्याचे महत्त्व कमी आहे, असे नाही.

मी साहित्यसमीक्षक नाही. एक रसिक मराठी भाषक साहित्यप्रेमी आहे. आजच्या विद्वान अध्यक्षा ललित व समीक्षात्मक साहित्याच्या श्रेष्ठ अधिकारी आहेत. तेव्हा साहित्यविषयक प्रश्नांचा ऊहापोह त्या करतीलच. पण साहित्यप्रेमी हाही आजच्या लोकशाही युगात एक नम

समीक्षक असतोच; आणि त्या दृष्टीने काही विषयांना मी स्पर्श करणार आहे. प्रथमतः एक समीक्षा करण्यासारखी आहे, ती म्हणजे वैचारिक प्रवर्तन व प्रबोधनाच्या दृष्टीने मराठी साहित्यात काय झाले.

एका अर्थाने भारतीय प्रबोधनाची सुरुवात बंगालबरोबर महाराष्ट्रात झाली. काय घडले व काय घडावयास हवे, हेही पाहणे सयुक्तिक ठरेल. न्या. रानडे यांनी मराठी ग्रंथकारांचे पहिले संमेलन १८७८ मध्ये पुण्यास भरविले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय प्रबोधनास मराठी साहित्यिकांनी व पत्रकारांनी हातभार लावला. १९४७ मध्ये भारतीय समाजाचे स्वातंत्र्यपर्व सुरू झाले. आता रचनापर्व सुरू झाले आहे. भारतीय समाजाच्या जागृतीचा नवा काळ आला आहे. जे हक्क राज्यघटनेने आपल्या समाजातील उपेक्षितांना दिले आहेत, त्यांची जाण नव्या पिढीत आली आहे. तेव्हा ही स्वातंत्र्यजात नवी पिढी आता जुन्या समाज-रचनेविरुद्ध बंड करून उठते आहे. एके काळच्या उपेक्षितांच्या अंतरंगात असलेले भावनांचे कढ साहित्यात दिसू लागले आहेत.

साहित्य हे थर्मामीटरमधील पा-यासारखे संवेदनशील असते. निदान असावे. समाजाच्या मानसामध्ये जे असते, तेच साहित्यात अवतरते. मराठी साहित्याचा इतिहास हेच सांगतो. आधुनिक काळात जो राष्ट्रवाद आला, जी राष्ट्रीय अस्मिता जागृत झाली, जे स्वातंत्र्याचे नवे विचार आले, त्यांचे परिणाम साहित्यावर झाले. भारतीय समाजाच्या या रचनापर्वात नव्या विचारांची व सर्वांगीण ज्ञानाची बीजे टाकत राहणे हेही साहित्यिकांचे महत्त्वाचे कार्य आहे. कारण त्या विचारांनी प्रेरित झालेले व भारलेले राजकीय कार्यकर्ते समाजाला पुढे नेत असतात. यासाठी वैचारिक व चिंतनशील वाङ्मयाची महती नजरेआड करण्यासारखी नाही. मला वाटते, ही सामाजिकता, ही सामाजिक जाणीव आपल्या सामाजिक परिवर्तनाची प्रेरणा असते. म्हणून आता नव्या सामाजिक प्रबोधनाचे चिंतन करणारे साहित्य हेच उद्याच्या मराठी साहित्याचे स्वरूप असणार, अशी माझी धारणा आहे.

गेल्या काही दशकांत भारतात जे व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी, मार्क्सवादी व गांधीवादी विचार आले, त्या सर्वांनी आपले व्यक्तिमत्त्व घडविले आहे, हे नाकारण्यात अर्थ नाही. निदान माझ्या पिढीपुरते मी हे निश्चित म्हणतो.

साहित्य कोणत्याही रंगाचे असले तरी चालेल, पण आजूबाजूच्या परिस्थितीचा डोळसपणे अभ्यास करून समाजात सर्व थरांत निर्माण झालेल्या अस्वस्थतेची जाणीव असणारे समाजचिंतन त्यात असले पाहिजे. आचार्य विनोबा भावे यांनी एकदा म्हटले होते, की लोकशाही हे प्रजेचे राज्य असते. ही प्रज्ञा समाजाभिमुख असली पाहिजे. तरच ती समाजाचे परिवर्तन घडवून आणील,

त्याला मार्गदर्शन करीत राहिल. बुद्धीची कुवत वाढविणे, मने व्यापक करणे, जगातील नव्या प्रवाहांची समीक्षा करणे, स्वतःच्या संस्कृतीचा व परंपरेचा बुद्धिनिष्ठ अभ्यास करून नव्या परिस्थितीला सुसंगत अशा मूलभूत परिवर्तनासाठी जनमानसाला तयार करणे ही पुढच्या पिढीतील चिंतनशील साहित्याची उद्दिष्टे असू शकतात. गेल्या शतकात मार्क्सने इतिहासाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी सांगून एक प्रचंड विचारप्रवाह सुरू केला. या शतकातील टॉयनबीसारख्या इतिहासपंडिताने मानवी संस्कृतीचा अभ्यास करून सर्जनशील चिंतनाचा आणखी एक नमुना आपल्यापुढे ठेवला. आज समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, मानववंशशास्त्र अशा अनेकविध ज्ञानशाखांचा उपयोग करून आपल्या इतिहासाचे, आपल्या समाजाचे पुनरध्ययन करणे शक्य आहे. मराठीमध्ये अशा अभ्यासाची गरज आहे.

सामाजिक प्रबोधनाच्या दृष्टीने ललित साहित्याची सामाजिकताही अत्यंत महत्त्वाची आहे. कलाबाह्य निकष लावून हेतुवादी साहित्य श्रेष्ठ ठरवावे, अशा मताचा मी नाही. पण समाजाच्या प्रबोधनासाठी, त्याचा भावपिंड घडविण्यासाठी ललित साहित्याचा निश्चित उपयोग होतो. समाजक्रांतीविषयी अनुकूल मनोभूमी तयार करावयाची असेल, तर प्रस्थापित समाजातील विसंगती, अंतर्विरोध आणि त्यांमुळे निर्माण होणारी कोंडी यांच्या कलात्मक आविष्कारातून समाजावर संस्कार करता येतात. उपहास किंवा विनोद ही शस्त्रे साहित्यिक शस्त्रक्रियेत समाजपरिवर्तनासाठी वापरली गेली आहेत; हे जगातील सर्व साहित्यांच्या इतिहासाने सिद्ध केले आहे. मला वाटते, आता जे आपले सामाजिक प्रश्न आहेत, ते सर्व पुनर्रचनेचे प्रश्न आहेत, त्याचे संशोधन करून प्रकट चर्चा व चिंतन करणारे समाजचिंतक आणि त्यातील तत्त्वांचा व समाजक्रांतीचा ध्यास घेतलेले समर्थ ललित लेखक या दोघांचेही कार्य एकमेकांस पूरक आहे. या प्रयत्नांची गरज आहे. मला वाटते, ही अपेक्षा मराठी साहित्यिकांकडून करणे गैर होणार नाही.

या वैचारिक प्रबोधनाचे स्वरूप काय असावे, हा प्रश्न स्वाभाविकतः उपस्थित होतो. याबाबत मतैक्य अशक्य आहे. पण प्रकट चिंतन करणे शक्य आहे; नव्हे, आवश्यक आहे. एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकांतील वैचारिक जागृतीचे श्रेय, बरेचसे पाश्चात्य विचारांना आहे. इंग्रजी हा त्याचा आधार होता. यापुढे प्रादेशिक लोकभाषा याच ज्ञानभाषा झाल्या पाहिजेत. त्यांच्यातच चिंतनशील साहित्य निर्माण झाले पाहिजे. ही आजची महत्त्वाची गरज आहे. दुसरे कारण आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे आहे. आतापर्यंत आपल्या बौद्धिक जीवनावर पश्चिमेचा ठसा उमटला आहे. एक तर आशिया, आफ्रिका यांतील साम्राज्यशाही बव्हंशी गेलेली आहे; आणि त्यांच्या सामाजिक प्रश्नांचा, सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचा स्वतंत्र विचार करण्याची गरज आहे. आता हे कार्य भारतीय साहित्यिकांना करता येईल.

या सर्वांना एका धाग्याने बांधणारी एक नवी जाणीव विज्ञानयुगाने निर्माण केली आहे. आजकाल त्याचा प्रत्यय अनेक स्वरूपात येतो. हजारो मैल दूर चाललेल्या घटना तुमच्या-माझ्या दैनिक जीवनावर मूलग्राही स्वरूपाचे परिणाम करू शकतात, याची जाणीव आता वाढू लागली आहे. या अनुभूतीचे कलापूर्ण चित्रण श्री. सत्यजित रे यांच्या 'अशनि संकेत' (डिस्टंट थंडर) चित्रपटात परिणामकारक रीतीने चित्रित केले आहे. दुस-या महायुद्धाच्या काळी युरोपमध्ये व दूर पॅसिफिकमध्ये चाललेल्या युद्धाच्या कथा ऐकताना रम्य वाटल्या; परंतु हळूहळू त्याचा परिणाम ब्रह्मदेशपर्यंत पोहोचल्यानंतर, सकाळ-संध्याकाळ जेवताना मिळणारा तांदूळ कमी पडू लागल्यानंतर, लक्षावधींना मृत्यूच्या, भयानक दुष्काळाच्या खाईत जाण्याचा प्रसंग जेव्हा बंगालमध्ये १९४३ साली आला, त्यातून मानवतेची नियती एकाच धाग्यात गोवलेली आहे, याची जाणीव झाली. या जाणिवेचा एक स्पष्ट अर्थ असा, की सामाजिक, राजकीय व साहित्यिक मूल्यांची एकमेकांपासून फारकत करता येत नाही. आजही भारतांतर्गत समस्यांचा विचार करित असताना हा संदर्भ तुम्हा-आम्हाला विसरता येणार नाही. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर नवे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर व्यक्तींना स्वातंत्र्यावर आधारलेले अनेक अधिकार जसे प्राप्त झाले आहेत, तशाच काही जबाबदा-याही आहेत. हे स्वातंत्र्य आणि जबाबदा-या यांना एकमेकांपासून अलग करून चालणार नाही. या दोहोंचा पीळदार गोफ गुंफण्याचा निर्धारपूर्वक प्रयत्न आपल्या देशात झालेला नाही. हे घडले नाही, तर राष्ट्रीय स्वातंत्र्य कदाचित धोक्यात येण्याचा संभव आहे. हा एक विचार आपल्या चिंतनासाठी यानिमित्ताने आपल्यापुढे मांडू इच्छितो. मुक्त विचाराचा सिद्धान्त हा एक आकर्षक विचार आहे आणि मूलतः समर्थनीय आहे. पण आजच्या सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रांत उभे असलेले इतर राष्ट्रीय प्रश्न यांचा संदर्भ विसरून हा सिद्धान्त यशस्वी होऊ शकेल काय, याचेही चिंतन होण्याची गरज आहे.

नव्या समाजरचनेच्या दृष्टीने मूलभूत महत्त्वाचे आणि ललित साहित्याशी अत्यंत निगडित असलेले आणखी दोन विषय आहेत. ते म्हणजे दलित वर्ग व स्त्री. दोन्ही प्रश्नांना नव्या सामाजिक प्रबोधनात फार महत्त्वाचे स्थान आहे. राजकीयदृष्ट्या त्यांना जे स्थान मिळावयाचे, ते आपण दिले, असे कदाचित म्हणता येईल. आपल्याकडे राजकीय हक्क आधी मिळाले आहेत. पण अजून त्या हक्कांना सामाजिक बळ (सॅक्शन) मिळवून देण्यात महत्त्वाचे काम झालेले नाही. पाश्चात्य देशांत ही प्रक्रिया वेगळी होती. येथे मात्र आपल्या राजकीय स्वातंत्र्यलढ्यात आपण स्वीकारलेल्या उदारमतवादाची परिणती आपल्या राज्यघटनेत झाली. पण आपले सामाजिक मन मात्र संकुचित राहिले आहे. हा विसंवाद जितक्या लवकर नाहीसा होईल, तितके समाजातील तणाव कमी होतील. आज जे तणाव आहेत, त्यांचे स्वरूप समाजापुढे आणले पाहिजे आणि या विसंवादाचा वेध घेऊन ते मोडून काढले पाहिजेत.

एक स्त्रीच आपल्या या संमेलनाची अध्यक्षा आहे, एक स्त्री भारताच्या पंतप्रधान आहेत. इतरही अनेक क्षेत्रांत स्त्रियांना मानाचे स्थान मिळाले आहे. पण स्त्रियांना समाजात काही स्थान आहे का, यापेक्षा स्त्रीचा समान समाजघटक म्हणून समाजात किंवा आपल्या कौटुंबिक जीवनात स्वीकार झाला आहे का, हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. कायद्यातील समानता आणि न्यायालयातील समानता यांना महत्त्व आहेच. पण ती समानता समाजाच्या दैनंदिन व्यवहारात प्रतिबिंबित झाली नाही, तर ती विसंगती दुःसह होते. प्रत्येक वेळी न्याय मिळविण्यासाठी न्यायालयात जाता येत नाही किंवा कायद्यावर बोट ठेवता येत नाही. म्हणून सामाजिक हक्क हे समाजमनाच्या उदारतेवर, त्याच्या समजसपणावर अवलंबून असतात. मला वाटते, हा तात्त्विक सामाजिक उदारमतवाद व आपल्या मनात मूळ धरून बसलेली जुनी मूल्ये यांच्यातील संघर्षाचे पडसाद प्रत्येकाच्या जीवनात उमटतात. तुमच्या-आमच्या प्रत्येकाच्या जीवनातही हे घडते. आणखी असे, की स्त्रियांचे किंवा दलितांचे समाजातील न्याय्य स्थान केवळ मानवतेच्या किंवा कारुण्याच्या भूमिकेतून आपण स्वीकारले, तर ते एक ढोंग ठरेल. समाजघटक म्हणून या दोघांना आपण स्वीकारले पाहिजे. त्यांच्या कर्तृत्वाला स्थान दिले पाहिजे आणि या त्यांच्या नव्या सामाजिक स्थानाशी अनुकूल अशी समाजाची व व्यक्तीची मानसिक जडणघडण झाली पाहिजे.

या दृष्टीने दलित समाजातून आलेल्या नव्या मराठी साहित्यिकांनी जे साहित्य निर्माण केले आहे, ती मराठीतील एक मोलाची भर आहे, असे मी मानतो. उच्चभू साहित्याचे किंवा त्यांच्या संकल्पनांचे मानदंड लावून त्याला जोखणे चुकीचे आहे. उच्चभू साहित्यात पाश्चात्य वळणाची अश्लीलता आपणांला चालते, दलित समाजातून येणा-या साहित्यिकांच्या भाषेस मात्र आपण नाके मुरडतो. हा नैतिक भेदभाव आहे, दुहेरी मानदंडाची भावना त्यामागे आहे, असे मला वाटते. म्हणून ज्या सामाजिक थरातून लेखक आलेला असेल, त्याची भाषा त्याच्या साहित्यात आली, तर ती स्वागतार्ह मानली पाहिजे. शेवटी भाषेचे माध्यम अभिव्यक्तीसाठी वापरावयाचे असेल, तर तिचा सामाजिक अभिव्यक्ती हाही एक अविभाज्य भाग आहे. हजारो वर्षे दडपल्या गेलेल्या समाजाचा पहिला उद्गार रूढ कल्पनेप्रमाणे असावा, असे मानणे चुकीचे आहे. तो 'उद्गार' निघाला, हेच सामाजिकदृष्ट्या महत्त्वाचे आहे. तो असेल तसा आला पाहिजे. आपण त्याचे स्वागत केले पाहिजे. मला वाटते, आपले हजारो वर्षांचे संस्कार अशा अभिव्यक्तीतून बाहेर पडले, तर सामाजिकदृष्ट्या आरोग्यदायक ठरेल. आदिवासी व उपेक्षित जाती यांची भाषा आता नव्या मराठी भाषेत येणार आहे. हे सामुदायिक चयन किंवा देवाण-घेवाण भाषेच्या दृष्टीने उपयुक्त आहे. त्याने मराठी भाषा समृद्ध होईल. म्हणून दलित साहित्याची भाषा कदाचित वेगळी वाटली, तरी तिचा कस, तिच्यातील रंग, जर नव्या मराठीत उतरली, तर ती हवीच आहे. पण यासाठी जाणकारांनी व सामान्य वाचकांनी स्वागतशील वृत्ती ठेवली पाहिजे.

दुसरा एक मुद्दा दलित साहित्यासंबंधी सांगण्यासारखा आहे. उपेक्षित सामाजिक स्तरांच्या भावनांची जी कोंडी इतकी वर्षे झाली होती, ती आज फुटली आहे. त्याचा सामाजिक सुधारणेसाठी व सामाजिक प्रक्रियेसाठी उपयोग होईल. जी समाजसंस्था जुनी झाली आहे, तिच्याविषयी संबंधित सामाजिक गटांना काय वाटत होते, तिचा जाच त्या गटांना कसा होत होता, त्यांचा सामाजिक अनुभव काय होता, याचे जे दर्शन या साहित्यातून घडते, ते सामाजिकदृष्ट्या महत्त्वाचे आहे. सामाजिक वास्तवता कितीही कठोर व कटू असली, तरी ती समाजसुधारकाला पाहावी लागते. एखाद्याच्या रोगाचे निदान करण्यासाठी डॉक्टरला जशी माहिती हवी असते, तसेच हे आहे. म्हणून हे साहित्य हा आरसा आहे. त्याचा सामाजिक उपयोग होण्यासारखा आहे. केवळ साहित्यबाह्य निकष लावून जरी या साहित्याचा विचार केला, तरी ते मोलाचे आहे.

मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीने साहित्यिकांनी विचार करण्यासाठी मी आणखी दोन मुद्दे मांडतो. ते म्हणजे मराठी वाङ्मयाची गुणवत्ता आणि विस्तार. दोन्ही दृष्टींनी त्याचा अन्य भारतीय भाषा आणि प्रगत जागतिक भाषा यांच्याशी सांधा जुळविणे आवश्यक आहे. पाश्चात्य इंग्रजी वाङ्मयानेच सामान्यतः आपल्यावर संस्कार केले आहेत. त्यांचे अनुकरण गेल्या शे-दीडशे वर्षांत आपण करित आहोत. मला वाटते, जगातील अनेक राष्ट्रे मुक्त झाली आहेत, त्यांच्या विचारधनाचा, ललितवाङ्मयाचा परिचय, त्यांचे संघर्ष आपल्या भाषेत आणणे आवश्यक आहे. विशेषतः, आशिया व आफ्रिका यांतील साहित्याचा, त्यातील विचारांचा परिचय मोठ्या प्रमाणात करून घेणे आवश्यक आहे. आपल्या मनाचे जे पश्चिमीकरण झाले आहे, ते ऐतिहासिकदृष्ट्या अपरिहार्य असले, तरी आता योजनापूर्वक इतर विश्वसाहित्याचा व्यापक व सखोल अभ्यास झाला पाहिजे.

जसे विश्वसाहित्याविषयी आपण उदासीन राहता कामा नये, तसेच आपण भारतीय भाषाभगिनींकडे दुर्लक्ष करता कामा नये. गेल्या काही वर्षांत सर्वच भारतीय भाषा कमी-जास्त प्रमाणात विकसित झाल्या आहेत. त्यांच्यातील नव्या प्रवाहांची ओळख आपण करून घेतली पाहिजे. भारतीय साहित्य नावाची संकल्पना त्यातून साकार होत आहे. भारतीय साहित्य म्हणजे वेगवेगळ्या भाषांतून लिहिल्या जाणा-या सामाजिक अनुभवाचा आरसा असेल. मी केवळ राष्ट्रीय अस्मितेच्या दृष्टीने राष्ट्रीय साहित्य आवश्यक आहे, असे म्हणत नाही. पण ज्ञानेश्वर, तुकाराम आणि कबीर भारतीय कवी आहेत, असे मी मानतो. याचे कारण भारताच्या अंतरंगाचे दर्शन त्यांचे साहित्य घडविते. आधुनिक काळात शरच्चंद्र किंवा ह. ना. आपटे हे जसे या राष्ट्रीय उषःकालाचे कादंबरीकार होते, तसेच आता राष्ट्रीय प्रबोधनाचे साहित्यिक निर्माण झाले पाहिजेत. भारतीय संगीत, भारतीय रंगभूमी या संकल्पना आता जशा रूढ होत आहेत, अशी भारतीय साहित्य ही

संकल्पना आता रूढ झाली पाहिजे. पण असे व्हावयाचे असेल, तर मराठी वाङ्मयातील उत्कृष्ट कृतींचे रूपांतर हिंदीमध्ये व्हावयास पाहिजे. अलीकडे वि. स. खांडेकर यांच्या कादंब-या मोठ्या प्रमाणात हिंदीमध्ये भाषांतरित केल्या गेल्या. तसेच अलीकडे विजय तेंडुलकर-खानोलकर यांच्या नाटकांची रूपांतरे हिंदी रंगभूमीवर येत आहेत. त्यात खरी प्रादेशिकता कमी असते. ती नव्या सामाजिक परिस्थितीची प्रातिनिधिक नाटके आहेत. कारण नागरी जीवनातील मध्यमवर्गाच्या समस्या नव्या औद्योगिक संस्कृतीमुळे भारतात सर्वत्र सारख्याच आहेत. त्यांचे प्रतिबिंब त्यांत आढळते. सत्यजित रे यांचे चित्रपट हे भारतीय चित्रपट मानले जातात. कारण त्यांत आधुनिक भारतीय मनःप्रवृत्तीचे व भारतीय समाजाचे प्रतिबिंब असते. तेव्हा प्रादेशिक भाषेत लिहिले गेलेले साहित्य हे राष्ट्रीय साहित्य असते व ते केवळ भौगोलिक अर्थाने नव्हे, तर त्यातील अंतरंगावरूनही ते साहित्य भारतीय ठरावे. मला वाटते, की मराठी साहित्याला या दोन्ही दिशांनी स्वतःचा विकास करावा लागेल. भारतीयता, विश्वात्मकता व मराठीपणा हे तिन्ही गुण एकाच वेळी नांदले, तर ते साहित्य समृद्ध होईल. त्यात भिन्नरुचित्व येईल. इंद्रधनुष्याची प्रभा त्यावर पसरेल.

मराठी राज्याचा संसार १९६० साली सुरू झाला. पण त्यामागची मराठी भाषकांच्या एकीकरणाची ओढ अशा साहित्य संमेलनांतून निर्माण झाली. १९०८ सालच्या साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणात चिंतामणराव वैद्यांनी या एकीकरणाचा उल्लेख केलेला मला आढळला. तेव्हा महाराष्ट्राच्या एकीकरणाशी या संमेलनांचा निकटचा संबंध आहे. म्हणून आपण महाराष्ट्र राज्य निर्माण झाल्यापासून गेल्या पंधरा वर्षांत नेमके काय साध्य केले, काय करायचे आहे, याचा काहीसा आढावा या संमेलनाच्या निमित्ताने मी घेतला, तर तो उपयोगी पडण्यासारखा आहे.

पूर्वीच्या अध्यक्षांची भाषणे वाचत असता महाराष्ट्र विद्यापीठ, मराठी भाषेची (एँकडमी) या सर्वांचा उल्लेख पूर्वीच्या अध्यक्षांनी वेळोवेळी केलेला आढळला. महाराष्ट्र स्थापनेनंतर या बहुतेक सर्व संस्था अस्तित्वात आल्या आहेत. त्या कार्यरत आहेत. शासकीय पातळीवर अनेक समस्यांचा विचार होऊन मराठीला उत्तेजन देणारे उपक्रम हाती घेऊन जवळजवळ पंधरा वर्षे झाली आहेत. महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, भाषा संचालनालय, सांस्कृतिक विभाग, लोकसाहित्याचे मुद्रण, मराठी रंगभूमीला उत्तेजन, शास्त्रीय आणि लोकसंगीताच्या जोपासनेसाठी असे अनेक साहित्यविषयक व सांस्कृतिक उपक्रम चालू केले.

पण या सर्व उपक्रमांप्रमाणेच मराठीच्या दृष्टीने आणखी एक-दोन प्रश्न आपल्यापुढे मांडू इच्छितो. एक म्हणजे ग्रंथनिर्मिती आणि ग्रंथप्रसार. अलीकडे प्रकाशकांनी केलेली भाषणे व 'मौज' प्रकाशनाच्या रौप्यमहोत्सवानिमित्त झालेली भाषणे मी वाचली. मला वाटते, की केवळ उत्कृष्ट

साहित्य निर्माण करून भागणार नाही, तर त्यांचे सुबक प्रकाशन व स्वस्त पुस्तक योजनांद्वारे त्यांचा प्रसार करणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्रात आता औद्योगिक विस्तार झाल्यामुळे काहीसा सुस्थितीत असलेला नवा मध्यमवर्ग निर्माण झाला आहे. तो वर्ग टेलिव्हिजन जितकी प्रतिष्ठेची वस्तू मानतो, तितकेच त्या वर्गाने स्वतःचे ग्रंथालय असणे हे प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले पाहिजे. मला असे वाटते, की एक प्रकारची ग्रंथशून्यता आता येत आहे. त्यामुळे पुस्तके खपत नाहीत. हे घातक आहे. ग्रंथालयांना पुस्तकांची आवड निर्माण करता येईल. 'चिंतनशील साहित्य म्हणजे केवळ धार्मिक साहित्य' असे समीकरण झाले आहे. हे अपुरे आहे. नवे पदवीधर, नवी विद्यालये नव्या चिंतनशील साहित्याची गि-हाइके आहेत. पण महाराष्ट्रात नवी विद्यापीठे निघूनही ग्रंथांचा प्रसार का होत नाही, त्याचा विचार करावयास पाहिजे. विद्यापीठांनी आपली जबाबदारी ओळखली पाहिजे. शासन यासाठी काय करू शकेल? याचाही स्वतंत्रपणे विचार झाला पाहिजे. ग्रंथप्रसार होण्याची खात्री असेल, तर चांगले लेखक पुढे येतील.

दुसरे, म्हणजे संशोधनासंबंधी विद्यापीठांनी अधिक समाजाभिमुख व्हावयास हवे. आज अनेक सामाजिक समस्यांचे संशोधन व्हावयास हवे आहे. दलितांचे, स्त्रियांचे व शहरी लोकांचे अनेक सामाजिक प्रश्न आहेत, की ज्यांच्यावर संशोधन झाले, तर साहित्यात त्यांची महत्त्वाची भर पडेल. मराठीमध्ये 'गावगाडा' किंवा 'बदलापूर' यांसारखी समाजशास्त्रीय आशय असलेली पुस्तके निर्माण झाली होती. त्यांची आठवण या वेळी होते. असे अनेक ग्रंथ इंग्रजी भाषेत होतात. बदलत्या समाजाचे चित्र या संशोधनातून मिळते. तसेच आपल्या इतिहासाचे आहे. अलीकडे मराठी ऐतिहासिक कादंबरीला बहर आला आहे. इतिहासाचे सर्वांगीण अध्ययन व संशोधन झाले पाहिजे. महाराष्ट्रातील अनेक थोर पुरुषांच्या जीवनाचा सखोल अभ्यास करणारे ग्रंथ, त्यांच्या चरित्रसाधनांची जमवाजमव यांत आपल्या विद्यापीठांनी लक्ष घालावयास हवे. महाराष्ट्रात सहा विद्यापीठे आहेत. त्यांनी विषयवार वाटणी केली, त्यासाठी अध्यासने निर्माण केली, तर ही कामे योजनापूर्वक करता येतील. ललित साहित्याला, चिंतनशील साहित्याला उपयुक्त असे आधारभूत ग्रंथ निर्माण होऊ लागतील. हे सगळे योजनापूर्वक करावयाचे काम आहे.

प्राचीन काळी तपस्व्यांच्या आश्रमात शिरताना राज्यकर्ते आपली राजचिन्हे काढून साध्या वेषात जात असत. तसेच शारदेच्या उपवनात येताना भारत सरकारच्या मंत्रिपदाची बिरुदावली मी बाहेर ठेवून आलो आहे. माझ्या मातृभाषेवर उत्कट प्रेम करणारा एक मराठी माणूस म्हणून मी इथे आलो आहे. आमचा पाहुणचार भाजी-भाकरीचा असला, तरी तो भावमंत्रित आहे, जिवाळ्याचा आहे, सकस आहे, हे ध्यानात असू द्या. तो तुम्ही गोड करून घ्यावा. गोविंदाग्रजांनी म्हटल्याप्रमाणे हा आपला देश राकट आहे, तसा कोमल आहे.

देवी ज्ञानेश्वरी करी जिथे भक्तीचा खेळ,
तेथेच गीतारहस्य बसवी बुद्धीचा मेळ

भक्ती आणि बुद्धी हे महाराष्ट्राच्या सामर्थ्याचे दोन पंख आहेत. आजच्या गतिमान व प्रगतिमान जगात अनेक समस्या आहेत. आमच्या देशात सुप्त सामर्थ्य फार मोठी आहेत, पण अडचणीही तेवढ्याच आहेत. या अडचणी दूर करण्यात आणि माणसामाणसांतील सहकार्य व स्नेह वाढविण्यात आपण लेखकांनी हातभार लावला पाहिजे. वाङ्मय सहेतुक असावे की नाही, त्यात बोध असावा की नाही, या वादात मी पडत नाही. पण एवढे मात्र मी म्हणेन, की वाङ्मयाने माणसाचा हृदयविस्तार झाला पाहिजे, या विस्तारातच पुष्कळ ग्रंथी सुटतात.

साहित्य संमेलन, कराड : १९७५
स्वागतपर भाषण

चरित्रे आणि आत्मचरित्रे

मी साधारणपणे सर्वच साहित्यप्रकार आवडीने वाचीत असतो. अर्थात अलीकडे विषयांची विविधता व ग्रंथांची विपुलता इंग्रजी भाषेत जास्त असल्यामुळे या भाषेतील पुस्तके अधिक वाचण्यात येतात. परंतु वाचनाचा खरा आनंद, जिव्हाळा मराठीतील उत्तम पुस्तके वाचण्यात आहे. जाणत्यांनी शिफारस केलेली व उत्तम परीक्षण आलेली पुस्तके मी मिळवितो व पुष्कळदा खरेदीही करतो. काही लेखक आपुलकीने आपली पुस्तके भेटीदाखलही पाठवितात. अधूनमधून मराठी वाचण्यासाठी दिल्लीतील महाराष्ट्र परिचय केंद्राच्या वाचनालयाचीही मदत घेतो. ही वस्तुस्थिती आहे. गेल्या पाच-सहा वर्षांत माझे पुष्कळसे वाचन प्रवासातच होते. प्रवासात नित्याच्या कामाच्या कागदपत्रांच्या वाचनासोबतच साहित्याचे वाचन हा एक उताराच असतो, असे म्हटले, तरी चालेल.

सर्वच पुस्तके अथपासून इतिपर्यंत वाचणे शक्य होत नाही. अर्थात आवडणारी पुस्तके संपूर्णच नव्हे, तर चिंतनपूर्वक वाचतो. सामान्यतः एकाच वेळी माझे चार-पाच त-हेच्या पुस्तकांचे वाचन चालू असते, असे म्हटले, तरी हरकत नाही. गंभीर, विचारप्रधान ग्रंथ, चरित्र वा आत्मचरित्रे, कथा-कवितासंग्रह आणि कादंबरी अशी या प्रवाहाची वाटणी प्रसंगानुसार असते. गंभीर व

विचारप्रधान ग्रंथात माझे आवडीचे विषय राजकारण आणि इतिहास हे आहेत. चरित्रे व आत्मचरित्रे मी वाचतो. अर्थात चरित्रनायक कोण आहे, याच्यावर निवड निश्चित अवलंबून असते. विद्यार्थी-जीवनात महापुरुषांची चरित्रे वाचण्यास आम्हांला मुद्दाम सांगितले जाई. केळकरांनी लिहिलेले टिळक चरित्र, अण्णासाहेब लठ्ठे यांनी लिहिलेले शाहू महाराजांचे चरित्र, केळुसकरांनी लिहिलेले शिवाजी महाराज, त्याचप्रमाणे नेपोलियन, मॅझिनी, डी व्हॅलेरा, गॅरिबाल्डी यांची चरित्रे मी विद्यार्थी-जीवनातच वाचली.

याच काळातील एक छोटीशी आठवण सांगितली पाहिजे. योगायोगाने जोतिबा फुले यांचे पंढरीनाथ पाटील यांनी लिहिलेले छोटेखानी चरित्र मी वाचले. ते चरित्र आज, ज्याला चोपडे म्हणता येईल, अशा आकाराचे होते. परंतु या छोटेखानी चरित्रग्रंथाने माझ्या जाणिवेच्या कक्षा रुंदावल्या, हे मला कबूल केले पाहिजे.

बी. ए. ला आम्हांला चरित्रवाङ्मयाचा एक साहित्यप्रकार म्हणून अभ्यास करावयाचा होता. त्या वेळी लिटन स्ट्रॅची लिखित 'क्वीन व्हिक्टोरिया' आणि इतर काही प्रसिद्ध चरित्रे मी अभ्यासिली. चरित्र हा वाङ्मयप्रकार म्हणून वाचण्यातला खरा आनंद या वेळी अनुभवला.

१९३४-३५ साली पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे आत्मचरित्र नुकतेच इंग्रजीत प्रसिद्ध झाले होते. त्या वेळी या पुस्तकाला फार मागणी होती. या ताज्या पुस्तकाची एक प्रत कोल्हापूरच्या माझ्या एका मित्राकडून मिळवून ती कशी वाचली, याची आठवण माझ्या मनात ताजी आहे. आम्हाला ते पुस्तक चार दिवसांसाठीच मिळाले होते आणि वाचणारे तर पाच-सहाजण. मग आम्ही एकत्र बसलो. एकाने ते मोठ्याने वाचायचे आणि इतरांनी ऐकायचे, असा कार्यक्रम सुरू झाला. उन्हाळ्याचे दिवस. कराडचे आमचे घर खूप तापायचे. पण आमचा उत्साह इतका अमाप होता, की आम्ही ते पुस्तक तीन दिवसांतच संपविले. ते दिवसच मंतरलेले होते ! स्वातंत्र्य-चळवळीने आमची मने भारून टाकलेली होती. काही नव्या प्रेरणा घेऊन देशाच्या आकांक्षांची क्षितिजे उंचावणा-या विचारांची झेप असलेल्या एका तरुण नेत्याचे जीवन समजून घेण्याची ओढ होती.

चाळिशीनंतर माणसे चरित्रवाचनाकडे वळतात, असे एका सुप्रसिद्ध टीकाकाराने म्हटल्याचे माझ्या वाचनात आहे. आमची पिढी पंधराव्या-सोळाव्या वर्षापासूनच या वाचनाकडे वळली होती, असे म्हटले, तरी चालेल.

आता या वयात मात्र चरित्रे व आत्मचरित्रे वाचण्यामागील माझी भूमिका बदलली आहे, असे मला वाटते. १९३४-३५ पासूनच्या महाराष्ट्राच्या व भारताच्या राजकीय व सामाजिक जीवनातील ब-याच

घटना मी कमी-अधिक जवळून पाहिल्या आहेत. त्यांतल्या काहींमध्ये भागही घेतला आहे. त्या घटनांबद्दल इतर समकालीन लोकांना काय म्हणावयाचे आहे, हे जाणून घेण्याची आता मला उत्सुकता वाटते. एखाद्या घटनेच्या विविध बाजू, तिच्याबद्दलचे विविध दृष्टिकोन समजावून घ्यावेसे वाटतात. त्या दृष्टीने काकासाहेब गाडगीळ, आचार्य अत्रे, ना. सी. फडके, इत्यादींची मराठी आत्मचरित्रे, त्याचप्रमाणे वेव्हेलच्या आठवणी, मौलाना आझादांचे 'इंडिया विन्स फ्रीडम', राजेन्द्रबाबूंचे आत्मजीवन, इत्यादी पुस्तके मी वाचली आहेत. बर्ट्रांड रसेलचे आत्मचरित्र मला वेगळ्याच कारणामुळे स्पर्श करून गेले. एखादा माणूस प्रामाणिक आत्मचरित्रलेखनाची कोणती मर्यादा गाठू शकतो, हे रसेलच्या पुस्तकात दिसते. रसेलच्या उत्तरायुष्यातील चीन-भारत संघर्षविषयक धोरणाशी मी सहमत होऊ शकत नसलो, तरी रसेल ही चालू शतकातील एक लोकोत्तर व्यक्ती होऊन गेली, यात शंका नाही. आपल्या प्रत्येक अनुभवाचे बुद्धिवादी दृष्टिकोनातून विश्लेषण व परीक्षण करित त्याने आपले आयुष्य घडवले. त्याच्या आत्मचरित्राचे शेवटचे परिच्छेद म्हणजे तर गद्यात लिहिलेली एक सुंदर कविता आहे. गांधीजींचे आत्मचरित्रही सत्यकथन व सत्यअहिंसेचा शोध या सूत्रांनी वेढलेले असे एक अविस्मरणीय आत्मचरित्र आहे. आपले आत्मचरित्र थोडे अधिक साफसूफ करण्याची संधी काकासाहेब गाडगीळांना मिळायला हवी होती, असे राहून राहून वाटते. 'पथिक' वाचनीय आहे, पण त्यातले काही भाग खडबडीत राहून गेले आहेत. अत्र्यांचे 'क-हेचे पाणी साहित्यिक गुणांनी श्रीमंत आहे. पण मला त्यांचे 'मी कसा झालो' हे पुस्तक अधिक आवडले होते. ते अधिक व्यक्तिगत होते. 'क-हेच्या पाण्या'मध्ये आपण एक ऐतिहासिक महत्त्वाच्या व्यक्ती झालो आहोत, ही जाणीव सतत जागी असल्याचे जाणवते. पण हा काही दोष नाही. ना. सी. फडके यांचे आत्मचरित्रही मी आवडीने वाचले. ते माझे आवडते प्राध्यापक आहेत. कमलाबाई तर आमच्याच वर्गात होत्या. त्यामुळे ते आत्मचरित्र वाचताना काही Nostalgia ची भावना येऊन जाते. अलीकडच्या आत्मचरित्रांपैकी हंसा वाडकर, आनंदीबाई शिर्के, स्नेहप्रभा प्रधान, आनंदीबाई विजापुरे, आनंद साधले, जागीरदार, इत्यादींची आत्मचरित्रे मी वाचली किंवा चाळली आहेत. कमी-अधिक प्रमाणात ती सर्वच मला आवडली. लक्ष्मीबाई टिळकांच्या 'स्मृतिचित्रां'शी जरी त्यांची तुलना करता आली नाही, तरी ती अधिकाधिक प्रामाणिक होऊ पाहत आहेत, असे मला वाटते. उदाहरणार्थ, डॉ. शिरोडकर व स्नेहप्रभा प्रधान या दोघांचाही चांगला परिचय असूनही त्या दोघांमधील निष्कलंक, पण मनस्वी स्नेहाची कल्पना नव्हती. तशीच ती कदाचित इतरही अनेकांना नसणार. पण स्नेहप्रभाबाईंनी मोकळेपणाने त्या स्नेहाला मुखरित केले आहे. आनंदीबाई विजापु-यांनीही मोकळेपणाने लिहिले आहे. आत्मचरित्र वाचताना ती व्यक्ती व तिची घडण, सहानुभूतीने समजून घेण्याच्या भूमिकेने मी वाचत असतो. आत्मचरित्रे वाचताना वाचकांनी नैतिक न्यायाधीशाची भूमिका न घेणे बरे, या विचाराचा मी आहे.

अलीकडच्या आत्मचरित्रांचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे, आपले बालपण व तरुणपण यांबाबत

ती अतिशय पारदर्शक, प्रामाणिक असतात. पण अलीकडच्या चालू काळाबाबत मात्र ती अतिशय सावध असतात. अर्थात याबद्दल मी त्यांना दोष देत नाही. कारण ही सावधानता समजण्यासारखी आहे. शिवाय एखाद्या माणसाच्या अगदी खाजगी जीवनात डोकवावयाची उत्सुकता मला वाटत नाही. तो माणूस खाजगी जीवनात कसा होता, याच्याशी वाचक म्हणून माझा काही संबंध आहे, असे मला वाटत नाही. तो ज्या वैशिष्ट्यांमुळे नावारूपाला आला, त्यांबद्दल त्याने तपशीलवार लिहावे, एवढीच माझी अपेक्षा असते व ती पूर्ण झाली, की मला समाधान वाटते. सगळीच माणसे गांधीजी, रसेल यांच्याइतकी महान कशी असू शकतील? तशी अपेक्षाच करणे चूक आहे, असे मला वाटते.

शिवाय सगळ्यांनाच घडलेल्या घटनांचे सूक्ष्म विश्लेषण करता येणे शक्य नसते. त्यासाठी कलावंताची विशेषतः साहित्यिकाची स्वयंविश्लेषणाची व आविष्काराची सवय असावी लागते. म्हणूनच कलाकारांची आत्मचरित्रे अधिक अंतर्मुख, तर राजकीय-सामाजिक क्षेत्रांतील कार्यकर्त्यांची आत्मचरित्रे सामान्यतः अधिक बहिर्मुख असतात, असा अनुभव येतो. त्यामुळे कार्यकर्त्यांच्या आत्मचरित्रांतून खूप माहिती मिळाली, तरी कलावंतांची आत्मचरित्रे चटका लावून जातात. उदाहरणार्थ, हंसा वाडकर यांचे आत्मचरित्र. विशेषतः, मराठवाड्यातील एका खेड्यात त्यांनी काढलेली दोन-तीन वर्षे व एका मॅजिस्ट्रेट महाशयांनी त्यांच्यावर आणलेले निर्लज्ज संकट याची स्मृती मनाला अस्वस्थ करून जाते.

आत्मचरित्रामधून सत्य लपविले जाणे, आत्मगौरव व आत्मसमर्थन होणे याला आपले सामाजिक जीवनातील दुहेरीपण ब-याच प्रमाणात जबाबदार असावे. म्हणजे आपले आदर्श, आपली तत्त्वे आणि व्यवहार यांत फरक असतो, विरोध असतो. या आजच्या सामाजिक वास्तवतेचा - हवे तर दांभिकतेचा म्हणा - आविष्कार आत्मचरित्र-लेखनातही अपरिहार्यपणे होतो. म्हणून आत्मचरित्रांचे मोठेपण, मी, ती संपूर्ण सत्य सांगतात की नाही, या कसोटीवर ठरवत नाही; आणि खरे म्हणजे, संपूर्ण सत्य हे शेवटी आकाशपुष्पासारखेच नाही काय?

राजकीय-सामाजिक कार्यक्षेत्रातील - किंबहुना सार्वजनिक जीवनात भाग घेणा-या व्यक्तीने आत्मचरित्र लिहिणे आवश्यक आहे; हे तिचे एक कर्तव्य आहे, असे मला वाटते. कारण यामुळे ऐतिहासिक महत्त्वाच्या घटनांचे धागेदोरे उलगडणे सुलभ होईल. आपल्याकडे वस्तुनिष्ठ, विश्लेषणात्मक इतिहासलेखन न होण्याचे एक कारण म्हणजे अशा सामग्रीचा अभाव, असे मला वाटते.

मी आत्मचरित्र लिहिणार का? अशी ब-याच वेळा मला विचारणा करण्यात येते. मी नियमितपणाने डायरी लिहावी, असेही अनेक मित्र वेळोवेळी सुचवतात. पण ते काही मला आजवर जमलेले नाही. काही वेळा महत्त्वाच्या प्रसंगाच्या नोंदी मी करून ठेवतो, नाही, असे नाही. पण डायरी लिहिणे मात्र धावपळीच्या जीवनामुळे जमत नाही. गेल्या चार-सहा वर्षांत मी काही निवडक आत्मचरित्रे मुद्दाम मिळवून वाचीत आहे. ती निवड अशा चरित्रनायकांची आहे, की ज्यांचे आपल्यावर काही वैचारिक, बौद्धिक वा भावनात्मक ऋण आहे. अलीकडे अधूनमधून माझ्या मनाला शंका वाटून जाते, की या वाचनाद्वारे मी माझ्याच आत्मचरित्रलेखनाची तयारी तर करीत नाही ना ? मी ज्या घटनांतून गेलो, त्याबद्दल इतरांना काय म्हणावयाचे आहे, याबद्दल मला उत्सुकता वाटण्याचेही कदाचित हेच कारण असावे. पण आतापर्यंत प्रसंगोपात्त लेखनाशिवाय अन्य लेखन मी केलेले नाही; करू शकलो नाही. आत्मचरित्र लिहायला मला आवडेल. पण त्यालाही कदाचित अवकाश आहे. मनाची तटस्थता आल्याशिवाय असले लेखन करणे शक्य नसते. मी जर कधी काळी आत्मचरित्र लिहिले, तर त्यात अभिनिवेश नसेल, माझे तेच खरे, असा हद्दाग्रह नसेल, अशी मला आशा आहे.

आवड निवड

मी १९७६ साली काय वाचले नि त्यात महत्त्वाचे वा आवडलेले असे काय होते, हे पुन्हा एकदा मागे वळून पाहणे हा या लेखाचा उद्देश आहे. तसे म्हटले, तर विषय मनोरंजक आहे; पण सोपा नाही. माझ्याबाबतीत तो सोपा नाही, याचे कारण मी एकाच वेळी वेगवेगळ्या विषयांवरील चार-पाच पुस्तकांचे अदलून-बदलून वाचन चालू ठेवतो. त्यांतील सर्वच पुस्तके पहिल्या पानापासून शेवटच्या पानापर्यंत एकसूत्र वाचतोच असे नाही. आवडलेले विभाग वा प्रकरण संपूर्ण वाचतो, तर काही प्रकरणे चाळून होतात. विषयाचे वा कथेचे सूत्र धरून शेवटपर्यंत पोहोचावयाचे, हा हेतू ! ज्या विषयाची किंवा विचाराची चर्चा पुस्तकात असेल, त्याची धावती धार सुटणार नाही, याची मात्र काळजी घ्यावी लागते. त्याचप्रमाणे काही पुस्तके अक्षर नि अक्षर वाचून होतात. किंबहुना मधूनमधून पुन्हा पाठीमागे जाऊन त्यातील विचाराचा धागा तपासून पाहून चिंतन करावेसे वाटते. काही पुस्तकांचे वाचन संधपणे होते, तर काही भर वेगात संपून जातात. नित्य वाचणे हा ज्यांचा स्वभाव किंवा काम असेल, त्या सर्वांना कदाचित असेच करावे लागत असेल, असे मला वाटते. इतरांचा अनुभव वेगळाही असेल, पण माझे वाचन मात्र असे चालते, हे कबूल केले पाहिजे.

पुस्तकांच्या विषयाबाबत बोलावयाचे झाले, तर मी म्हणेन, की विषयाची आवड नि निवड ही त्या त्या वाचकाच्या व्यक्तित्वाचा अविभाज्य भाग आहे. इतिहास, राजकारण व वाङ्मय हे माझ्या व्यासंगाचे विषय आहेत. पुस्तकांची निवड या मूळ जिव्हाळ्यातून निर्माण होते. या विषयांशी संबंधित व्यक्तींची चरित्रे त्यामुळे माझ्या वाचनाचा हटकून विषय असतो. याचमुळे की काय, दुसरे महायुद्ध हा एक माझा असाच आवडता वाचनाचा विषय आहे. दुस-या महायुद्धाने जगाच्या राजकीय नकाशाची पुनर्रचना केली. त्यामुळे अनेक राजकीय, आर्थिक व लष्करी प्रश्नांचा विचार सुरू झाला, की त्यांची मीमांसा करणा-यांना दुस-या महायुद्धापासून आपल्या विषयाची सुरुवात करावी लागते. त्यामुळे हे युद्ध संपून तीस वर्षे पूर्ण झाली, तरी अजूनही त्याच्या विविध अंगांचा विचार करणारी व नवी माहिती सांगणारी नवी नवी पुस्तके प्रसिद्ध होतच असतात आणि ती शोधण्यात मला आनंद वाटतो. या युद्धाचा इतिहास, त्याच्याशी संबंधित नेत्यांचे स्मृतिग्रंथ, लष्करी घडामोडींच्या पाठीमागेचे रोमहर्षक प्रयत्न, या युद्धाच्या सुरुवातीची व शेवटाची अनेकांनी केलेली वेगवेगळी मीमांसा हे सर्व अत्यंत वाचनीय वाङ्मय आहे. या युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर किती तरी कादंब-याही प्रसिद्ध झाल्या आहेत. पुन्हा पुन्हा ज्यांची आठवण होते, अशा नितांतसुंदर कादंब-यांपैकी काही या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या आहेत.

इतिहास आणि राजकारण हे एकमेकांच्या हातात हात घालून चालणारे विषय आहेत. राजकारणाच्या रामरगाड्यात उभे जीवन गेले. त्यामुळे आवड म्हणून आणि काम म्हणूनही या विषयावर सतत वाचीत असतो आणि वाचत राहावे लागले. देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय राजकीय घडामोडी व वैचारिक आंदोलने यांबाबतीत अद्ययावत राहावयाचे असेल, तर 'नित्य वाचीत जावे' हा मंत्र स्वभाव बनावा लागतो. या वाचण्यात लेख असतात, छोट्या पुस्तिका असतात आणि मोठे ग्रंथही ! पुष्कळ वेळा एखादा लेख ग्रंथाचे समाधान देऊन जातो. कधी कधी ग्रंथ वाचल्यानेही जे हवे ते मिळत नाही, ते दहा-पंधरा पानांच्या लेखाद्वारे क्वचितच पण सहज मिळून जाते.

१९७६चा माझा अनुभव सांगावयाचा झाल्यास मी 'समर १९७६'च्या 'फॉरिन पॉलिसी' या त्रैमासिकात प्रसिद्ध झालेल्या ब्रेझेझिन्स्कीच्या 'अमेरिका इन ए होस्टाइल वर्ल्ड' या लेखाचे उदाहरण देईन. अमेरिकन परराष्ट्र-धोरणावर ग्रंथरूपानेही विपुल लिहिले जाते. हे निवडणुकीचे वर्ष म्हणून विरोधी दृष्टिकोन मांडणारे ग्रंथ व लेखही बरेच लिहिले गेलेत; परंतु माझ्या वाचनात आलेल्या 'डिप्लोमसी फॉर ए क्राउडेड वर्ल्ड' हे जॉर्ज बॉल यांचे पुस्तक व ब्रेझेझिन्स्कीचा हा छोटा लेख लक्षात राहण्यासारखे आहेत. ब्रेझेझिन्स्कीने थोड्या शब्दांत काही मूलगामी विचार मांडले आहेत. दोनशे वर्षांपूर्वी स्वतंत्र अमेरिकेने जेव्हा आपल्या सार्वभौम जीवनाची वाटचाल सुरू केली, तेव्हा स्वातंत्र्य आणि समानता या परवलीच्या दोन ध्येय-संकल्पना होत्या. आज जेव्हा तिसरे

शतक सुरु होत आहे, तेव्हा जगात जवळजवळ सर्वत्र राजकीय स्वातंत्र्य प्रस्थापित झाले आहे आणि काळाची गरज आहे 'समानतेची'. अमेरिका व नवोदित जग यांमध्ये विसंवाद व संघर्ष आहे. याचे कारण मानवतेची मागणी समानतेची असताना अमेरिकेची विदेश-नीती मात्र फक्त व्यक्तिस्वातंत्र्याची घोषवाक्ये देत आहे. अमेरिका व नवे जग यांत सहकार्याचे वातावरण निर्माण व्हावयाचे असल्यास समानतेच्या प्रस्थापनेसाठी नव्या जगाने चालविलेल्या प्रयत्नांशी प्रथमतः अमेरिकेने सुसंवाद निर्माण केले पाहिजे. लेखाचे मूल-सूत्र, हा विचार आहे. या लेखाचे महत्त्व यासाठीही आहे, की हे विचार मांडणारे श्री. ब्रेझोझिन्स्की हे नवे नियुक्त अध्यक्ष कार्टर यांचे महत्त्वाचे सल्लागार म्हणून नुकतेच नेमले गेले आहेत.

चरित्रवाचनाची आवड मराठीने मला लावली. अगदी लहानपणापासून ! ती कायम राहिली, असे नव्हे, तर वाढतच गेली आहे. जिज्ञासेची क्षेत्रे जशी वाढत गेली, तशी त्या क्षेत्रांशी संबंधित स्त्री-पुरुषांच्या जीवनांविषयी औत्सुक्य वाढले आणि चरित्रग्रंथांची - त्यांत आत्मचरित्रे व आठवणीही (मेमॉयर्स) आल्या, आवड कायम राहिली. या वर्षी मी वाचलेल्या चरित्रग्रंथांत मुद्दाम उल्लेख करण्यासारखा ग्रंथ म्हणजे श्री. निराद चौधरी यांनी सुप्रसिद्ध जर्मन पंडित मॅक्समुलर यांचे 'स्कॉलर एक्स्ट्रॉऑर्डिनरी' या नावाने प्रसिद्ध केलेले चरित्र. श्री. निराद चौधरी हे इंग्रजीत ग्रंथलेखन करणा-या प्रसिद्ध हिंदी लेखकांपैकी प्रमुख आहेत. त्यांचे अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध झालेले आहेत. त्यांना लेखक म्हणून नावलौकिक मिळाला, त्यांच्या आत्मचरित्राने. त्यांच्या इंग्रजी लेखनात सौष्ठव आहे. पण त्यांच्या दृष्टिकोनात भारतासंबंधी काही विकृती आहे, अशी माझी धारणा असल्यामुळे मी त्यांचे हे पुस्तक काहीशा साशंकतेनेच वाचावयास घेतले. पण पुस्तक वाचून झाल्यानंतर एक उत्कृष्ट चरित्रग्रंथ वाचल्याचे समाधान झाले. जन्मभर संस्कृत भाषेची सेवा करणारे युरोपियन पंडित असा मॅक्समुलर यांचा लौकिक असल्यामुळे भारतात अनेकांना त्यांच्याबद्दल आदराची भावना आहे. संस्कृत अध्ययन व पुढे संशोधन करण्यासाठी आपला देश सोडून इंग्लंडमध्ये त्यांनी कायमचे वास्तव्य केले. त्यांची प्रखर ज्ञाननिष्ठा, ऋग्वेदाच्या संशोधित आवृत्तीचे इंग्लंडमध्ये प्रकाशन करण्यासाठी त्यांनी केलेली यातायात, भाषाशास्त्रीय संशोधनात त्यांनी टाकलेली मौलिक भर व त्यांच्या वैयक्तिक जीवनातील सुखदुःखे यांचे चित्रण या ग्रंथात श्री. निराद चौधरींनी अत्यंत सहृदयतेने व सुबकपणे केले आहे. विद्वान मॅक्समुलरच्या बरोबरीने माणूस मॅक्समुलर अधिक जवळून या ग्रंथात पाहिल्यामुळे आदराच्या जोडीला त्यांच्या बाबतीत नवे आपुलकीचे नाते निर्माण झाल्यासारखे वाटू लागले आहे.

'युद्धकाळी सत्य हे इतके मौल्यवान असते, की त्याच्या शरीररक्षकाचे काम असत्याला करावे लागते.' हे कोणा तत्त्वज्ञान्याचे नीतिशास्त्रावरील विचार नसून ब्रिटनचे युद्धकालीन नेते चर्चिल या मुत्सद्याचा युद्धकालीन निर्णय होता. हेरगिरीला किती विविध त-हेचे काम करावे लागते, याचा

नवा तपशील देणारा एक ग्रंथराज नुकताच प्रसिद्ध झाला आहे. 'बॉडीगार्ड ऑफ लाईज्' हे या ग्रंथाचे नाव आहे. त्याचे लेखक आहेत श्री. ऍथनी ब्राऊन. दुस-या महायुद्धावरील अगदी वेगळ्या प्रकारचे हे पुस्तक नऊशे पानांचे असून गेल्या काही वर्षांत जर्मन, इंग्लिश, अमेरिकन नवे सरकारी कागदपत्र उपलब्ध झालेले आहेत, त्यांच्या संशोधनावर आधारित आहे. युद्धाच्या इतिहासाचे हे एक नवे दालन आहे. हेरगिरीचे किती विविध प्रकार असू शकतात व युद्धाच्या लहानमोठ्या योजनांना त्यांची किती आवश्यकता असते, याची काहीशी कल्पना या पुस्तकावरून येऊ शकेल. युद्धाच्या प्रगतीवर व युद्धाच्या वेगवेगळ्या आघाड्यांवर घडलेल्या अनेक घटनांवर नवा प्रकाश यामुळे पडेल. उत्तम कादंबरी वाचताना जी तन्मयता येते, तिचा अनुभव हा ग्रंथ वाचताना वारंवार मला आला. एक-दोन बैठकींत मात्र हे पुस्तक संपणारे नव्हे. आवडणारी वस्तू राखून ठेवून वापरावी, तसे हे पुस्तक मी सावकाशपणे, पण चवीने, चार-पाच आठवडे वाचत होतो.

युद्ध जिंकण्यासाठी नव्या नव्या आधुनिक शस्त्रांची जशी आवश्यकता आहे, तशीच, किंबहुना त्याहीपेक्षा अधिक आवश्यकता आहे, शत्रूच्या गोटात काय शिजत आहे, हे समजण्याची ! युद्ध जिंकण्याची ही एकच कसोटी मानली, तर इंग्लंडने, बाहेर जेव्हा ते लढाया हारत होते, त्याच वेळी त्यांनी ते युद्ध जिंकले होते, असे मला दिसते. कारण युद्धाच्या प्रारंभ-पर्वाच्या अखेरीस त्यांनी जर्मन गुप्त संदेशाची लिपी हस्तगत केली होती. ज्या यंत्राद्वारे ते या संदेशाची उकल करीत होते, ते 'अल्ट्रा' या नावाने संबोधले जात होते. जर्मन हायकमांड व खालचे सेनानी यांच्यामध्ये येणारे-जाणारे सर्व संदेश 'अल्ट्रा' फोडत असे व त्याचा तर्जुमा त्याच दिवशी ब्रिटिश उच्च सेनानी व प्रत्यक्ष चर्चिलच्या टेबलावर जाऊन पोहोचत असे. पुढे अमेरिकेस ऍटमबॉम्ब हस्तगत झाला, पण त्यापूर्वी तितक्याच महत्त्वाचा इंग्लंडचा विजय म्हणजे 'अल्ट्रा'ची रचना. पण त्यांना सगळ्यांत चिंता होती, ती याची, की जर्मनांना आपली गुप्त लिपी फुटली, याची शंकाही येऊ न देण्याची. कारण या गुप्त लिपीचा सर्वोत्तम उपयोग युरोपवर अखेरची जी चढाई करावयाची, त्या वेळी होणार होता. त्यामुळे 'अल्ट्रा'चे अस्तित्व कुणाला कळू न देणे हे त्यांचे एक महत्त्वाचे काम बनले. पुष्कळ वेळा 'अल्ट्रा'च्या माध्यमातून मिळालेली माहिती अत्यंत महत्त्वाची असूनसुद्धा जर्मनांना गुप्तलिपी फुटल्याची शंका येऊ नये, म्हणून त्या महत्त्वाच्या माहितीचा उपयोग करावयाचे टाळावे लागले.

यासंबंधीचा एक नमुनेदार किस्सा सांगण्यासारखा आहे. १९४०च्या नोव्हेंबरमध्ये ज्याला 'ब्रिटनची लढाई' म्हणतात, ती हिटलरची वैमानिक हल्ल्याची चढाई शिगेला पोहोचत चालली होती. या वेळी 'अल्ट्रा'च्या मार्फत माहिती मिळाली, की एका ठरावीक दिवशी, ठरावीक वेळी 'काव्हेंट्री' या इतिहासप्रसिद्ध व औद्योगिक शहरावर ते तेथील प्रसिद्ध कॅथीड्रलवर पाचशेहून अधिक जर्मन विमाने हल्ला करणार आहेत. चर्चिलपुढे ही माहिती निर्णयासाठी ठेवली, की या माहितीचा उपयोग

करून त्या शहराच्या रक्षणासाठी वैमानिक जय्यत तयारी करावयाची, की नाही? चर्चिलने सर्व बाबींचा विचार करून निर्णय घेतला, की हल्ला व त्यातून होणारी हानी स्वीकारायची; परंतु रक्षणाची तयारी करून 'अल्ट्रा'च्या अस्तित्वाची शंका जर्मनांना येऊ द्यायची नाही; आणि तसेच घडले. एक जुने महत्त्वाचे शहर उद्ध्वस्त झाले; पण अल्ट्राचे शत्रूच्या शंकेपासून रक्षण केले.

उत्तर आफ्रिकेत रोमेलचा पाडाव करण्यासाठी फसवणुकीचे टाकलेले डावपेच असेच मनोवेधक आहेत. युद्धाच्या रक्षणाच्या रणनीतीमध्ये फसवणुकीच्या डावपेचांना (डिसेप्शन) मानाचे स्थान असते. असे 'कात्रजचे घाट' घातल्याशिवाय निव्वळ शौर्याच्या बळावर लढाया जिंकता येत नाहीत. उत्तर आफ्रिकेच्या लढाईत जनरल रोमेल शौर्यात हरला नाही, तर डावपेचांत फसला.

दोस्त राष्ट्रांमध्ये दुसरी आघाडी केव्हा व कुठे उघडावयाची, याबाबतीत १९४२ ते ४४ पर्यंत सतत संघर्ष आणि वादविवाद चालू होते. या वादविवादाची हकीकत रोमहर्षक आहे. लष्करी मूलभूत निर्णय कसे घ्यावे लागतात, याचे प्रात्यक्षिकच या पुस्तकात पाहावयास मिळते. शेवटी ६ जून, १९४४ रोजी सहा हजार जहाजांचा तांडा लक्षावधी सैन्य, शस्त्रास्त्रे यांच्यासह फ्रान्सच्या किना-यास पोहोचतो व जगाच्या इतिहासात अजोड असे एक समुद्रमार्ग केलेले आक्रमण सुरू होते.

हेरगिरीचे व डावपेचांचे जे अनेक पवित्रे वर्षानुवर्षे टाकले जात होते, त्यांचे हे फलित या ग्रंथात तपशिलाने दिले आहे.

या ग्रंथाच्या संगतीत गेलेला वेळ माझ्या दृष्टीने संस्मरणीय आहे.

आता नुकतेच मी वाचून संपविलेले दुसरे नवे पुस्तक अमेरिकन 'बेस्ट सेलर्स' पैकी एक आहे. 'रूट्स' हे पुस्तकाचे नाव. लेखक अलेक्स हॅलि आहे. पुस्तक उत्तम कादंबरीसारखे रसाळ आहे, पण कादंबरी नाही. ग्रंथकार हॅलि यांनी आपल्या कुटुंबाचा दोनशे वर्षांचा इतिहास दिला आहे. त्यांच्या कुटुंबाचा आफ्रिकन मूळपुरुष कुंटा कुंटे हा अमेरिकेत आला कसा व कुठून, या प्रश्नाने त्याची जिज्ञासा जागी झाली आणि वर्षानुवर्षांच्या संशोधनानंतर हा काळ्या अमेरिकेचा प्रतिनिधी लेखक एक दिवस पश्चिम आफ्रिकेच्या किना-यावरील गॅम्बिया देशातील जुफूर या गावी आपल्या रक्तानात्याच्या सात पिढ्यांनंतरच्या भाऊबंदांना भेटला, त्यांच्याशी बोलला. लेखक अलेक्स हॅलिने आपल्या लहानपणी आपल्या आजीच्या तोंडून पिढ्यान् पिढ्या चालत आलेली आफ्रिकन मूळपुरुषाची कहाणी ऐकली होती. आपण समुद्राच्या पार असलेल्या मुलखातून आलो. वयाच्या सोळाव्या वर्षी एक दिवस जंगलात आपल्या ढोलासाठी (ड्रम) बांबूच्या झाडाचा बंधा तोडून आणण्यासाठी गेलो असता आपली शिकार झाली. गुलाम म्हणून साखळदंडाने बांधलेल्या स्थितीत या देशात आलो. 'आपला मूळ समुद्रपार असून कॅंबिबोलोंगाच्या शेजारी आपली वस्ती होती,'

त्या कहाणीचा एवढाच सारांश हॅलिने सातव्या पिढीपर्यंत पोहोचवला होता. परंतु अलेक्स हॅलिने हा धागा पकडून आपल्या कुटुंबवृक्षाच्या मुळ्या शोधून काढण्यासाठी प्रयत्नांचे पर्वत रचले. पाच लाख मैलांचा प्रवास केला. लागोपाठ दहा वर्षे याच गोष्टीचा ध्यास घेऊन संशोधन केले. पण त्याचे फलित त्याला मिळाले. त्याने ऐकलेली माहिती, मिळालेल्या कागदपत्रांचा आधार, मुलाखती घेऊन जमा केलेला तपशील यांचा एक मेळ घालून त्याने सात पिढ्यांचा हा इतिहास रचून उभा केला. लेखक म्हणूनही हे अप्रतिम काम पार पाडल्याबद्दल तो अभिनंदनास पात्र आहे. पण त्यापेक्षाही अडीच कोटी काळ्या अमेरिकन मानवांचा हा प्रतीकात्मक इतिहासच मानला, तर माणूस म्हणून त्याने इतिहासाची फार मोठी सेवा केली आहे. त्याबद्दल सर्वावरच त्याचे ऋण आहे. हा अमेरिकेतील काळ्या लोकांपुरताच मर्यादित प्रश्न नाही.

भारतातील शेकडो कुटुंबे अनेक देशांत विखुरली गेली आहेत. दक्षिण पॅसिफिकमधील फिजी बेटापासून ते दक्षिण अमेरिकेतील गियाना आणि सुरिनाम या देशापर्यंत, शे-दीडशे वर्षांपूर्वी सकतीने मजुरीसाठी हे लोक दंडेलीने नेले गेले. त्यांतील कित्येकांच्या घरात या ग्रंथातील मूळ आफ्रिकन पुरुषासारख्या सांगितलेल्या कहाण्या आज आजीबाई नातवाला सांगतील, की 'आपला मूळ पुरुष साता समुद्रांपलीकडून आला आणि तो तिथे कुठे तरी गंगेच्या शेजारी राहत होता.'

सतत गेली जवळजवळ दोन वर्षे माझ्या मनाला बोचत असलेला एक अनुभव नमूद केला पाहिजे. १९७५च्या सुरुवातीला मी गियानाला परराष्ट्रमंत्री म्हणून अधिकृत भेटीसाठी गेलो होतो. गियानामध्ये अर्ध्याहून अधिक लोक भारतीय वंशाचे आहेत. भेटीचे पहिले दोन दिवस औपचारिक सरकारी चर्चा, गाठीभेटींमध्ये गेल्यानंतर जॉर्जटाऊन या राजधानीच्या शहरापासून दीड-दोनशे मैलांवर असलेल्या बॉक्साइटच्या खाणी पाहण्यासाठी हेलिकॉप्टरमधून गेलो. तेथे मार्गदर्शक म्हणून एक तरुण अधिकारी बरोबर होता. तरतरीत नाका-डोळ्यांचा व सावळ्या वर्णाचा हा तरुण हुशार व कार्यतत्पर वाटला. तो माझ्याशी अधिक आपुलकीने वागत होता. सर्व काम संपले व तेथून निघण्यापूर्वी मी कारणाशिवाय त्याला प्रश्न केला, 'तुझे पूर्वज भारतामधील कोणत्या प्रदेशातून आले?'

तो एकदम शांत झाला. काही क्षण बोललाच नाही. त्याचे डोळे माझ्याकडे होते; परंतु नजर कुठे तरी दुसरीकडे, काही तरी शोधीत होती. ब-याच वेळानंतर तो उत्तरला, 'पत्ता नाही. कुठे तरी गंगेच्या काठून, बहुधा - बिहारमधून.'

त्याच्या शून्य नजरेत क्षणभर पाहिलेले कारुण्य मला अजून सतावत असते. मग ऍलेक्स हॅल्लिने आपल्या 'रूट्स'मध्ये जीव ओतून आपल्या कुटुंबाच्या मुळाचा शोध केला, त्याला काही एक नवा अर्थ माझ्या दृष्टीनेही प्राप्त होतो.

नाट्याचार्य खाडिलकर

काकासाहेब खाडिलकरांच्या जन्मशताब्दीनिमित्त त्यांचे स्मरण करित असताना साहजिकच मराठी रंगभूमीचा सारा वैभवशाली काळ डोळ्यांसमोर उभा राहतो. वस्तुतः, पारतंत्र्याच्या काळात एका घनघोर राष्ट्रीय संघर्षाच्या प्रारंभकाळीच खाडिलकर पत्रकार म्हणून आपले विचार 'केसरी'च्या द्वारे लोकांसमोर मांडू लागले होते. पण त्याच काळात खाडिलकरांनी 'स्वयंवर', 'मानापमान'सारखी ललित नाटके लिहिली आणि आपल्या रसिक प्रवृत्तीचा परिचय महाराष्ट्राला करून दिला. ते स्वतः म्हणाले होते, की 'मी प्रथम नाटकी आहे, नंतर पत्रकार आहे.'

खाडिलकर हे ध्येयवादी होते. उदात्त गुणांचे त्यांना आकर्षण होते. काही जीवनमूल्यांवर त्यांची निष्ठा होती. एक प्रकारे त्यांच्या मनाची घडण आध्यात्मिक होती. त्यांच्या नाटकातील अनेक पात्रे या गुणांचे दर्शन घडवितात. तसेच खाडिलकरांच्या सगळ्या नाटकांत कै. तात्यासाहेब केळकरांनी म्हटल्याप्रमाणे 'ओज हा गुण आहे, त्यांचे शृंगार आणि करुण रस सुद्धा ओज गुणान्वित असतात; व त्यामुळे त्या रसाभोवती एक प्रकारचे उदात्त वातावरण निर्माण होते.' 'मला वाटते, की महाभारतातील सर्व व्यक्तितरेखांना हीच युद्धाची पार्श्वभूमी आहे. त्यातील शृंगार हा वीरांचा आहे, त्यातील कारुण्यही युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर निर्माण झालेल्या घटनांचे आहे आणि त्या युद्धामुळे व्यक्तीच्या जीवनात निर्माण झालेल्या तणावांचे महाभारतात वर्णन आहे. मराठ्यांच्या इतिहासातही हेच करुण नाट्य आहे. खाडिलकरांनी 'स्वयंवर', 'भाऊबंदकी' किंवा 'सवाई माधवराव यांचा मृत्यू' असे नाटकांचे विषय निवडले, ते याच आकर्षणामुळे असावेत. एका युयुत्सु व प्रतिभाशाली नाटककाराला जो शृंगार, जे कारुण्य दिसले, ते युद्धाच्या पार्श्वभूमीवरचेच होते. राजकारणातील कारस्थाने व त्यांचे पर्यवसान दाखविणारे 'भाऊबंदकी' आनंदीबाई-राघोबा यांचा शृंगारही दाखविते किंवा 'स्वयंवरा'तील खडा मारायचा झाला, तर 'माझ्या हातावर नाही, घागरीवर मारायचा - तसंही नको - खड्याने घागर फुटून मी ओलीचिंब झालेली मला नाही आवडायचं', ही रुक्मिणीची वाक्ये शृंगारिक पोताचीच आहेत. 'मानापमाना'तही मदनबाधा झालेली भामिनी धैर्यधराकडेच आकर्षित होते, नव्हे, त्याचा ती ध्यास घेते. शूरांचा शृंगार, त्यांच्या

कौटुंबिक जीवनातील नाट्य, त्यांचे खलपुरुषाशी येणारे संबंध व त्यांतून निर्माण होणारे तणाव हे खाडिलकरांचे आवडते विषय आहेत.

अर्थात आता आपले विषय साहजिकच बदलले आहेत. ज्या अर्थाने आज आपली नाटके सामाजिकदृष्ट्या वास्तव वाटतात, तशी खाडिलकरांची नाटके वाटत नाहीत. निदान आज पाहताना तरी तशी ती वाटत नाहीत. किंबहुना ती रोमाँटिक वा कल्पनारम्यच वाटतील. गेल्या सत्तर-ऐंशी वर्षांत मानवी मनाचे अंतरंग उकलून दाखविणारी नाटके लिहिली जात आहेत. कारण त्याचे अंतरंगच बदलत आहे. त्याची सामाजिक व व्यक्तिगत मूल्ये बदलत आहेत. त्यामुळे आजचे सामाजिक नाटक पाहताना त्यातील संघर्षांनी मन व्याकूळ होते. खाडिलकर किंवा त्या काळातील सर्व नाटककार यांनी जे समाजदर्शन घडविले आहे, ते एका अर्थाने अत्यंत ढोबळ आहे. चांगले आणि वाईट या दोन गडद रंगांनी रंगविलेली 'एकच प्याला' सारखी नाटके किंवा 'मानापमान'सारखी काल्पनिक संघर्ष रंगविणारी नाटके आता चिकित्सक मनाची पकड घेतीलच, असे सांगता येत नाही.

असे असले, तरीही आपण जीवनाची सध्या इतकी गुंतागुंत पाहत आहोत व भयानक पोकळी अनुभवीत आहोत, की त्यामुळे कधी कधी ही जुनी नाटके 'फॅटसी'सारखी आल्हाददायक वाटतात. मला वाटते, त्या नाटकांचे वाङ्मयीन मूल्य मोठे आहेच, पण हे सामाजिक मूल्यही तितकेच महत्त्वाचे आहे. कारण विरंगुळा म्हणून या नाटकांचे महत्त्व फार मोठे आहे. खाडिलकरांचे 'स्वयंवर' किंवा किलोस्करांचे 'सौभद्र' यांची गोडी अवीट राहते, याचे हेही एक कारण असावे.

खाडिलकरांच्या नाटकांतील संगीत हा दुसरा बहारदार विशेष आहे. आपल्या नाटकांतील संगीतामुळे काही अंशी अभिनय दुय्यम मानला गेला, हे खरे आहे. पण नाट्यसंगीतासारखा एक अपूर्व संगीतप्रकार त्यामुळे जन्माला आला आणि आजही त्याची गोडी टिकून आहे, हे विसरता कामा नये. गद्य नाटकांचा रूक्षपणा घालवून नाटक हे मन गुंतवून ठेवणारे कलामाध्यम झाले, हे निर्विवाद आहे. ऑर्गनचे सूर ऐकले, की आजही मराठी प्रेक्षागृहात जे वातावरण निर्माण होते, त्यासाठीच संगीत नाटक हे कायम टिकले पाहिजे, असे प्रेक्षक म्हणून मला वाटते. नाटकात थोडी कृत्रिमता अपरिहार्य आहे. तशीच संगीत नाटकातही आहे. ती पण किलोस्कर-खाडिलकर-देवल यांच्या नाटकांत जे संगीत आले, ते त्या कथानकातील काही भावनिक धागे जुळविणारे होते, हेही निर्विवाद आहे. तसेच कै. अण्णासाहेब किलोस्करांनी समर्पक रीतीने म्हटल्याप्रमाणे, 'गायनरस आळविणे हे संगीत नाटकाचे उद्दिष्ट आहे.' खाडिलकरांच्या नाटकांत 'स्वयंवर' व 'मानापमान' ही दोन नाटके मराठी नाट्यसंगीताची लयलूट करतात; आणि आजही ती मराठी रसिकांना रिझवितात. पण केशवराव भोसले, बालगंधर्व, आर्दीनी जी संगीतपरंपरा निर्माण केली, ती

टिकविण्यासाठी तितक्याच ताकदीची व तपश्चर्येची नटमंडळी लागतात. नाही तर नाट्यगीते ही भावगीते होतील आणि त्यांतील 'गायनरस' नाहीसा होईल, म्हणून मराठी रंगभूमीचा हा वारसा टिकवावयाचा असेल, तर ही तपश्चर्या चालू ठेवावी लागेल.

खाडिलकरांच्या नाट्यसेवेचे समीक्षण करताना त्यांच्या एका वैशिष्ट्याचा उल्लेख केलाच पाहिजे. तो हा, की ते स्वतः नाटक मंडळीच्या कारभारात लक्ष घालून त्यांना आधार देत, मार्गदर्शन करीत. किंबहुना महाराष्ट्राच्या सर्व प्रमुख नाटककारांना 'कंपनीचे बि-हाड' हे स्वतःचे घरच वाटत असे. त्या काळाच्या त्या नाट्यशिक्षण संस्थाच होत्या. आणि त्यांत हे नाट्यशिक्षक शिकवण्याचे काम करीत होते. ही संस्थाच आता बंद पडल्यासारखी वाटते. साहित्यिकांचा व नटांचा सहवास घडला, तर नटांची नाटकाविषयीची समज वाढते. त्यामुळे अभिनयाचा दर्जा वाढतो. मराठी साहित्यिकांनी व नव्या नाटककारांनी ही परंपरा पुन्हा चालू करण्यासारखी आहे. आज मराठी रंगभूमीचा पिसारा शोभिवंत दिसतो आहे. त्याचा कस वाढवावयाचा असेल, तर असे नाट्यजीवनाशी समरस झालेले नाटककार हवे आहेत. नाट्यनिर्मात्यांनी किलोस्कर, खाडिलकरांचे याबाबत अनुकरण करण्यासारखे आहे.

खाडिलकरांची नाट्यप्रतिभा देशसेवेला वाहिलेली होती. त्या काळाच्या वातावरणाने ती ओजस्वी झाली. खाडिलकरांच्या त्या सामाजिक जाणिवेचे व त्यांच्या कलात्मक गुणांचे मनोज्ञ व सर्वांगसुंदर दर्शन त्यांच्या नाटकांत दिसते. म्हणूनही त्यांचे मराठी रसिकाला सतत स्मरण होत राहिल.

उदारमतवादी केळकर

तात्यासाहेब केळकरांच्या जन्मशताब्दी महोत्सवात सहभागी होण्याचे मी आनंदाने मान्य केले. तरुणपणी त्यांनी लिहिलेले टिकक चरित्र व त्यानंतरचे त्यांचे लेखन कुतूहलाने मी वाचले आहे. केळकर हे पुण्याच्या बुद्धिवैभवाचे प्रतीक होते. महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनाचे ते आधारस्तंभ होते. आचार्य अत्र्यांनी म्हटल्याप्रमाणे केळकर-साहित्य हे केळकर-विद्यापीठच होते. अशा या चतुरस्रबुद्धीच्या व निर्मळ मनाच्या महापुरुषाला नव्या पिढीने आदरांजली वाहिली पाहिजे आणि जुन्या पिढीने थोड्याशा तटस्थपणे केळकरांचे पुनर्मूल्यमापन केले पाहिजे. जन्मशताब्दीचा उत्सव हा या दृष्टीने उपयुक्त असतो. समकालीन मूल्यमापनात ऐतिहासिक दृष्टी व तटस्थपणा नसतो. त्यामुळे परिस्थितीच्या फे-यात सापडणा-या किंवा परिस्थितीशी झुंज देणा-या सर्वच कर्तृत्ववान पुरुषांचे योग्य मूल्यमापन होत नाही.

मला वाटते, केळकरांचे इतिहासनिष्ठ न्यायबुद्धीने पुन्हा मूल्यमापन केले पाहिजे. केळकर हे अष्टपैलू व्यक्तित्वाचे, व्यापक बुद्धीचे व अनेकांगी कर्तुकीचे पुढारी होते. पण त्यांचे मूल्यमापन मात्र मुख्यतः त्यांच्या राजकीय जीवनाच्या अनुषंगाने झाले आहे. त्यामुळेच त्यांच्यावर काहीसा अन्याय झाला आहे. राजकारणातील आवेश, अभिनिवेश, पूर्वग्रह, त्या त्या काळचे वातावरण, या सर्वांमुळे राजकीय महापुरुषांचे अनेक सदगुण झाकले जातात किंवा त्यांचे धूसर दर्शन होते. अनेकदा राजकीय पुरुष त्यांच्या कमी महत्त्वाच्या गुणांनी प्रसिद्धी पावतात. म्हणून राजकीय मापाने अशा अष्टपैलू व्यक्तीचे मूल्यमापन करणे हे तर्कदुष्ट व अशास्त्रीय आहे. केळकरांसंबंधी आता विचार करताना त्यांच्या काळातील विचारकलह, राजकीय संघर्ष व राजकीय तणाव मनात ठेवता कामा नयेत. स्वतः केळकरांनी आपल्या आत्मचरित्रात व वेळोवेळी केलेल्या भाषणांत उत्कृष्ट, प्रांजल आत्मपरीक्षण केले आहे, ते आपण मानले पाहिजे. एखादा मनुष्य आपले जीवन जगतो, आपल्या बुद्धीप्रमाणे व कुवतीप्रमाणे स्वतःचे स्थान निर्माण करतो आणि आयुष्यात शेवटी त्याचे विहंगमावलोकन करतो. तसे केळकरांनी अत्यंत रमणीय भाषेत हे आत्मपरीक्षण केले आहे. त्यात नितळपणा आहे.

केळकरांविषयी जी वादळे उठली, त्यांच्या लोकप्रियतेचे जे चढउतार झाले, त्यांमागे तत्कालीन राजकीय वातावरण जसे होते, तसे त्यांचे व्यक्तिमत्त्वही होते. मला वाटते, केळकरांचे व्यक्तित्व, त्यांचे मन, त्यांची बुद्धी, त्यांचे जीवनकार्य अत्यंत सुसंगत व संघटित होते. केळकरांनी स्वतःच्या मर्यादा जाणल्या होत्या. स्वतःची प्रवृत्ती काय आहे, हे त्यांना माहित होते. त्यांनीच स्वतः माणसांचे तीन प्रकार कल्पिले आहेत : एक आज्ञाकारक, दुसरा आज्ञाधारक आणि तिसरा स्वातंत्र्यप्रिय. केळकर हे तिस-या प्रकारच्या मनुष्यस्वभावाचे होते. त्यांनीच म्हटले आहे, 'स्वातंत्र्यप्रिय हे कोणाचे धनी किंवा कोणाचे गुलाम म्हणून राहू इच्छित नाहीत. त्यांना आपल्या स्वातंत्र्यप्रेमाची किंमत द्यावी लागते आणि ही किंमत म्हणजे हुकमी सत्तेची अभिलाषा सोडणे किंवा प्रसंगविशेषी बाजूला पडण्याची, मागील बाकावर बसण्याची मनाची तयारी ठेवणे ही होय.' केळकरांनी ही किंमत दिली. त्यांनी स्वतः म्हटले आहे, की 'मी सत्ताभिलाषी असतो, तर गांधींच्या धोरणाला विरोध केला नसता किंवा केसरी ट्रस्टचा अधिकार आपण होऊन सोडला नसता.' दुसरे असे, की स्वातंत्र्यप्रिय माणसाला - विशेषतः, विचारवंताला - लोकप्रियतेविषयी उदासीन राहावे लागते. कारण सदैव लोकांना प्रिय होईल, असे बोलणे वा लिहिणे अशा व्यक्तींना अशक्य असते. जनतेच्या अनुनयापेक्षा उद्बोधनाकडे त्यांचे लक्ष असते, तेव्हा स्वतंत्र प्रज्ञेच्या विचारवंताला, लेखकाला त्याचीही तयारी ठेवावी लागते.

असे स्वतंत्र प्रज्ञेचे विचारवंत हे लोकशाहीत आवश्यक असतात. भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासात

राजकीय विचारवंत म्हणून ज्यांनी त्या त्या काळात निर्भयपणे मतप्रतिपादन केले, अशांत केळकर हे अग्रगण्य होते. सामाजिक क्षेत्रात म. फुले, आगरकर, डॉ. आंबेडकर यांचे जे स्थान आहे, तेच केळकरांचे महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासात आहे. कारण प्रस्थापित मतप्रवाहाच्या उलट्या वा वेगळ्या दिशेने जाण्यात केवळ हद्दीपणाच असतो असे नाही, तर बहुमताच्या धुंदीमुळे इतरांना न दिसणारे पर्यायही अशा अल्पसंख्य विचारवंतांना दिसू शकतात. म्हणून बहुमत हा लोकशाहीचा कार्यात्मक संकेत असेल, तर बुद्धिनिष्ठ अल्पमत सामाजिक विवेकाची राखणदारी करते; आणि दुसरे असे, की एखाद्या देशाचा राजकीय इतिहास म्हणजे काही केवळ विजयी राजकारणी पुरुषाचा इतिहास नव्हे, किंवा सत्तासंघर्षाचाही इतिहास नव्हे; तर समाजाची राजकीय घडण व मशागत करणा-या विचारवंतांचे जीवनही त्याच इतिहासाचा अविभाज्य भाग असतो. म्हणून ब्रिटिशांच्या राजकीय इतिहासात एडमंड बर्कला किंवा अलीकडच्या काळात प्रा. लास्की, किंगस्ले मार्टिन यांना जे गौरवास्पद स्थान, तेच केळकरांसारख्या राजकीय विचारवंतांना दिले पाहिजे. मग त्यांची मते आपल्याला पटोत वा न पटोत. मला वाटते, केळकरांच्या सर्व जीवनाची ही बैठक आहे, ते त्यांचे तत्त्वज्ञान आहे. हे जर आपण समजून घेतले, तर केळकरांच्या जीवनकार्याचे यथायोग्य मूल्यमापन होऊ शकेल.

केळकरांचे हे जीवनकार्य कोणते? लोकमान्य टिळकांचे विश्वासू सहकारी, त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे मीमांसक आणि टिळकांमागून त्यांच्या निष्ठा सांभाळून राजकारण करणारे पुढारी हा केळकरांच्या राजकीय जीवनाचा आलेख. केळकरांवर अन्याय होण्याचे एक कारण, लोकांनी ते प्रतिटिळक होतील, अशी बाळगलेली अपेक्षा. केळकरांनी आपण प्रतिटिळक होऊ किंवा आहोत, असा कधीच आव आणला नाही. टिळकांचे गुण त्यांच्याजवळ नव्हते, हे त्यांनाही माहित होते. पण टिळकांवरील त्यांची निष्ठा डोळस होती. त्यात भावनेचा गाभा असला, तरी केळकरांचा पिंड बुद्धिनिष्ठ असल्याने ते अंधभक्त झाले नाहीत. त्यांना राजकीय अंधपणा कधीच आला नाही. त्यामुळे टिळकांच्या राजनीतीची मूलतत्त्वे आत्मसात करून, केळकरांनी आपले पुढचे राजकारण केले. तसे करण्याचा त्यांचा अधिकार होता. पण खरे असे दिसते, की केळकरांचे स्वतःचे जे व्यक्तित्व होते, त्याच्यातूनच त्यांचे पुढचे राजकीय जीवन निर्माण झाले. केळकरांचीच उपमा द्यावयाची झाली, तर इंद्रधनुष्यातला एक रंग संपून दुसरा कोठे सुरू होतो, हे जसे समजत नाही, तसे टिळकांचे राजकीय अनुयायित्व संपून केळकरांचे वैचारिक नेतृत्व कुठे सुरू होते, हे कळत नाही, इतके बेमालूम ते मिसळून गेलेले होते. म्हणूनच केळकर प्रतिटिळक झाले नाहीत, कारण त्यांचे व्यक्तिमत्त्वच भिन्न प्रकृतीचे होते.

ती भिन्न प्रकृती कोणती? तर केळकर बुद्धि प्रामाण्यवादी होते. दुसरे म्हणजे प्रतिपक्षाबद्दल त्यांच्या मनात न्यायबुद्धी असे. दुसऱ्यांच्या म्हणण्यातील तथ्य ते मान्य करीत. तिसरे, ते

ऐकांतिक विचाराचे नव्हते, व्यवहारी व मध्यममार्गी होते. या तीन वैशिष्ट्यांमुळे केळकरांचे राजकीय तत्त्वज्ञान नेहमीच विवादय ठरले. त्यामुळेच त्यांची चेष्टाही झाली. पण केळकरांची मध्यममार्गावर जी श्रद्धा होती, त्यामागे एक तर त्यांचे त्याला अनुकूल असे सौम्य व बुद्धिवादी व्यक्तित्व होते; आणि दुसरे, अनुभवी व्यवहारवाद होता. केळकरांची ही मध्यममार्गाची विचारशैली अभिनिवेशाच्या दृष्टीने उणी असली, तरी त्यांचा युक्तिवाद प्रभावी असावयाचा. केळकरांनी मध्यमक्रमासंबंधी जे विवेचन केले आहे त्यात म्हटले होते, की मध्यमक्रम म्हणजे निखालस वाइटाशी समेट किंवा तडजोड असा नाही, तर जे सामान्यतः चांगले म्हणून समजले जाते, त्याचीच मर्यादा शोधून तारतम्याने जे युक्त वाटेल, त्याचे आचरण करणे म्हणजे मध्यमक्रम होय. 'सद्गुणाच्या आचरणातही तारतम्याने सुचणारे मर्यादादर्शन' असे त्याचे शास्त्रीय वर्णन केळकरांनी केले आहे. ध्येय हे नेहमीच आदर्शभूत असते, पण ते कृतीत उतरवताना तारतम्य ठेवावेच लागते. घड्याळातील लंबक एका दिशेकडून दुस-या दिशेकडे जाताना मध्यबिंदूरून जातो, पण तो मध्यबिंदूरच थांबला, तर घड्याळ थांबेल असे केळकरांनी उत्कृष्ट वर्णन केले आहे. तेव्हा मध्यममार्ग ही, सांगितली जाते, तेवढी हास्यास्पद कल्पना खास नाही. अतिरेकाचा तात्पुरता त्याग करून त्याचे युक्तिवादाने समर्थन करणे मध्यममार्गाचे लक्षण आहे. पण हा त्याग तारतम्याने केलेला असतो. केळकरांना 'तडजोड' प्रिय होती, याचे कारण त्यांची विचारशैलीच तशी होती. भावना जेव्हा उद्दीपित झालेल्या असतात, तेव्हा अशा विचारशैलीच्या लोकांची उपेक्षा होते, तशीच केळकरांची झाली. पण मध्यममार्ग पत्करणाऱ्यांना हा धोका पत्करावाच लागतो; आणि केळकरांनी तो पत्करला, हे त्यांच्या जीवनाचे वैशिष्ट्यच मानले पाहिजे. पण स्वतः केळकरांनी म्हटल्याप्रमाणे अशा विचारवंतांची किंमत व्यवहारातील चलनी नाण्याप्रमाणे कमी-जास्त कधीच होत नाही, तर त्यांची (Intrinsic) किंमत वस्तुगुणनिष्ठ असते. लोकप्रियता ही चलनी नाण्यांची व्यवहारातील किंमत ठरविते, तर अशा पुरुषांची किंमत त्यांच्या अंगच्या गुणांनी ठरविली जाते. केळकरांच्या जीवनाचा दुसरा अत्यंत महत्त्वाचा भाग म्हणजे त्यांचे प्रासादिक साहित्य आणि त्यांनी पत्रकार म्हणून केलेली भव्य कामगिरी. बुद्धी हे केळकरांच्या व्यक्तित्वाचे लोभनीय वैशिष्ट्यच होते. पण केवळ त्या बुद्धिबळावरच केळकरांनी एवढे प्रचंड साहित्य निर्माण केले नाही, तर अखंड वाचन, मनन व लेखन केल्यामुळेच दहा हजार पृष्ठे भरतील एवढे प्रचंड साहित्य त्यांनी लिहिले. वाङ्मयीन समीक्षा आतापर्यंत अनेकांनी केली आहे. त्यांची सरळ भाषा, तिचा डौल, नम्र, विनोद, खेळकरपणा, युक्तिवाद-प्रधानता या सर्व गुणांचा तो एक गुच्छ होय. पण केळकरांनी वृत्तपत्राचे व मासिकाचे संपादक म्हणून जी कामगिरी केली, ती आजही आदर्श आहे. टिळक असतानाही 'केसरी'चे संरक्षण व संवर्धन त्यांनी केले, पण त्यानंतरही अत्यंत निष्ठेने व कल्पकतेने 'केसरी'चा विकास घडवून आणला. केळकरांची कल्पकता, नवमताबद्दलची त्यांची जिज्ञासा व आदर, गुणी माणसांना जवळ करण्याची व उत्तेजन देण्याची रीत यांमुळे ते उत्कृष्ट संपादक झाले. व्यासंगासाठी मेहनत तर लागतेच, पण बौद्धिक कुतूहलही कायम राहावे लागते.

केळकरांना हे कुतूहल शेवटपर्यंत होते. त्यामुळे, स्वतः नवा विषय समजून घ्यावयाचा व हजारो वाचकांना सोप्या भाषेत तो समजावून सांगावयाचा, असे त्यांच्या व्यासंगाचे व लेखनाचे ध्येय होते. म्हणून हास्य-विनोदमीमांसेपासून ते राज्यशास्त्र किंवा समाजवाद - कम्युनिझम आदी विषयांवर त्यांनी लेखन केले. अजूनही केळकरांच्या त्या विविधतेचे कौतुक वाटते. संपादक म्हणून न वाचताही अनेक विषयांवर लिहिता येते. पण केळकर सर्वांगीण वाचन करून लिहित, त्या विषयाचे सर्व बारकावे तपासून टीका करित. मला वाटते, हे आदर्श संपादकाचे लक्षण आहे. केळकरांचे हे सर्वोत्तम संपादकीय गुण आजही मराठी पत्रकारांनी अनुसरण्यासारखे आहेत. आता लोकशाहीचा कारभार खेड्यांपर्यंत पोहोचला आहे. भारताला आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. तेव्हा आंतरराष्ट्रीय समस्येपासून तो खेड्यातल्या प्रश्नांपर्यंत, आर्थिक प्रश्नांपासून ते वैज्ञानिक संशोधनापर्यंत अनेक विषय आजच्या संपादकाला हाताळावे लागतात. तेव्हा केळकरांची अन्वेषणबुद्धी, व्यासंग व लोकशिक्षणाची त्यांची हौस या सर्वांची आजच्या प्रादेशिक पत्रकारांना अधिक गरज आहे.

असे हे केळकरांचे गुणसंकीर्तन आहे. केळकर स्वतः गुणपूजक होते. पण सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे 'चांगला माणूस' म्हणून केळकरांचा त्यांच्या समकालीनांवरील ठसा कायम आहे. उदारचरित, उदारमनस्क व उदारमतवादी हे केळकरांचे खरे स्वरूप आहे. ते टिकणारे आहे. ही त्यांची प्रतिमा टिकविली पाहिजे.

केळकर जन्मशताब्दी समारंभ,
पुणे, १९७२

प्रकाशाचा लेखक

मी आज कृतज्ञतेचे भाषण करणार आहे. ज्यांनी आमच्यावर काही संस्कार केले, विचार दिले आणि मराठी भाषेची थोर सेवा केली, अशा एका थोर विचारवंतासंबंधीची कृतज्ञता आहे. आज हा समारंभ पाहून मराठी माणसाबद्दलचा आणि मराठी भाषेबद्दलचा अभिमान पुन्हा अगदी उंचावून जातो. मराठी माणूस ज्या खुशीने आणि हौसेने खासबाग मैदानात कुस्ती बघतो, त्याच खासबाग मैदानामध्ये चांदण्याच्या आणि फुलांच्या कथा सांगणा-या श्री. भाऊसाहेब खांडेकरांचा हा मानसन्मानाचा समारंभ आज आपण अक्षरशः हजारोंच्या संख्येने एकत्र येऊन साजरा करित आहोत, हे कुणालाही आनंद देणारे असे चित्र आहे. महाराष्ट्रातल्या साहित्यिकांना मी सांगेन, की तुम्ही तुमच्या लेखणीद्वारे आणि मराठी माऊलीच्याद्वारे जी ज्ञानाची आणि सरस्वतीची सेवा

करीत आहात, तिची पोच तुम्हा सर्वांना आज खासबाग मैदानावर जनतेने या सोहळ्याच्या रूपाने दिली आहे. या अर्थाने हा प्रातिनिधिक सत्कारसमारंभ आहे.

मी कृतज्ञतेचे भाषण करणार आहे, ते अशासाठी, की भाऊसाहेब हे गेली चाळीस-पन्नास वर्षे महाराष्ट्रामध्ये वेगवेगळ्या साहित्याच्या प्रकारांमध्ये लिहित आलेत. मी लहानपणापासून म्हणजे मराठी शाळेत जात असताना - मी परवा त्यांना त्याची दिल्लीला आठवण करून दिली होती - त्यांचे लेख वाचीत आलो आहे. ते शिरोड्याला असताना एका लहानशा साप्ताहिकात लिहित असत. त्या साप्ताहिकाचे नाव होते 'वैनतेय'; आणि आमच्या गावच्या लायब्ररीमध्ये जी छोटी छोटी पत्रे येत होती, त्या पत्रांमध्ये एकदा मी एक अनपेक्षित मथळा पाहिला. मथळ्याचे नाव होते: 'गाढवाची गीता'. मी मनाशी म्हटले, गाढवाची गीता लिहिणारा हा कोण माणूस आहे आणि खाली नाव पाहिले, तर ' वि. स. खांडेकर'. वि. स. खांडेकर हे नाव प्रथम वाचले, ते तेव्हा; आणि ते मनात बसले. त्यांनतर 'किर्लोस्कर'मध्ये, 'यशवंत'मध्ये आणि इतर जी मासिके आहेत, त्यांत आपण अनेकांनी वाचल्या असतील, तशा मीही त्यांच्या कथा वाचीत आलो. कथांमागोमाग कादंब-या आल्या, टीकात्मक निबंध आले, सर्व काही आले. त्यांच्या शब्दचमत्कृती, त्यांच्या कल्पनाचमत्कृती यांच्यामुळे त्यांचे लिहिणे मला आकर्षित करीत होते. भाऊसाहेबांच्या कथा-कादंबरीतील नायकाला, आठवण झाली, म्हणजे ती वा-याच्या आल्हाददायक झुळकीसारखी असायची, भाऊसाहेबांच्या नायिकेला जर भीती वाटली, तर ती भीती म्हणजे संध्याकाळच्या वेळी अंधारामध्ये, पायामध्ये जसे काहीसे विळविळले, म्हणजे वाटते, तशी ती भीती असायची, भाऊसाहेबांच्या नायकाने एखाद्या तरुणीच्या उजव्या गालावरची खळी पाहिली, म्हणजे आपण लहान असताना तळ्यात खडा मारल्यानंतर जे पाण्याचे भोवरे फिरत फिरत जातात, त्यांची त्यास आठवण व्हावयाची. भाऊसाहेबांचे वाङ्मय वाचायला घेतले, म्हणजे बीजेची कोर आली नाही किंवा चवथीचे चांदणे आले नाही, असे कधी व्हायचे नाही. भाऊसाहेबांच्या वाङ्मयात निदान मी कधी अमावास्या पाहिली नाही. ती बीजेची कोर असेल किंवा चवथीचा चांद असेल किंवा अष्टमीचा चंद्रमा असेल किंवा पुनवेचा चंद्र असेल. असा हा चांदण्याचा लेखक आहे. प्रकाशाचा लेखक आहे. सहृदय लेखक आहे. पण नुसता सहृदय लेखक नाही. भाऊसाहेबांच्या लेखनामध्ये स्वप्नाळू सहृदयतेबरोबर निर्धारित क्रियाशीलताही आहे. भाऊसाहेबांना फुले व चांदणे फार आवडते. पण पुढे ते जसे जसे लिहित गेले, तसे तसे त्यांचे वाढते वाङ्मय सातत्याने १९४० पर्यंत मी नियमाने वाचले.

मी आपणा सगळ्यांची माफी मागून एक गोष्ट सांगणार आहे. ब-याच शतकांनंतर मराठी 'ययाति'ने दिल्ली आपलीशी केली. मी जिंकली म्हणत नाही. यामुळे भाऊसाहेबांची कीर्ती अमर झाली. हे सर्व जरी खरे असले, तरी माझ्या वैयक्तिक मताने भाऊसाहेबांच्या दुस-या काही

कलाकृती 'ययाति'पेक्षाही मोठ्या आहेत. अर्थात भाऊसाहेबांना कोणी विचारले, की तुमची आवडती कादंबरी कोणती? तर आईला तुझा लाडका मुलगा कोणता, हे विचारण्यासारखे होईल, म्हणून मी त्यांना तसे विचारू इच्छित नाही. पण इतरांना काय आवडते, हे सांगण्याचा अधिकार आहे, असे मी मानतो. 'ययाति' तर आता श्रेष्ठ ठरली आहेच, पण भाऊसाहेबांनी १९३० ते १९४० च्या काळात जे लेखन केले आहे, त्यात मराठी जीवनाचे आणि विशेषतः मध्यमवर्गीय जीवनातील संघर्षाचे जे चित्रण आहे, ते सामान्यतः मराठी मनाचे प्रतीक आहे. तो संघर्ष ज्या जाणिवेने भाऊसाहेबांनी त्या काळामध्ये मांडलेला आहे, त्यामुळे त्या कालखंडातील भाऊसाहेबांची पुस्तके अजूनही माझी आवडती आहेत, असे मी नमतेने सांगू इच्छितो.

मी इथे येण्यापूर्वी, भाऊसाहेबांच्या संदर्भात बोलायचे, तेव्हा त्याच्या लेखनातील आपल्याला काय आवडते, ते पुन्हा एकदा चाळले पाहिजे, म्हणून चौकशी करायला गेलो, तेव्हा समजले, की त्यांची 'दोन ध्रुव' कादंबरी प्रकाशकांनी पुन्हा प्रसिद्ध केलेली नाही. यासंबंधीची तक्रार मला जाहीरपणे करायची आहे. बाजारात ती मिळत नाही. एका प्रकाशक मित्राच्या मदतीने लायब्ररीतून आणून मी ती पुन्हा एकदा चाळली. 'दोन ध्रुव' सारखीच त्यांची 'पांढरे ढग' ही माझी अतिशय आवडती कादंबरी आहे. माझ्या माहितीप्रमाणे त्यांचीही आवडती आहे. आता 'ययाति' आणखी जास्त आवडती झाली असेल, तर ते योग्य आहे. हे मी सर्व सांगतो आहे, ते अशाकरिता, की माझ्या मते 'दोन ध्रुव' व 'पांढरे ढग' हे मराठी मध्यमवर्गीयांच्या जीवनाचे अत्यंत समर्पक असे चित्रण आहे. कोणत्याही देशामध्ये आणि समाजामध्ये मध्यमवर्ग हा एक महत्त्वाचा तसाच एक विशिष्ट वर्ग मानला जातो. यासंबंधाने काही चांगल्या इंग्रजी ग्रंथकारांनी केलेले मोठे अर्थपूर्ण विश्लेषण माझ्या वाचनात आले आहे. आपल्याही मध्यमवर्गाचे असेच आहे. मध्यमवर्गामध्ये काही उच्च मध्यमवर्गीय भाग आहे, गरीब मध्यमवर्गीय भाग आहे. त्याचे भाऊसाहेबांनी फार सुरेख वर्णन केले आहे. मध्यमवर्गातला हा जो वरचा भाग असतो, तो, त्याच्यापेक्षा जे वरचे लोक असतात, त्यांच्याकडे वळायच्या नादात, पळायच्या नादात असतो. जो हजार-पंधराशे रुपयांच्या वरच्या उत्पन्नाचा वर्ग म्हणा, फार तर, त्यात पंधराशेचे दोन हजार आणि दोन हजारांचे अडीच हजार कसे होतील, या नादात असतो. परंतु मध्यमवर्गाचा जो लहान मध्यम म्हणून ज्याला गरीब मध्यमवर्ग म्हणतात, त्याची नजर वरती नसते, तर त्याची नजर खाली असते. जो आपल्यापेक्षा गरीब आहे, दुबळा आहे, जो दलित आहे, त्याच्या दुःखांना वाणी देण्याचा किंवा वाचा फोडण्याचा तो प्रयत्न करीत असतो.

भाऊसाहेबांच्या या काळामधल्या ग्रंथांमध्ये, कथांमध्ये, विचारांमध्ये मी हे सामाजिक सत्य पाहिले. त्यांच्या 'पांढ-या ढगा'तला स्पेनची लढाई आणि रशिया पाहून आलेला नरेंद्र, नायकाला पत्र लिहितो आणि त्यात जन्मभर लक्षात ठेवावे, असे एक वाक्य आहे. आठवणीने सांगतो -

माझी आठवण पक्की आहे - ती कादंबरी १९३०-४० च्या सुमारास, मला वाटते, प्रसिद्ध झाली होती. माझ्यासारखी अनेक तरुण माणसे या लढ्यात हिंदुस्थानात काय करणार, या वेडाने उगीचच अस्वस्थ झाली होती. आपल्याही परीक्षा हुकल्या तरी चालेल, असे धोके पत्करायला मन उत्सुक होते. मी कादंबरीतील नरेंद्रासंबंधी बोलत होतो. तो नरेन्द्र म्हणजे सामान्य, तुमच्या - आमच्यामधलाच मनुष्य आहे. म्हणजे तुम्ही आम्ही स्वतःलाच प्रश्न विचारतो आहोत, असे समजा. त्याने असा प्रश्न विचारलाय, की तत्त्वज्ञानाची अनेक पुस्तके तोंडपाठ करूनसुद्धा मनुष्य चुका करतो, याचे कारण काय? आणि उत्तरही तोच देतो, की याचे कारण एकच आहे, की तो एक पुस्तक वाचायचे अजिबात विसरलेला असतो आणि ते पुस्तक म्हणजे मानवी जीवन; आणि माझ्या मते हे खरे आहे. ज्याला माणसाच्या जीवनातील सुखदुःखे व त्यांपाठीमागच्या प्रेरणा, त्यांच्या यातना-वेदना समजल्या नाहीत, तो कदाचित पांढ-यावरती काळे करू शकतो. पण शेकडो वर्षे टिकून राहिल, असे जिवंत वाङ्मय निर्माण करू शकणार नाही. मराठी साहित्य क्षेत्रात पुष्कळ वाद झाले. कलेकरिता कला की जीवनाकरिता कला आणि अशा त-हेचे अनेक वाद झाले. पण भाऊसाहेब खांडेकर हा एक माणूस असा आहे, की ज्याने ते आग्रहाने सांगितले, की तुम्ही नुसत्या काल्पनिक आनंदाच्या गोष्टी बोलून भागणार नाही. तुमच्या लेखनाला जर काही विचारप्रेरक असा दृष्टिकोन नसेल, तुमच्या लेखनाला जर काही सामाजिक आशय नसेल, तर तुमचे लेखन हे खरे साहित्य होऊ शकणार नाही. कोल्हापूरसारख्या शहरामध्ये बसून या माणसाने लिहिलेले लेखन उत्तर प्रदेशाच्या, बिहारच्या, उंच पहाडावरील काश्मीरच्या लोकांच्या मनापर्यंत जाऊन पोहोचले. याचे खरे कारणच हे आहे, की शेवटी माणूस हा एक आहे. तो कोल्हापुरात राहत असेल किंवा श्रीनगरमध्ये राहत असेल, कदाचित तो तामीळनाडूच्या एखाद्या कोप-यात राहत असेल, पण त्याच्या काही मूलभूत भावना या एकसूत्र आहेत. त्या भावनांना स्पर्श करण्याचे सामर्थ्य ज्या लेखणीत आहे, ती लेखणी ही खरी साहित्यिक लेखणी आहे. मघाशी कुणी तरी म्हटले, ते खरे आहे. खांडेकरांना आपण महाराष्ट्रीय म्हणतो. तामीळनाडूची माणसे म्हणतात, की हा आमचा लेखक आहे. त्यांना माहित नाही, ते कोण आहेत. मराठीमध्ये जेवढ्या 'दोन धुव'च्या आवृत्त्या निघालेल्या आहेत, त्यांच्यापेक्षा जास्त आवृत्त्या तामीळमध्ये निघाल्या आहेत.

मला समजलेली खांडेकरांची भूमिका मी आपल्याला सांगत होतो. दोन स्वरूपाच्या मध्यमवर्गीय समाजाचे चित्रण करित असताना त्यांनी असा मध्यमवर्गीय रंगवला आहे, की जो स्वतः गरीब आहे आणि त्याच्यातून लहान, पण वेदनेत अडकलेला जो समाज आहे, त्याला वर उचलून घेण्याचा प्रयत्न करण्यामध्ये ज्याला आनंद आहे. स्वतःच्या जीवनातील रंगेल खेळ मांडण्यापेक्षा शिकार करावयाची असेल, तर सामान्य जनांकरिता आपल्या जिवाची शिकार केली पाहिजे, हे आवाहन करणारा हा माणूस आहे. मला आठवते, त्यांची 'दोन धुव' कादंबरी मी प्रथम कोल्हापूरमध्ये वाचली. १९३४-३५ साली मी कोल्हापूरला प्रथम आलो होतो. ही नवीन कादंबरी

हातात आली, तेव्हा आषाढ-श्रावणाचा पाऊस धो धो पडत होता. कॉलेजमध्ये गेले नाही, तरी चालेल, असे मनाने ठरविले होते; आणि खोलीमध्ये थंडी वाजते, म्हणून निमित्त करून अंगावर हलकेसे पांघरूण ओढून मी त्यांची 'दोन धुव' ही कादंबरी पहिल्यांदा वाचली, असे मला आठवते.

तुम्हाला एक गंमत सांगू? जर पुस्तक वाचण्याचा तुम्हाला नाद असेल, तर आपल्याला आवडलेले पहिले पुस्तक पहिल्यांदा कसे आणि केव्हा वाचले, याची आठवण मनात ताजी असते. ते पुस्तक आपल्या हातात घेऊन कसे कुरवाळले, हे आईला आपले पहिले मूल झाल्यावर कुरवाळताना कसे वाटले असेल, हे विचारा, म्हणजे कळेल. कोल्हापुरातील भुसारी वाड्यातील खोलीत त्या पावसाळी दुपारी मी कादंबरी कशी वाचली, हे आजही माझ्या लक्षात आहे. नव्या को-या पुस्तकाला येणारा सुरेखसा वास कसा येत होता, याचीसुद्धा मला आठवण आहे. मला तर असे वाटते, की भाऊसाहेबांनी 'दोन धुव' हे पुस्तक लिहिले, तेव्हा फार मोठे काम केले. त्यानंतर काही लोकांनी टीका केली, की भाऊसाहेबांचे हे दोन दोन काय आहे? दोन मनं, दोन धुव, हे जे दोन दोन आहे, हे या लोकांना समजले नाही. पण 'दोन धुव' शब्द वाङ्मयीन मराठीत लिहिले गेले, त्याच वेळी आज जे घडत आहे आणि जे घडले पाहिजे, असे आग्रहाने सांगितले जाते आहे, त्याची जाणीव या द्रष्ट्या लेखकाला तेव्हाच झाली होती. दोन धुवांसारखे अंतर असणारी माणसाची जीवने आहेत. शब्दांचे सामर्थ्य फार आहे. मी शब्दांना फार मानतो. त्यांच्यात अस्त्रांचे सामर्थ्य आहे, तसेच प्रकाशाचे तेज आहे. एखादा शब्द कोणी अशा वेळी उच्चारतो, की त्यामध्ये एक विलक्षण सामर्थ्य येते. गांधीजींनी 'क्विट इंडिया' हे शब्द उच्चारले. केवढे सामर्थ्य या दोन शब्दांत होते ! हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या रामायणाचे सर्व सार आहे या शब्दोच्चारात !

केव्हा केव्हा काही शब्द उच्चारले, की सर्व समजल्यासारखे वाटतात. तसेच माझ्यापुरते माझ्या विद्यार्थिदशेत प्रश्न सुटले. ज्या वेळी मी 'दोन धुव' हे नव्या सामाजिक संदर्भात ऐकले व खांडेकरांच्या कादंबरीच्या मुखपृष्ठावर वाचले. हिंदुस्थानातील सर्व प्रश्नांचा मूळ आवाज मी त्या शब्दांत ऐकला. पृथ्वीचे दोन धुव एकत्र येतील, की नाही, हे माहित नाही, अर्थात येणार नाहीत. पण समाजजीवनात निर्माण झालेले हे विषमतेचे धुव नाहीसे करणे हे मानवतेचे आजचे काम आहे. खांडेकरांनी हा विचार आपल्या साहित्यात मांडण्याचा या वेळी प्रयत्न केला, ही महत्त्वाची गोष्ट आहे.

भाऊसाहेबांच्या व्यक्तिमत्त्वाला अनेक रूपे आहेत. लेखक हा बहुरूपी आहे, असे त्यांनीच म्हटले आहे. वाङ्मय किंवा ललित साहित्य म्हणजे काय? ते कशासारखे आहे? त्यांनी आपल्या एका भाषणात सांगितले आहे, की ललित साहित्य अनंत व गंभीर अशा समुद्रासारखे आहे. सागर केव्हा, कशी रूपे घेतो, हे कळत नाही. कधी ओसरलेला असतो, तर कधी उफाळलेला, कधी शांत,

तर कधी रौद्ररूप धारण केलेला. पण त्याच्या पोटात काय असते? पोटात कधी रत्ने असतात, कधी शार्क मासे. पोटात - तळाशी तेलही असते. रत्ने असतात, म्हणून त्याला रत्नाकरही म्हणतात. अशा अनेकविध रूपांत तो असतो.

लेखक या नात्याने भाऊसाहेब तसे बहुरूपी आहेत. त्यांनी गुजगोष्ठी लिहिल्या आहेत, कथा लिहिल्या आहेत. भाषणे केली आहेत, टीकाकार म्हणूनही ते प्रसिद्ध आहेत. त्यांची किती रूपे आहेत ! कादंबरीकार ते नंतर झाले. कादंबरीकार म्हणून, 'ययाति'-कार म्हणून, ते आज आपल्या डोळ्यांपुढे आहेत. मानवतावादी कलाकार हे जे त्यांचे रूप आहे, ते माझ्या मताने अतिशय महत्त्वाचे असे रूप आहे.

त्यांचे एक स्वप्न, जे त्यांनी आपल्या एका भाषणात सांगितले होते. ते मला आठवते. ते सांगतात, की मला एकदा स्वप्न पडले. स्वप्नात मी मंदिरात गेलो नाही, तर ग्रंथागारात गेलो. ग्रंथागारात मला काही वाचावयाचे होते. माझ्या मनात होते, की भासाचे 'उत्तररामचरित' वाचावे व व्हिक्टर ह्यूगोची 'ला मिझरेबल' वाचावी. हे ग्रंथ शोधण्यासाठी मी चाललो असताना पाठीमागून मला आवाज यायला लागला. पाठीमागे वळून पाहतो, तो राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र वगैरे अनेक शास्त्रे मला त्यांच्याकडे बोलावू लागली. मागे न फिरता तसाच पुढे गेलो. मला जे ग्रंथ हवे होते, ते शोधले, त्यांनी पुढे सांगितले, की त्यांना फडक्यांचा आवाज ऐकू आला. अभ्यासाचा आवाज ऐकू आला. आचार्य अत्रे व प्रा. फडके बोलले. पुष्कळ हशा व टाळ्या झाल्या. त्यामुळे एकाएकी ते जागे झाले. त्यांनी पुढे विचार मांडला, तो असा, की राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र कमी महत्त्वाचे विषय नाहीत, पण राज्यशास्त्र आणि ललित वाङ्मय यांना एकाच तराजूने तोलू नका. प्रत्येकाचे वेगवेगळे महत्त्व आहे.

मला वाटते, त्यांनी हा एक महत्त्वाचा विचार सांगितला आहे. प्रत्येक शास्त्राचे एक वेगळे महत्त्व आहे. व्यक्तिशः मी असे मानतो, की शेवटी माणुसकीचे शास्त्र समजल्याशिवाय सर्व व्यर्थ आहे. त्याशिवाय लेखकाला आपल्याच अनुभूतीचा अर्थ समजणार नाही. मन अभिव्यक्ती कसली करणार? समाज-जीवनाच्या आधाराशिवाय सर्व शास्त्रे अधुरी राहतील; आणि म्हणून सामाजिक आशय असल्याशिवाय वाङ्मय परिणामकारक होत नाही, चिरस्थायी होत नाही व अक्षयही होत नाही.

खांडेकरांचा आज इथे सन्मान करण्यात जो आनंद व अभिमान वाटत आहे व ज्या कृतज्ञतेचा उल्लेख केला, ती कृतज्ञता यासाठी. कला ही जीवनाभिमुख असली पाहिजे, हा विचार तीस - पस्तीस वर्षांपेक्षा अधिक काळापासून हा थोर पुरुष आपल्यापुढे बोलतो आहे. कधी कुणी त्यांचे ऐकले, कधी ऐकले नाही; आणि आज एका अर्थाने त्या विचारांना मान्यता प्राप्त झाली आहे.

ललित लेखकाजवळ भविष्याचा वेध घेणारी प्रतिभा असली पाहिजे. ज्याला हा वेध घेणारी दृष्टी नाही, त्याला ललित लेखक कसे म्हणावयाचे? हा खरा प्रश्न आहे.

खांडेकरांच्या रूपाने मराठी साहित्याला ही भविष्यवादी दृष्टी आहे, हे स्पष्ट झाले आहे. जर या प्रतिभावान लेखकाचे विचार तामीळनाडूच्या माणसाला समजतात, काश्मिरी माणसाला समजतात, तर ते जगातील कुठल्याही भाषेतील माणसाला समजणे शक्य आहे. अशा प्रतिभावान लेखकाचे विचार इंग्रजीसारख्या भाषेत मांडले गेले असते, तर कदाचित त्यांना 'नोबेल प्राईज' मिळाले असते; आणि नोबेल प्राईज मिळविणारा फार मोठा लेखक मानण्याची प्रथा आहे. उगीचच बोलावयाचे, म्हणून मी हे बोलत नाही. पण नोबेल प्राईज मिळविणा-या कोणत्याही साहित्यिकापेक्षा खांडेकर योग्यतेने एक तसूभरही कमी नाहीत, असे मला वाटते. आम्हाला अतिशय अभिमान व आनंद आहे, की मराठीत एवढ्या तोलामोलाचा हा थोर प्रतिभावान लेखक निर्माण झाला आणि आज तो आमच्यात हजर आहे. आज त्यांचा सत्कार आम्ही आमच्या हातून करीत आहोत. डोळ्यांनी पाहत आहोत. यापेक्षा आणखी आनंदाचे क्षण काय असू शकतील? छत्रपती प्रतापगडावरील संकटावर मात करून जेव्हा परत आले, तेव्हा जर आपण त्यांना भेटलो असतो, तर तेव्हा आपणांस कसे वाटले असते? कर्तृत्ववान माणसाचे पोवाडे ऐकण्यापेक्षा त्याला प्रत्यक्ष पाहण्यात एक वेगळा आनंद असतो. आजचा प्रसंग तसाच आहे. 'ययाति'च्या रूपाने मराठी प्रतिभेने उच्चारलेला विचार भारताने सन्मानला; आणि ती प्रतिभा मूर्तिमंत आज आमच्यासमोर बसली आहे. हा प्रसंग अनुभवायला मिळतो आहे, याच्यापेक्षा आणखी आनंदाचा दुसरा क्षण कोणता?

ग. त्र्यं. माडखोलकर

भाऊसाहेब पहिल्या श्रेणीचे साहित्यिक, टीकाकार, पत्रकार आणि साहित्य व समाज-जीवनाच्या क्षेत्रात काम करणारे कार्यकर्ते होते. त्यामुळे त्यांच्या निधनाने झालेले नुकसान भरून येण्यासारखे नाही. विशेषतः, भाऊसाहेब खांडेकरांच्या निधनानंतर भाऊसाहेब माडखोलकरांच्याही निधनाने महाराष्ट्र सारस्वताचा रत्नकोश जास्तच दरिद्री झाल्यासारखा भासतो आणि माडखोलकरांच्या निधनाचे दुःख जास्तच जाणवते.

भाऊसाहेब माडखोलकरांचा आणि माझा तसा प्रत्यक्ष संबंध संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या निमित्ताने आला. पुढे तो अनौपचारिक मैत्रीत बदलला. मी मुख्यमंत्री झालो, तेव्हा विदर्भ आणि मुंबईचे माझे जे संबंध आले, त्यांत माडखोलकरांचा वाटा अर्थातच होता. माडखोलकरांच्या

साहित्याचा मी तसा पहिल्यापासूनच वाचक आहे. कादंबरीकार माडखोलकर मी वाचले होते. परंतु त्याहीपूर्वी त्यांचे टीकात्मक लेख मी अगदी पहिल्यापासून वाचीत आलो होतो.

आज त्यांच्या निधनानंतर ते सर्व साहित्य झरकन नजरेसमोरून जाते आणि मनाला जाणवते, ते हे, की राजकीय कादंबरीचे एक नवीन दालनच त्यांनी आपल्या स्वतःच्या खास शैलीने बांधले आहे. माडखोलकरानंतर दुस-या राजकीय कादंब-याही प्रसिद्ध झाल्यात, नाही, असे नाही. परंतु त्यांच्या राजकीय कादंबरीला मागे टाकील, अशी राजकीय कादंबरी अद्याप प्रत्यक्ष पाहायला मिळायची आहे. त्यांच्या राजकीय कादंब-या इतक्या मौलिक ठरल्या, याचे कारण त्यांना स्वतःला राजकारणात फार रस होता. राजकारणातील लोकांशी त्यांचे घनिष्ठ संबंध होते. कलाविषयक लेखनाला लागणारी अनुभूतीची जोड त्यांना सहजप्राप्त होती. शिवाय तपशिलाचा अभ्यास करून मगच विषयाला हात घालण्याचा शिरस्ता त्यांनी पाळला होता. त्यामुळेच ते जे लिहित, ते मौलिक असे.

दलित समाजाबद्दल, दलित समाजाच्या उत्थानाबद्दल त्यांना मनापासून उत्कटता होती, इच्छा होती. नवबौद्ध समाजाचा एक तरुण मुलगा त्यांनी आपल्या घरीच ठेवून घेतला व वाढवला, ते याच पोटतिडिकीमुळे. पुढे तो मुलगाही लेखक झाला. भाऊसाहेबांची ही तळमळच त्यांना मोठे करित गेली. महाराष्ट्राच्या एकात्मतेचीही त्यांना मनापासून तळमळ होती. याचे कारणही त्यांचे बालपण व तरुणपण पश्चिम महाराष्ट्रात आणि कर्ती हयात नागपुरात गेली होती.

त्यांच्या बोलण्या-चालण्यात व वागण्यात नागपूरचा दिलदारपणा आला होता. माणूस मोठा रसिक होता. ते संगीताचे मोठे शौकीन होते. नागपूरच्या जीवनाला शोभेशा अशाच त्यांच्या आवडीनिवडी होत्या. विदर्भाच्या जीवनाशी ते संपूर्ण एकरूप झाले होते. संगीतादी विविध कलांचा आस्वाद घ्यायला लागणारी मनाची घडण त्यांच्यापाशी नैसर्गिक होती. तिला जाणकारीची जोड मिळाल्यामुळे ती जास्तच मनोरम झाली होती.

असे असले, तरी भाऊसाहेब स्पष्ट बोलणारे होते. त्यामुळेच त्यांचे अनेकांशी कदाचित वादही झाले असतील. त्यांना मित्रही थोडेच होते; पण जे होते, ते चांगले मित्र होते. आम्ही अनेक वेळा भेटलो, बोललो आहोत. त्यांच्या स्पष्ट बोलण्याचा एक प्रसंग मला नेहमी आठवतो. संयुक्त महाराष्ट्राचा तो काळ होता. त्यांनी माझ्याशी जाहीर संभाषण करणारा अग्रलेख 'तरुण भारता'त लिहिला होता. मथळा होता: 'संयुक्त महाराष्ट्र हे मराठी राज्य, की मराठा राज्य?' त्यांचा तो अग्रलेख अगदी स्पष्ट बोलणारा होता. हा वाद त्यांनी जाहीरपणे संभाषणाच्या स्वरूपात मांडला होता. साहजिकच

मलाही त्याचे जाहीर उत्तर द्यावे लागले. सांगली येथील एका जाहीर सभेत मी, भाऊसाहेबांनी उपस्थित केलेल्या या प्रश्नाला जाहीर उत्तर दिले, की 'हे मराठी राज्यच राहिल. आम्ही आमच्या जनतेला तसे वचन दिलेले आहे. आम्ही जनतेशी प्रतिज्ञाबद्ध आहोत, की हे राज्य मराठीच राहिल.'

त्यानंतर जवळजवळ पाच वर्षांनी मी दिल्लीत संरक्षणमंत्री म्हणून जायचे ठरले. तत्पूर्वीच्या दौ-यात असाच मी एकदा नागपूरहून मुंबईला जायला निघालो होतो. त्या वेळी भाऊसाहेब मला भेटले आणि त्यांनी मला स्वतः होऊन सांगितले, की 'यशवंतराव, तुम्ही दिलेला शब्द राखलात.' भाऊसाहेबांचे ते शब्द दिल्लीतील माझ्या आजपर्यंतच्या वास्तव्यात मला सतत शक्ती देत आले आहेत.

'पापण्यांत गोठविली मी नदी आसवांची'

मी पुण्याला होतो; आणि ठरविले होते, की दिवस अगदी खाजगी भेटीगाठीत घालवायचा. कोणताही जाहीर कार्यक्रम घ्यायचा नाही. अप्पासाहेब फडक्यांना भेटलो. त्यांच्या आजारपणाबद्दल ऐकले, वाचले होते; असाच आणखी कोणाकोणाकडे गेलो. जायच्या ठिकाणांत अण्णांचे नाव होते. दुपारी एक वाजता माझ्या पुतण्याकडे आलो, तिथे अण्णांचा मुलगा श्री भेटला, त्याला म्हटले, 'श्री, अरे, अण्णांना भेटायचे आहे. पण आता उशीर झाला आहे. जरा फोन लावून दे, फोनवर तरी बोलतो.'

- आणि फोनवर बोललो. प्रकृतीची चौकशी केली; कारण फोनवरसुद्धा आवाज जरा जड वाटला, खोल वाटला. नेहमीसारखा मोकळा, दिलखुलास वाटला नाही. मनात ठरविले, की हे फोनवरचे बोलणे काही खरे नाही. पुढच्या वेळी अण्णांना भेटायचेच. श्रीजवळ तसे म्हटले. पुढे पुण्याहून परत आलो. नित्याचे व्यवहार चालू झाले. वाटाघाटी, चर्चा यांचे चक्र सुरू झाले. अण्णांच्या निधनाच्या बातमीचा फोन आला आणि तेही चक्र तुटले. टेलिफोनचा रिसीव्हर जड हाताने ठेवला. मनात म्हटले, 'अण्णा, फार लवकर गेलात.'

माझा आणि माडगूळकरांचा प्रत्यक्ष परिचय होण्यापूर्वीच त्यांच्या काव्याने मला त्यांच्या खूप जवळ नेले होते. १९४२ च्या चळवळीचे दिवस अण्णांनी वर्णन केल्याप्रमाणे खरोखरच 'मंतरलेले दिवस' होते. आम्हा भूमिगत कार्यकर्त्यांचे वेगवेगळ्या ठिकाणी अड्डे असत. एक अड्डा होता

कुंडल या गावी. या कुंडल गावातल्या एका बैठकीत मी माडगूळकर हे नाव प्रथम ऐकले. आमच्या या कुंडलच्या अड्डयावर शंकरराव निकम हे शाहीर यायचे. त्यांच्या मैफलीत काही सुंदर गाणी, पोवाडे यायला लागले, तेव्हा त्यांना विचारले, 'शंकरराव, फार छान गाणी आहेत, हो. कोणी केली?'

त्यांनी सांगितले, कोल्हापुरात माडगूळकर नावाचा एक तरुण आहे. पाहता पाहता काव्य करतो. आपला दोस्त आहे.

पुढे बरीच वर्षे माडगूळकरांच्या या बेचाळीसच्या गाण्यांशीच संबंध राहिला. मात्र मनातून सारखे वाटायचे, या कवीला भेटावे, त्याच्याशी बोलावे. मनाची तार जुळल्यासारखी वाटे, पण प्रत्यक्ष भेटीचा योग यायला पन्नास साल उजाडावे लागले. मुंबईत एका मित्राच्या घरी आम्ही दोघेही त्या दिवशी जेवायला एकत्र होतो. तेव्हा प्रत्यक्ष भेट झाली आणि मला माझा एक जिवलग दोस्त त्या दिवशी मिळाला. त्यांच्या बोलण्यातल्या मोकळेपणाने मला त्यांच्या खूप जवळ नेले. कदाचित आम्ही दोघेही माणदेशी माणसे, म्हणून आमचे हे सूत जमले, की काय, मला सांगता येत नाही. पण या बैठकीत सूत जमले आणि असे पक्के जमले, की विचारू नका. पुढे मग आमच्या बैठका वारंवार होऊ लागल्या.

अशीच एक बैठक आजही मला आठवते, तिच्यात अण्णांनी त्यांची 'जोगिया' ही कविता म्हणून दाखविली होती, आणि नुसती कविता म्हणून अण्णा थांबले नव्हते. त्या कवितेची दर्दभरी कथाही त्यांनी सांगितली होती. त्यांच्या या 'जोगिया'ने माझ्या मनाला एवढी मोहिनी घातली होती, की पुढे त्यांच्या - माझ्या अनेक बैठकी झाल्या. पण क्वचितच अशी बैठक असेल, की मी त्यांना हात धरून शेजारी बसवून म्हटले नाही, 'अण्णा, 'जोगिया' म्हणा ना !'

कालांतराने संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना झाली; नव्या महाराष्ट्र राज्यात मराठी साहित्यासाठी काय करता येईल, मराठी संस्कृतीसाठी काय योजना आखता येतील, यासंबंधीचा माझा विचारविनिमय चालू झाला होता. माझ्या स्वतःच्या काही कल्पना होत्या. त्या मी या क्षेत्रातल्या जाणत्या मंडळींशी बोलून, चर्चा करून तपासून पाहत होतो. अण्णा माडगूळकरांचा मला या विचार-विनिमयात फार उपयोग झाला. महाराष्ट्र सरकारने राजकवी हा किताब द्यावा, ही कल्पना या विचार-विनिमयातून साकार झाली. साहित्य संस्कृती मंडळ या बैठकीतून जन्माला आले. अण्णांच्या सगळ्याच कल्पना साकार झाल्या, असे जरी म्हणता आले नाही, तरी साहित्य, संस्कृती या क्षेत्रांत राज्याच्या पातळीवर काही वाटचाल सुरू झाली, ही त्यांची कमाई !

आमच्या खाजगी बैठकीतून सार्वजनिक प्रश्नांच्या चर्चा होण्याचे प्रसंग मग बरेच येऊ लागले; त्यात महाबळेश्वर शिबिराचा मला मुद्दाम उल्लेख करावा लागेल. महाबळेश्वरचे शिबिर महाराष्ट्र काँग्रेसच्या इतिहासातील एका नव्या कालखंडाचा प्रारंभ करणारे शिबिर म्हणावे लागेल. या शिबिरात आम्ही दोन-चार दिवस एकत्र राहिलो होतो; आणि शिबिरात आमची खरोखरच गट्टी जमली, असे म्हणायला बिलकूल हरकत नाही.

पुढे मी दिल्लीला आलो, त्यामुळे आमच्या बैठकी दुरावल्या, तरी स्नेहात अंतर पडले नाही. कार्यकारणाने ते दिल्लीला आले, म्हणजे आम्ही भेटत असू. गप्पा मारत असू. १९६१ नंतर लडाखच्या सरहद्दीवर जाण्यासाठी ते स्वतः, पु. भा. भावे व पु. ल. देशपांडे असे तिघे येथे आले. त्यांच्या सहवासातील ती रात्र ! तिघांच्या प्रतिभाशाली संवादांनी सुगंधित झाली होती. माझ्या ती कायम स्मरणात आहे.

ग. दि. माडगूळकर ही व्यक्ती म्हणून जशी मला प्रिय होती, तसे त्यांचे साहित्यिक व्यक्तिमत्त्वही मला अतिशय विलोभनीय वाटते. निखळ आनंद देणारा मित्र म्हणून मी त्यांना फार फार मानतो, पण त्यांचे साहित्यही तसेच वाचकाला आनंदाची अवर्णनीय अनुभूती देणारे आहे. त्यांच्या गीतरामायणाबद्दल मी काय लिहू? त्या अमर काव्याने मराठी साहित्यच नाही, तर मराठी संस्कृती समृद्ध केली आहे. सा-या भारतीय संस्कृतीचे सार त्यांनी आपल्या सहज गीतरचनेतून समाजाला दिले आहे, असे मी तरी मानतो.

वैयक्तिक अनुभवही सांगायला हरकत नाही. आमच्या कौटुंबिक जीवनात, मित्र-परिवारात किंवा सामाजिक जीवनातही अनेक अतर्क्य घटना घडतात, माणसाला नियतीचा खेळ पाहत बसण्यापलीकडे काहीही करता येत नाही, अशा वेळी माडगूळकरांच्या गीतरामायणातील 'पराधीन आहे जगती, पुत्र मानवाचा' या ओळीचे स्मरण झाल्याशिवाय राहत नाही. कित्येक वेळा अशा विश्रब्ध अवस्थेत, त्यांनी भेट दिलेले गीतरामायणाचे पुस्तक मी काढतो आणि रामाने केलेली भरताची समजावणी मनावर बिंबविण्याचा प्रयत्न करतो.

माडगूळकरांच्या गीतरामायणातील सीतेशी संबंधित अशी जी गीते आहेत, ह्याचे मला स्वतःला फार आकर्षण वाटत राहिले आहे. खरोखर रामायणाला 'रामायण' का म्हणतात? त्या कथेला 'सीतायन' का म्हणू नये, असे सीतेला भोगावे लागलेले भोग पाहून वाटते. अण्णांच्या काव्यातून 'लीनते, चारुते, सीते' या ओळी ऐकू लागले, की सीतेच्या जीवनाचे सारे करुण काव्य डोळ्यांसमोर उभे राहते.

माडगूळकरांच्या निधनाची बातमी ऐकल्यानंतर नित्याचे व्यवहार चालू असताना मनःपटावर उमटत होते, ते गीतरामायणाचे शब्द. असाच एका क्षणी सहज गुणगुणून गेलो, 'पापण्यांत गोठवली मी नदी आसवांची'. सीतेच्या अग्निप्रवेशाच्या वेळी रामाने काढलेले हे उद्गार अण्णांच्या अकाली निधनाचा शोकभार सहन करताना आठवावे, हा त्या शब्दांचा प्रभाव म्हटला पाहिजे.

ग. दि. माडगूळकर यांच्या सहित्यकृतीचे मूल्यमापन साहित्यसमीक्षक कसे करायचे, ते करोत; मला तरी त्यांच्या साहित्यिक व्यक्तिमत्त्वाचा एक विशेष जाणवतो, तो म्हणजे त्यांची शब्दसिद्धी. शब्दसृष्टीचे ईश्वर, असे कवीला म्हणतात. माडगूळकरांचे शब्दसृष्टीतील कर्तृत्व अफाट होते. केव्हा केव्हा असे वाटते, की अण्णा गीतरचना करू लागले, की अनेक सुंदर सुंदर रसाळ शब्द आणि कल्पना त्यांच्यासमोर 'मला घ्या, मला घ्या' असे म्हणत गर्दी करीत असल्या पाहिजेत.

त्यांच्या लेखणीत सहजता, प्रसाद हे गुण निर्विवाद होते. पण मला जाणवणारा आणखी एक गुण म्हणजे त्यांच्या लेखनातील अकृत्रिमता. अनुभवाशी संबंधित नाही, असे रोमँटिक, किंवा कृत्रिम असे त्यांनी काहीही लिहिले नाही. म्हणून त्यांचे साहित्य जीवनस्पर्शी झाले आहे.

माडगूळकर हे मध्यमवर्गाचे खरेखुरे प्रतिनिधी होते. जुन्या परंपरेबद्दल अभिमान ठेवत असतानाही नव्या परिस्थितीची जाणीव ठेवणे; आपल्या कौटुंबिक जबाबदा-या आस्थेने व निष्ठेने पार पाडत असतानाही सामाजिक जबाबदारी ओळखून शक्य तेवढे सामाजिक कार्य करणे, अशी मध्यमवर्गीय समाजाची काही ठळक वैशिष्ट्ये मानली, तर माडगूळकरांमध्ये ही सर्व वैशिष्ट्ये प्रकर्षाने होती. कोल्हापूरमधल्या तरुण माडगूळकरांचे जीवन कसे खडतर होते, ते त्यांनीच एकदा सांगितले होते. प्रसंगी अर्धपोटी राहावे लागत होते, पण त्याही अवस्थेत त्यांनी स्वातंत्र्य-संग्रामाला साथ दिली होती.

असे हे माडगूळकर मध्यमवर्गाचे प्रतिनिधी असून सुद्धा त्यांची ग्रामीण जीवनाविषयीची सहानुभूती व संवेदना जिवंत होती. त्या वातावरणात त्यांचे बालपण गेले होते, हे खरे; पण केवळ अनुभवाच्या पलीकडे असलेला हृदयाचा ओलावा शहरात येऊन आटला नाही, वाळला नाही; म्हणून माणुसकीचा गहिवर त्यांच्या साहित्याचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य झाला आहे.

सिनेमाच्या लखलखत्या दुनियेत राहूनही ज्याने आपली शालीनता, संस्कृती सोडली नाही, राजकारणात असूनही ज्याने पक्षबाजी केली नाही, आपत्तींना तोंड देतानाही ज्याने कटुता येऊ

दिली नाही, धार्मिक परंपरांचा अभिमान बाळगूनही ज्याने गायन, संगीत, सिनेमा, आदी कलाक्षेत्रांतून मानाने संचार केला, असा एक श्रेष्ठ साहित्यिक, निखळ आनंद देणारा मित्र गेला. फार लवकर गेला. न सांगता-सवरता गेला. त्याचे दुःख न संपणारे, न ओसरणारे आहे.

ऋणानुबंध

यशवंतराव चव्हाण

मानवी जीवन हा एक प्रवास मानला तर -
वडीलधा-यांचे बोट धरून चालणे आले,
थोरामोठ्यांना वाट पुसत जाणे आले.

हा प्रवास कधी 'एकला चलो रे'च्या चालीवर तर -
कधी मित्रांचा स्नेह आणि सहवास सोबतीला.

प्रवासात कधी चढउतार तर कधी ऊनपाऊस,
तर कधी आशा-निराशेचे क्षणही.

सुखदुःखाच्या या संमिश्र वाटचालीत -
नियतीचा हातही वेळप्रसंगी मार्गदर्शक ठरतो.

सर्जनशील विचार आणि संवेदनक्षम भावना
यांचे संगमस्थान वाटेत लागले तर -
मौलिक असे काही छंद आणि काही श्रद्धा मिळून जातात.

वाटेत भेटलेल्या व्यक्ती, आढळलेली स्थळे, घडलेल्या घटना
कधी साध्या तर कधी अविस्मरणीय.

म्हणूनच -

अशा व्यक्ती, असे क्षण, असे प्रसंग,
अशा भावना, असे विचार,
अशा घटना, अशी स्थळे, असे शब्द यांचा -

ऋणानुबंध

म्हटले तर शब्दातीत,
म्हटले तर शब्दबद्धही.